

BUDAPEST RÉGISÉGE

A FŐVÁROS TERULETÉN TALÁLT MŰEMLÉK
TÖRTÉNELMI NEVEZETESSÉGŰ HELYEK LEIRÁSA

A FŐVÁROSI KÖZGYŰLÉS 1889. ÉVI 506. SZ. HATÁROZATA ALAP
SZAKFÉRFIAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR

F. R. T. A FŐV. RÉGÉSZETI SZAKBIZOTTMÁNY ELNÖKE.

II.

TARTALOM:

Az ó-budai Fehéregyház. Irta GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.

A papföldi közfürdő. Irta HAMPEL JÓZSEF.

Az aquincumi ásatások, 1882—1884 és 1889. Függelékül: az ásatások h
talált érmei leírása. Irta Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

*

Egy térképpel, öt nagy, több kisebb fametszetű képpel és számos rajzzal

*

BUDAPEST.

A FŐVÁROS KIADÁSA.

1890.

AZ Ó-BUDAI FEHÉREGYHÁZ.

IRTA

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.

AZ Ó-BUDAI FEHÉREGYHAZ.

Az ember szakadatlan harcot folytat a mulandóság és az enyészet törvénye ellen, mely szerint ő maga és minden műve idővel megsemmisül és eltűnik a föld színéről, úgy hogy nem marad semmi látható nyoma. A halhatatlanság után vágyódó lélek küzd az érzéketlen anyagnak mindent romboló és átalakító nyers erejével; az érzület folytonosan lázong a halál kérlelhetetlen hatalma ellen, mely megsemmisít minden életet. E megsemmisülésben nem akar hinni. Tudja ugyan, hogy a szellemnek világra szóló alkotásai halhatatlan örökség gyanánt egyik nemzedékről a másikra szállanak át, és örökké világítanak mint a nap fénye; tudja, hogy úgy az egyesek mint a népek műveit megörökíti a történelem, és ezekből mindenkinek kiadja a maga részét: de az ember minden érzelmeivel és gondolataival a földhöz, hazájához van kötve; itt látja és keresi ő szeretetének s érdeklődésének legfőbb tárgyait; a múlt idők legkedvesebb emlékeit; ősei itt éltek és munkálkodtak az utánuk következett nemzedékek, az ő javára; ezek iránt itt a földön, mely áldásos működésök színhelye vala, szereti leróni hálaadóját. De az ősök, a nagy és jeles emberek után a sírhanton kívül, melybe őket eltemették volt, nem maradt semmi. A sír lakóját méhébe fogadta a föld, és az enyészet műve be lett fejezve. Ennek akarja útját állani a hálás utód, nem szívélheti, hogy a drága halottak földi maradványai áldozatul essenek az örök enyészetnek, a feledésnek.

És minden történelmileg ismert nép, melynek vallása volt, tehát a magyar is, erősen hitt egy túlvilági életben, melyet a földi élet boldogabb és ugyanitt végbemenendő folytatásának képzelt. Az «alvilágba» költözendő lelkek találkozójaül több helyeket jelölt meg a nép hite. Maga a keresztény föltámadás magasztos eszméje elválaszthatatlan a földtől, «melynek sírjai az utolsó ítélet napján meg fognak nyílni, és a bennök nyugvó halottak az Isten ítéző széke elé állíttatni». Így a kegyeleten és hálán kívül, melylyel az élők halottaik iránt viseltettek, a vallásos érzület eszközölte azt, hogy egyesek úgy mint a népek a maguk összeségében, nagy gondot fordítottak halottaik eltemetésére; koronkint ünne-

peket rendeztek a sírok fölött, melyeknél megemlékeztek az elhunytak érdemeiről, és reményöket fejezték ki, hogy viszonzlátandják egymást a más világon.* E gondoskodásnak megható jeleit láttuk az Aquincumban föltárt síroknál is. Majdnem mindegyikben, mely még földúlva nem volt, ededelnek és itálnak szánt, s azzal kétségen kívül megtöltve volt edényeket, kanalat, kést, csészét, csuprot, különböző eszközöket és ékszert találtunk, melyekkel ellátták a halottakat, hogy szükségét ne szenvedjenek hosszú útjokon és tisztességesen jelenhessenek meg új hazájukban. Nagy halottaikat pedig, kiknek elhunytán az egész nép gyászolt — épp úgy mint most — a viszonyokhoz képest díszes sírboltokban helyezték el, melléjük adták fegyvereiket, vadász- vagy halász-eszközeiket, és velök együtt temettek el nejcik és szolgálók közül néhányat, harci ménöket és különféle házi állatot, hogy megszokott életmódjukat folytathassák a túlvilágon is. Mindezekben, habár e sírboltok a vándor népeknél egyszerű földhalmok alakjában jelentkeznek is, a kortársak drága halottaik emlékét láthatóképen is meg akarták örökíteni, és földi maradványaikat, melyekre ők a legnagyobb áhítattal tekintettek, átadni az utódok mindenkori tiszteletének.

Hiú törekvés!

A közönséges sírok gondozása átlag húsz, legjobb esetben negyven évig tart, azután a megsemmisülés műve kezdődik. Mi pedig a népek nagy embereit illeti, a fejedelmeket, a hősokeket és mindazokat, kik maguk után nagy nevet hagytak, róluk néhány évtizeden, talán századon át szájról-szájra kelt a hagyomány és mutogatta a nagy halott sírját. De hova tovább, mindig csekélyebbre apadt azok száma, kik róluk tudtak. Az illető nép előbbi lakhelyeiről elköltözött vagy elűzetett, és így utóvégre nem akadt senki, ki az itt-ott eltemetett hősről szóló hagyományt, mely talán több százezer ajakról hangzott egykoron, átadhatta volna az utókornak. A nagy földhalom, a kőépítmény, melylyel a gyászba borult nép, dicsőült halottjának emlékét meg akarta örökíteni, rég összeomlott és egyenlővé lett a föld színével. És nem maradt semmi, mi a későbbi nemzedéket arra emlékeztetné, hogy hol élt és munkálkodott és hol van eltemetve a hatalmas fejedelem, a nagy hadvezér, a világ bölcse, kinek neve az emberiség történelmében maga egy korszak.

Az egész ó-kor, sőt a későbbi idők történelmileg híres embereinek úgyszólván egyike sem került ki az emberiség közös végtétét: az enyészetet és elfeledést. A világ egykori urainak hiába emeltek kortársaik síremlékül egész hegyeket, vagy örök időkre szánt mausoleumokat. Elpusztultak mind, és a melyek

* . . . dans tous les siècles, chez tous les peuples, et sous les apparences religieuses les plus diverses, l'idée de l'immortalité repose invulnérable au fond de la conscience humaine. (Camille Flammarion, Urani

romjai még meg vannak, előbb-utóbb el fognak pusztulni okvetetlenül, ha csak valamely kegyeletes kéz nem nyújtja meg fennállásukat még néhány éven át. A hatalom, a szellemi nagyság, fényes név, gazdagság, szépség, szóval a «földi istenség» eszményeinek épp úgy mint az út szélén kidőlt nyomorult koldus nyomában, ott van a «por és hamu» és az «árnyék», a semmiség e jelképei, melyet mint ennek ellentétét, az örökkévalóságot a gyarló emberi elme nem is tudja magának megfoghatóvá tenni.

Az európai népeknek nagy része mégis jobban meg tudta őrizni nemzeti halottainak hamvait. A westminsteri apátság temploma páratlanul áll a világon. De ebbe csak VII. Eduard óta kezdtek temetkezni a királyok és családjaik és csak az újabb időkben vált a nemzet jelesének egyetemes pantheonjává. A történelmileg nevezetes és egyúttal művészi alkotású síremlékekben Olaszország a leggazdagabb; ilyeneket a régi korból majdnem mindegyik jelentékenyebb város tud felmutatni. A francia forradalmárok vépképen elpusztították ugyan a saint-dénisi királyi sírboltot, sok századnak e tiszteletre méltó emlékét, és kegyetlenül bántak el sok helyütt ilyenmű emlékekkel a vidéken is; az új Panthéon pedig üresen maradt; elfordult tőle a közérzület, mivel érdemetleneket temettek oda; de a père-la-chaisei híres temető legalább a két utolsó század «dicsőségeinek» földi maradványait mentette meg eddig az elfeledéstől; ezek ott uralkodnak a velök együtt porló, valamint a temetőt látogató százezrek fölött, mint uralkodtak egykoron az élők között. Németországnak és az északi népeknek is megmaradt sok nagy halottjuk. Ezek közt reánk nézve legérdekesebb a németeknél is nagy tiszteletben álló Szent Erzsébet, II. András leánya, Lajos thüringeni landgraf nejének sírja Marburgban. A női erények és a legszebb tettekben nyilvánuló vallásosság e példányképe, ki bámulatra ragadta az egész akkori világot, a kort, melynek legnagyobb díze és dicsősége volt, és az marad, míg emberek érezni és ily magasztos eszmények megvalósulásán épülni tudnak: Szent Erzsébet, a világ jótevője, a mi büszkeségünk és kegyeletünk örökös tárgya, okvetlenül elveszett volna minden nyom nélkül, mint annyi jeles és nagy emberünk, ha atyja óhajtásának engedve, férjének halála után hazájába tért volna vissza. Lengyel testvéreinknek is annyi veszteség után megmaradt nagy értékű nemzeti kincsök: a «Wawel» kryptájában nyugvó királyaik és jeles embereik épségben maradt sírjai, köztük I. Lajosunk leánya, a Jagelló-dynastiának ősnője, Hedvigé, és a jó emlékű Báthory Istváné. A hazafiúi érület kiapadhatatlan kútforrásai ezek, összekötik a boldogabb múltat a jövő reményeivel.

Nekünk ily emlékeink nincsenek, ezek dolgában a művelt nemzetek között mi vagyunk a legszegényebbek. Attilától egész II. Lajosig — a székesfehérvári

hajdani sírboltban talált csontvázak kivételével, melyekben az együtt volt királyi jelvényeknél fogva tudósaink III. Béla és neje maradványaira véltek ismerhetni, és a melyek befogadására a budai főegyház kryptájában szép sarkofág készült — egyetlen uralkodónk vagy történelmileg híres emberünk földi maradványairól sincs tudomásunk. A tatárok és törökök dúlása kirabolta, szétrombolt és fölpörkölt mindent, mit útjában talált, és oda veszett örökre úgyszólván minden, mi századokon át a nemzet kegyeletének tárgyát képezte. A kerepesi temető csak néhány évtized óta vált nemcsak a főváros, hanem az egész ország pantheonjává.

Vajjon fognak-e a nemzeti bánat szolgálatába állott művészet legszebb virágaival ékeskedő újabbkori mausoleumok és síremlékek tovább állani és az utódok kebelét lelkesíteni, mint a régiek, melyek már elpusztultak és a melyekről csak azt tudjuk, hogy az egész világ bámulta őket s most már nincsenek? nem fogja-e ezeket is, mielőtt a későbbi nemzedékek közönye és feledése, meg az idő vas foga befejezné rajtuk romboló művét, az ellenség vagy a neki bősziült nyers tömeg oktan dűhe szédülni? ezt ne kérdezzük, hanem adjuk meg drága halottaink hamvainak a tiszteletet, melynek lerovására keblünk ösztönöz és áldozunk emlékeiknek érzelmeink legjavával addig, míg élünk. A sötét sír, mely drága halottunk hamvai fölött bezáródott, századokon át közvetlenül és sokkal érthetőbb hangon fog szólni az utókor érzületéhez, mint a történelem sok írott lapja, s örök tanulság és lelkesedés fog belőle kisugárzani.

Ilyen gondolatokban merengtem, midőn a főváros közönségének 1882-ik évi február 8/9-én kelt határozata következtében, a régészeti bizottmány tagjaival együtt azon kérdés elé láttam magamat állítva: hol állott a hajdani Fehéregyház, melyet Béla király névtelen jegyzője a honalapító Árpád fejedelem sírja helyéül jelölt volt meg, s mely történetíróink legjelesbjei részéről is annak van elismerve? A közgyűlést eme lelkes és az egész ország részéről osztatlan örömmel fogadott elhatározásra azon óhajtás bírta: vajha sikerülne a nemzet első halottja, az ország megalkotójának sírját meglelnünk, hogy Magyarország fennállásának néhány év múlva bekövetkezendő ezredéves ünnepén a dicsőült vezér hamvainál róhassuk le örökös hálánk adóját.

A főváros közönsége akaratának tehetségem szerint megfelelő, magam is a kérdést egész hévvel kezdém tanulmányozni; gyűjtöttem az adatokat és néhány hó múltán okmánytárainkban meg is találtam az útjelzőket, melyek biztos alapokat szolgáltattak a nyomozásra. Vizsgálódásaim eredményét még azon év őszén a régészeti bizottmány elé terjesztém, a «Fehéregyház és Árpád sírjáról» szóló értekezésemet közzé tettem az «Archæologiai Értesítő» 1882-ik évfolyamban, és ennek lenyomata a fővárosi tanács intézkedése folytán ezer példányban osztatott szét, azonkívül pedig az országos régészeti és embertani

társulat 1882-ik évi november 14-én tartott ülésén egy nagy falú térkép és a helyrajzi viszonyokat föltüntető dombormű segítségével magyaráztam az adatokat, melyek a Fehéregyház helyének meghatározására vezettek. Az ennek folytán keletkezett, nézetemtől eltérő véleményeket, melyekre annak idején az «Archæologiai Értesítő»-ben feleltem, röviden érintém, és a Fehéregyház keresésére irányzott 1884. és 1885. évi ásatások dologi lefolyásával is beszámoltam ezen folyóiratunk tavali I. évfolyamában.

Érzém azonban, hogy ezzel a közönséget oly élénken foglalkodtató ügy részéről nincs befejezve. Első értekezésem megjelenése óta nyolcz év telt el; írtam azt egyedül az előttem fekvő okmányok egybevetése után, és járva-keelve a helyszínen, mielőtt az adatok igazolása kedvéért egy kapavágás is történt volna. Azalatt pedig — legutóbb 1886-ban — egy-két röpirat jelent meg, mely az enyémtől eltérő álláspontra vélt helyezkedhetni és a maga részére követelése az elismerést. A közönség tehát most is tájékozatlanul áll a kérdés előtt. Úton-útfélen azt kérdik tőlem: hogy vagyunk hát a Fehéregyházzal — Árpád sírjával? Szeretnénk már valami bizonyosat tudni a dolog felől, stb.

Különben is «Budapest régiségei» föladatának tartom, hogy a főváros területén előforduló történelmi és műemlékek ügye minden irányban alaposan megismertessék, és a közönség teljes tudomást szerezhessen érdekes régiségeink mindegyikéről. És kötelességemnek ismertem, hogy a főváros törvényhatósága részéről élénk tűzött, kiváló érdekű föladat megoldása érdekében erkölcsi felelősségem alatt megindult és befejezett munkálatok eredményeit egy keretbe foglalván, ezen folyóiratunkban állítsam össze, hogy kortársaink és az utánunk jövők együtt találjanak minden adatot, mit az ó-budai Fehéregyház múltja, többször megkísérelt keresése és helyének meghatározása érdekében napfényre hoznunk sikerült.

Mi először is az ó-budai Fehéregyház múltját illeti, erre nézve azt írja dr. Wenzel Gusztáv a «Történelmi tár» I. 1835-ik kötetében: «1015 körül Szent István építtette Ó-Budán a bold. szűz Mária tiszteletére azon templomot; mely «fehérnek» nevezetett és a melyet Anonymus 52-ik fejezetében említ, hogy ez már 1015-ben készen állt, kitetszik a pécsváradi apátságnak ezen évben kiadott alapító leveléből.» (1)* E szerint a Fehéregyház királyi kápolna, kőből épített kisebb szentegyház, kezdetben a benzések javadalma volt. Fehérnek nevezték megkülönböztetésül más templomoktól, melyek akkoriban, sőt még később is, mint maiglan a felvidék több helyein, fából épültek. Későbbben, talán már 1022 táján, midőn Szt. István Turóczi szerint (Chronicon I. fej. 31. l.) a budai prépostságot és főegyházát alapította, ennek birtokába került a Fehér-

* A zárjel alatt levő számok a dolgozat végén álló idézetekre vonatkoznak.

egyház, és önálló plébániának temploma volt századokon át. Ilyen régi korára vall Anonymus, (2) és Corvin Mátyás is (3), azt mondván róla, hogy az a magyarok megtérése idejében épült légyen föl. Anonymus 52. fejezetének idézett helyén előforduló «ubi etiam» = «holott is» szócskák arra engednek következtetni, hogy a Fehéregyház építése szoros összefüggésben állott Árpád sírjával és talán nem fog bennünket az idétlen révedezés vádja illetni, ha elmélkedéseink körében helyet engedünk a föltevésnek is, hogy t. i. Szent István szándékosan építtette királyi kápolnáját honalapító ősenek hamvai fölé vagy azok mellé, melyeknek kegyelettel áldozott ő s az egész nemzet. A dicső múlt emlékeit a megtérés áldásos művének reményeivel egyesíté volt magában a Fehéregyház, mely a hazafias és egyúttal vallásos érzület kútforrása volt századokon át. Avagy miért választotta volna a király szentegyháza építésére éppen e helyet, mely a városon kívül elhagyottan állt, midőn ennél sokkal szebb és alkalmasabb pont kínálkozott akár hány bent a városban, a körül emelkedő dombokon s azok lejtőin?

Corvin Mátyásnak IV. Sixtus pápához 1479-ben írt levele, melynek kivonatát (3) sz. a. idézem, tárgyunkra vonatkozólag a legfontosabb okmányok egyike, egész világot derít a Fehéregyház múltjára. Elmondja, hogy «az a hegyek alatti mezőn, a királyi palotától alig egy mérföldnyire áll, ősidőktől fogva nagy tiszteletben tartott búcsújáró hely, hová a bold. Szűz ünnepein az ájtatos hívők nagy sokasága szokott összegyűlni, hajdan plébánia, most hívek hiányában, elhagyottan és pusztán áll a hegység tövében, gyakrabban látogatja ugyan még az ájtatos nép, de szent mise csak ritkán tartatik benne, mivel a plébános, ki egyúttal a budai prépostság és több más javadalmak birtokában van, e szentegyházat csekélynek és haszontalannak tartja, mindössze egy vagy két káplán végzi ott helyette a teendőket, de ezek is fegyelmetlen életök folytán a vallás ügyét s az egyház tekintélyét veszélyeztetik. Ennél fogva a király kéri a pápát, engedné meg, hogy a Fehéregyházba a Remete Sz. Pálról nevezett és erényeinél fogva köztiszteletben álló szerzetes-rendet helyezhesse be, és azt neki adományozhassa, igérvén egyúttal, hogy az egyház jövedelmeit a szükséghez képest öregbíteni fogja.» Ezt bizonyosan a budai prépost védekezése s ellentmondása, azután pedig a király részéről is kért egyházi vizsgálat követte, úgy hogy a pálosok csak 1484-ben léphettek a Fehéregyház és azzal összekötött plébánia birtokába. De a budai prépost nem nyugodott: II. Ulászló uralkodása alatt VI. Sándor pápánál kieszközölte, hogy a fehéregyházi pálosoktól a lelkipásztorkodás elvéteztett és a budai prépostra szállott vissza.*

Mindamellet a pálosok a Fehéregyház és klostromuk birtokában meg-

* Annal. Ord. S. Pauli és kamarai levéltár: Acta. Paul. Albæ Ecclesiae,

maradtak továbbra is, illetőleg addig, míg Ó-Budáról végkép el nem költöztek. Tolvay Máté ó-budai királyné városabeli polgár 1519-ben egy szőlőt adományozott az ekkor, tehát 1519-ben újonnan fölépült klastromnak, tulajdonkép pedig «a Fehéregyházán lévő hajdani kápolna nagy oltárának, mely a bold. Szűz Mária tiszteletére lőn alapítva. (4) Természetes, hogy a szerzetnek volt ott előbb is, mindjárt kezdetben úgy a hogy helyreállított lakóháza: az előbbi plébánia, melyben a káplánok is tartózkodtak, ez a 11 év alatt szűknek bizonyult; és azért építettek maguknak új székházat. Ugyancsak 1519-ben Erzsébet, Szakács Miklós özvegye, ó-budai háza eladásából 600 frtot hagyományozott a Fehéregyház építésére (Elenchus act. Capit. Poseniensis). Mi azonban tárgyunkra nézve sokkal fontosabb, az az ezen okiratokból levonható következtetés, hogy mivel Tolvay adománylevelében a pálosok újonnan épített klastrománál lévő Fehéregyház és az a régi Szt. István korabeli kápolna, mely hajdan Alba Ecclesianak neveztetett, egymástól elválasztva, külön említetik, a Claustrum=kolostor pedig a templomnak csak melléképülete és tartozéka, tehát ekkor a templom is újonnan épült, és abba a régi kápolna befoglaltatott (in capella ibidem situata). Annyi legalább bizonyos, hogy az a régi Fehéregyháznak nevezett királyi kápolna, a maga teljes épségében átment a pálosok birtokába és föl sem is tehető, hogy az ősidők óta a búcsújárók czrei által látogatott szentegyházat, mely a klastromnak földisé s értéke vala, az új építkezés által eredeti valóságából kivetkőztették volna.

Jászay írja «A magyar nemzet napjai» című történelmi művében, hogy midőn Szulcman 1526. évi szeptember 12-én serege élén Budára jött, és a vár kivételével a város többi részzeit fölglyújtatta, «azon bájteljes dombon, hol most a sérvtézek épülete áll, hol országunk feledhetetlen alapítójának, Árpádnak tetemei is porlanak, rémete Sz. Pál zárdája is, az ősköztől hajdan Fehéregyházak — korunkban az idegen ajkúaktól Klein-Zellnek nevezett — a lángok martalékává lett.» Lehet azonban, hogy ekkor a pálosok zárdája az általános vészt még elkerülte, ezt következtethetjük Oláh Miklós esztergomi érseknek «Hungaria et Attila» című művéből, melyet 1536-ban írt és melyben a Fehéregyházat még fennállónak mondotta vala. (5) De az országos levéltárban akadtam még egy 1539-ik évben kelt okmányra; a budai káptalannak azon évi november 19-éről szóló idéző levelére, melylyel a Fehéregyházán székelő paulinus atyák (P. P. Paulini apud Ecclesiam Albam B. M. V. in Buda veteri consistentes) a király ítélőszéke elé idéztetnek, hogy Tabajd, Kenderes és Ecség községek evictionalis ügyében helyt álljanak.

Mivel pedig a török császár 1541-ben az Ó-Buda fölötti síkon ütötte föl táborát és ekkor hatalmába ejtette a fővárost s egész környékét, bizonyosra vehetjük, hogy az Ó-Budáról egy évvel előbb Esztergomba menekült 5000 ó-budai

magyar lakossal, a káptalannal s az itt volt szerzetes rendbeliekkel együtt a Fehéregyházról elköltöztek ekkor a pálosok is örökre, mert bár a klastrom nevét és címét megtartották mindaddig, míg II. József az ő szerzetöket is föl nem oszlatta, de Ó-Budára többé a törökök elűzése után sem tértek vissza. És a Fehéregyháznak és az itt hajdan állott számos templomnak és középületnek nyoma sem maradt. Valamint a magyarok itteni letelepülésétől kezdve, Ó-Buda a királyok egyik főszékhelye és később Buda Aquincum romjaiból épült volt föl — mi bár csekélyebb mértékben most is történik — úgy ezen középkori építmények és részben nagybecsű műemlékek maradványai a budai vár belső és külső erődítésénél és a később létesült köz- és magánépületeknél használtattak föl; élő képei a mulandóságnak és enyészetnek, melynek minden, mit az ember keze alkotott, alá van vetve.

Ó-Buda és magyar lakosságának elpusztultával a Fehéregyház és annak emléke is oda veszett. A később beköltözött, jobbára német ajkú nép új neveket adott a határbeli dűlőknek és a terület minden részének, melyekről a régi okmányokban említett magyar nevekre ismerni lehetetlen volt. Mégis megmaradt a pálosok emléke ugyanazon hegyrész oldalán, melynek tövében a Fehéregyház és az ettől nevezett pálosok zárdája valaha állott. A Kis-Czellel határos dűlőt, illetőleg a szőlőhegynek az esztergomi országútra lenyúló részét, Einsiedlerhut—Remete-hegynek, a kis völgyet pedig, mely a Mátyás-hegy területéhez tartozó Kis-Czellt a Remete-hegytől választja, Remete-völgynek hívják maiglan. Megvan a helyneveknek a maguk jelentősége: a hagyomány őrzi meg ezekben a helyek múltját.

És századok múltak, míg a Fehéregyház halottaiból ismét föltámadt; de fájdalom csak a neve és pusztá homályos emléke támadt föl újra.

Hevenessy Gábor († 1715) nagyszerű oklevél- és történelmi emlékgyűjteményt hagyott hátra, melyben a Fehéregyházra vonatkozó több adat, jelesül az Ó-Buda régi területének nagy részét, és a Fehéregyház fekvését közelebbről megjelölő I. Lajos 1355-ik határjárása is foglaltatik.

Néhány évtizeddel később pedig, 1746-ban adta ki először Schwandtner Anonymus «Gestáit», ki, mint tudjuk, a Fehéregyházat Árpád sírja helyén állónak mondja.

Ezen értesítés, de általában a «Gesta Hungarorum» egész tartalma nagy meglepetést és mozgást szült a hazai és külföldi tudósok között, és minél nagyobb hullámokat vert föl a vita, mely Anonymus hitelessége fölött megindult és a legnagyobb hévvel évtizeken át folyt, annál nagyobb kört hódított, a napfényre került legrégebb magyar krónikás ismertetése. Az akkori magyar történetírók, sőt kevés kivétellel a későbbiek is, mint látni fogjuk, az Árpád temet-

kezési helyéről itt foglaltakat valóknak hitték és Anonymusra hivatkoztak műveikben is.

Első volt Katona István, az éles eszű és nagy munkát végzett történetíró, a ki Anonymus szavait komolyan vette és az I. Lajos 1355-ki határjárással kezében, 1740. év táján Ó Budára indult a Fehéregyházat keresni, «de mivel nem bizonyos — úgymond — vajjon az esztergomi út hajdan is ott ment-e, hol most, ő nem tudta meghatározni a szentegyház helyét, mely véleménye szerint, a budai szőlők mögött, valamely kis forrásnál, az ő idejebeli esztergomi út irányában vala állhatott. De legyőzve az unalmasságot, az 1355-ik határ apró felsorolását leginkább az oknál fogva írta le, hogy ha valaki a Fehéregyházat akarná keresni, hol Árpád lőn eltemetve, az ennek hasznát vehesse.»*

Katonának eme buzdító és célra egyedül vezethető tanácsára egy egész század folyamán nem ügyelt senki. Én azonban, midőn nyomozásaim előhaladtával a jeles történetíró eme nyilatkozatára bukkantam, aggódva kérdém magamtól: ha ő, ki a tudományos búvárlat minden eszközeivel rendelkezett és szemügyre vette az egész tájat, már majdnem másfél századdal ezelőtt nem látott és nem hallott semmit, miről a Fehéregyházra ismerhetett volna: vajjon hogyan remélhessem én, kit egész készületlenül talált a kérdés, hogy erre csak némileg kielégítő választ fogok adhatni? És csak a kötelesség erős érzete ösztönzött arra, hogy megkezdett munkálkodásomat ernyedetlenül folytassam tovább.

Katona után körülbelül 110 év múlva a Fehéregyház keresésénél Érdy János nevével találkozunk. 1851. évi október végével a kisinghi pusztán, Ó-Buda területének éjszaki részén egy boltozat szakadt be, melyet ő megvizsgált; ugyanakkor pedig az ide közel eső békásmegyeri határ szélén, Schwanfelder pesti polgár nyaralója előtt, az itteni malom irányában a közlegelőn, Érdy unszolására Schwanfelder egy kápolna és az ettől délre fekvő falazat alapjait ásatta ki. Mindkét helyütt vaskardok, sarkantyúk, patkók, és terra sigillata töredékei kerültek elő; Érdynek ezentúl eme fölfedezéstől forrott a feje; ő szentül hitte, hogy itt föltalálta a Fehéregyházat és ezzel együtt Árpád sírját is, és e véleménye mindinkább tért foglalt a fővárosi közönség, különösen pedig a hazafias érzelmű fiatalság körében. Ekkor azonban a bel lott viszonyok között, az ügy érdekében valamely lendületes mozgalom nem támadhatott. Történt ez később, midőn 1860. év derekán ifj. Réső Ensel Sándor, gr. Nádasdy Ferencz, Thaly Kálmán, Csapó József és Gaal Ernő fiatalok azon szándékkal jelentkeztek Érdynél, Komlósy ó-budai jószágigazgatónál és az ettől utasítást vett békásmegyeri előljárónál, hogy ők a Schwanfelder-féle malomnál az Érdy által megkezdett ásatásokat tovább

* Hist. Crit. III. Ord. X. 140—141. II.)

akarják folytatni. Érdy egy csomó jegyzetet adott kezökbe; a fiatalokhoz csatlakoztak még mások is, gyűjtöttek pénzt, Vidacs János gépész 40 munkást ajánlott föl, Koczor mérnök a hajógyárnál szerszámok átengedése iránt tett lépéseket, Czike Dániel ó-budai ref. lelkész és Örsi Pál rektor ingyen munkára serkentették a kapásokat. És vasárnapra eső július 15-ére ünnepélyes fölvonulást gőzsőkön és ásatást terveztek a helyszínén, ez azonban a rendőrség betiltása, de annak folytán is maradt el, mert «ha a kitűzött helyen 1851-ik október 28-án Érdy már ásatott, ide erőt és pénzt vesztegetni fölösleges lett volna».*

Most a sajtó is fölkarolta az ügyet. Ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán neve alatt még azon évben (1860) «Az ó-budai Fehéregyház mint Árpád temetkezési helye» című röpirat, ifj. Réső Ensel Sándortól pedig a Pesti Hirlap 1860-ki folyamában 14, a Sürögönyben 2 cikk jelent meg; folytatta az értekezést 1861-ben a «Sürögöny» 5. és 1862-ben a «Vasárnapi Ujság» 6 számában, a két év alatt tehát összesen 27 terjedelmes cikket írt, és ezek tartalmát kivonatilag 1862-ben «Árpád sírja» fölíratú külön füzetben is kiadta, melyhez a fényképeket Sztupa György gyógyszerész, a térképet Miskovics Mózes, a tájrajzokat pedig Jankó festőművész szolgáltatva volt. Ugyancsak 1861-ben Podhradczky Józsefnek Anonymust bővebben ismertető műve jelent meg; és ennek az 52 fejezetre vonatkozó jegyzetében a történelmi adatok ezen szorgalmas gyűjtője, valamint Rupp Jakab «Budapest helyrajzi történetében» (1868) színtén a békásmegyeri malom környékét, illetőleg az innét lenyúló hegy tövét tartja a Fehéregyház és Árpád sírja helyének. Rupp e művéhez a főváros kültelki állapotát a XIII—XVIII. századokban, az ő fölfogása szerint föltüntető térkép is van mellékelve, rajta állanak «Árpád sírja», «Fejér Mária», «Fejéregyház», (sic) «Vértmező vagy Árpád völgye», «Sican hegy» és még sok más név, melyekről a régi okmányok és krónikák megemlékeznek. A Fehéregyház helyének meghatározása érdekében, a mint azt Érdy tűzte volt ki, megtörtént tehát minden, mi a nagy közönséget is ugyanazon meggyőződésre bírhatta volna, melytől az ügy körül oly serényen munkálkodott férfiak át voltak hatva. De a közönség a sok érvelésből levont következtetésre éppen nem hajlott, nem hitte senki, hogy a fölkarolt kérdés meg lenne oldva. A művelt és komolyan gondolkodó emberek alkotják a közvéleményt, ez pedig a bizonyítékok hiányát hamar kiérzi, azt pusztá állításokkal és bármily lendületos dialecticával nem lehet félre vezetni.

Érdy és társai merőben téves irányban indultak, mivel az alap, melyre munkálkodásaikat fektették, csak képzeleti és nem igazi volt. Kárba veszett tehát minden munkájuk? és hiábavaló volt a lelkesedés, mely azt vezette? Ellenke-

* Ifj. Réső Ensel Sándor «Árpád sírja» Pest, 1862.

zöleg! Hálásan kell elismernünk, és én első vagyok a ki ezt teszem, hogy Érdy nélkül a Fehéregyház kérdése százados álmából talán most sem ébredt volna föl, és minél később kerül napfényre, annál nehezebbé válik megoldása. És áldom Podhradczky és Rupp Jakab emlékét, kik az oklevelek és könyvtárakból ezrekre menő adatokat gyűjtöttek össze, és sok becses emléket mentettek meg az enyészettől. Ezek fölhasználásában sokszor — mint ez esetben is — tévedtek ugyan, de különösen a főváros múltjára nézve megbecsülhetetlen anyagot hagytak hátra az utódoknak; ezek csak elismeréssel adózhatnak a férfiaknak, kik önzetlen szorgalmuk által a további nyomozások előzményeit megteremtették.

Ismét húsz év múlt el, míg nem a főváros közönsége 1882. év febr. 8/9-ki határozatával régészeti bizottmányát utasította, hogy «a hónalapító sírját, és illetve Fehéregyház romjait is igyekezzék fölhalálni.» És ekkor a sor én reám került. Amint I. Lajos királynak 1355-ik évi, az ó-budai határ bejárására vonatkozó oklevelére akadtam — és ez volt kezdetben az egyedüli okmány, mely kezemben volt — és az ebben jelzett területnek többszöri bejárása után meggyőződtem, hogy ezen oklevél a további nyomozások biztos alapját képezi, kezdém gyűjtögetni az adatokat, melyek az ügyállás földérítéséhez szolgálhattak. Megállapodásra is jutottam, melyet a fővárosi régészeti bizottmánynak 1882. okt. 2-ki ülésében előadva, azon véleményembe foglaltam össze, hogy a Fehéregyházat, a Kis-Czellnek nevezett remetehegyi magaslat táján, illetőleg ennek az esztergomi útra hajló lejtőjén kell keresnünk. Egyelőre csak a tájat jelölhettem meg, hová a határ jelzői mutattak, és megneveztem Kis-Czellt, mint az egész tájon uralgó és irányúl szolgáló pontot.

Alighogy elhangzottak a régészeti bizottmány előtt mondott szavaim, a «Nemzet» 1882. október 4-ki tárczájában, ezen fölirattal, «Kell-e még keresni Árpád sírját?» Salamon Ferencz egy hosszabb cikket bocsátott közre, melyben a kérdésre határozott «nem»-mel felelt s ezt azzal indokolta, hogy a mi tudósítás van Árpád sírjáról, azt még hagyománynak vagy nemzeti mondának sem lehet elfogadnunk. Nem egyéb az — úgymond — egy együgyű (!) régi író ferdítésénél. Ez pedig Anonymus Belae regis notárius, ki annyi vizet zavart már történelmünkben, s Buda történetében is. Anonymus úgymond tovább csak Szt. István kisebb legendáját változtatta át Árpádra; azután lélektanilag valószínűtlennek tartja, hogy a keresztyén Szent István pogány őse sírjára emelt volna templomot. «Ilyet hinni csak az újkor közömbösségével vagy egy Anonymus félkegyelműségével (!) lehet.» Végre fölhozva azt, hogy sem Bonfin, sem Mátyás király, sem nemzeti rendes (?) krónikánk nem tudott arról, hogy Árpád a Fehéregyházban (sic) lett volna eltemetve, ajánlja inkább ettől függetlenül a Fehéregyház, főképen pedig az ó-budai székesegyház és királynői vár fölkeresését.

A Névtelennek ily rideg és merőben váratlan elítélése, mely a közgyűlés határozatát a hiábavalóság, hogy ne mondjam, a nevetség színében tüntette föl, általános meglepetést szült; ily kemény ítéletet még egy magyar író sem mondott róla. Alapjában támadta meg az egész kérdést s a közvéleményt, mely Anonymus elbeszélését a történetírók után indulva, valónak tartja. Ekkor kérdezték többen, hogy miért nem szólalt föl Salamon közvetlenül a honalapító sírja keresését elrendelő közgyűlési határozat után? avagy akkor, midőn Ó-Budán gyűltünk össze, és együtt indultunk «Árpád sírja» keresésére? miért várakozott álló hét hónapig, hogy bevágja az útját a nyomozásnak éppen akkor, midőn az általam fölmutatott 1355-ki határjárás annak helyes irányát biztosította? Én azonban Salamon urat nem ostromoltam kérdésekkel, az ő ellenvetéseire, és másokra is, melyekről a napi lapokból értesültem, megfelelttem egész röviden már említett füzetemben, melyet 1882. év végével «Fehéregyház és Árpád sírja» fölirattal közzétettem volt, és dolgoztam tovább.

De az ügy iránt oly élénken érdeklődő közönség a pusztá tagadással nem érheti be; méltán megköveteli, hogy bővebben tájékoztassuk őt az állapotról; hogy azt maga is megítélhesse, állítsuk szemben egymással az ellentéteket. Különben is azon fordul meg az egész dolog, vajjon érdemel-e hitelt a Névtelen tudósítása, az egyedüli, mely reánk maradt? s ez is attól függ, vajjon Anonymus a vezérek korára nézve általában történelmi kútforrásnak tekinthető-e? avagy pedig elveszük-e őt mindenestül, mint tették a német írók és velök együtt Salamon Ferencz? Igaz, hogy ez utóbbi esetben is fenmarad a Fehéregyház keresése, de ha ezt az Árpád-legendából kivetkőztetjük, akkor ennek reánk nézve nincsen értéke. A Szt. István korabeli Fehéregyház nem valami nagyobb szabású basilica, hanem capella, vagy is oly szerény kis templom volt, melyhez hasonló az Árpádok korából, a felvidéken és Erdélyben van még akár hány; műrégészeti tekintetben tehát becsesel nem bírna, de másképen sem, mert azonkívül, hogy nagy bucsújáró hely volt hajdanta, hozzá semmi történelminek nevezhető emlék nem fűződik.

Az álláspontot, melyet minden habozás nélkül és nyugodt lélekkel elfogallhatunk, legjobban megjelöli Szalay László. Azt írja róla (Magyarorsz. tört. I.): «Schlötzer és a hasonlók, kik Béla király névtelen jegyzőjét mint fenevadat szeretnék a német tudományosság kissé bozotos kritikai erdőségeiben üldözgetni, ellenlábaloikkal is bírnak, kik a névtelennek minden szavát, még boldogtalan névszármaztatásait sem véve ki, autos ephai hódolattal veszik, s egész rendszereket építgetnek reájuk. Eljárásuk mentséget érdemel, mert természet törvénye lévén, hogy hatás mindig ellenhatást idézzen elő, természetes az is, hogy egy pár szemtelen külföldi író és egy pár gyáva honi szajkónak a névtelen jegyző

ellen szórt szátyárságait panegyrisek és égbeemelések váltsák föl. De már megérkezettnek vélem az időt, mely elvégre a mi névtelenünknek is kimutassa a történeti irodalom mezején hallucinációk és epéskedések nélkül illető helyét. S e hely minden esetre tisztességes hely lesz, a nélkül hogy A.-val a magyar nép mindent kimerítő genesisét, B.-vel egy magyar Niebelungennek óriási izmait kellene látnunk munkájában. Én itt az ország elfoglalását, a magyar nemzet letelepedését az ő elbeszélése szerint adom elő, mert a *fővonások* a keleti és nyugoti történetírók tanúsága által is igazoltatnak; de nem vonakodom vallást tenni, hogy az Arnulf császárnak adott segéd, és a galicziai havasokról leereszkedő sereg működése között tetemes hézagot látok, melyet talán azzal fogtam volna betölteni, hogy az Olt és Temes, a Körös és Tisza vidékén keresem a letelepedés első zsongéit, s innen megyek föl a Kárpátokhoz, ha a névtelen jegyző számos lapjairól a magyar nemzet szájról-szájra adott ősi hagyományait nem olvasom le.»

Hiteles forrás gyanánt hivatkoznak a Névtelenre a többi magyar történetírók is, sentartással vagy anélkül: általános hitelességét és használhatóságát tudtommal nem vonta kétségbe egy sem. A németek közül is, Zeuss a németekről és az ezekkel szomszédos népekről írt jeles művében, a magyarok beköltözését Anonymus szerint adja elő.

A «Budapesti Szemle» 1873. évi I. kötetében Salamon Ferencz a «Történelmi vizsgálatról» írt tanulságos cikkében például fölhozván az Anonymusról folyt heves vitát, mely közjogi alapon indulván meg, később azon kérdésre nézve, «vajjon a mi Anonymusunk hiteles forrás-e vagy nem az a vezérek korára?» valódi nemzetközi jelleget öltött, a többi közt azt mondja, hogy «ideje volna a tárgyat nem tenni tovább is internationalis kérdéssé, hanem oly jámborúl és hideg vérrel nézni, mint ha arról volna szó, vajjon egy-egy kövület melyik geologiai formációba tartozik. Azt hiszem, — úgymond — abban, hogy Anonymusra nézve a két vitás fél egymáshoz közeledjék s egy tudományos nemzetközi «*modus vivendi*» legyen található, az 1867-ki politikai kiegyezés nagyobb hatású lesz (?) mint a vizsgálatnak az eddigi modorban való folytatása lenne.» Ekkor tehát Salamon úr még óhajtott a közeledést, és hitt egy *modus vivendi* feltalálásában a vitatkozó felek között, és ez helyes volt! Hagyjuk el a Névtelenből azt, mi a történelmi bírálatot ki nem állja, de fogadjuk el a mi ellen alapos kifogást tenni nem lehet, és ne kövessük Dobrovsky cseh apát — nyelvész és történetíró (!) — példáját, ki a Névtelen ellen szórt epés kifakadásait azon fenyegetéssel kezdte, hogy «nem hagy a névtelen jegyzőn egy hajszálnyi becsületet sem»!

A névtelen jegyző általános jellemzésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül Hunfalvy Pál véleményét sem, ki oly nagybecsű nyelvészeti és ethnographiai

tanulmányokkal gazdagította a magyar tudományos irodalmat. Ő elismeri, hogy «Anonymus (szerinte IV. Béla notarius) a XIII. századbeli birtokviszonyokra nézve becses forrás, de a IX—X. századokra nézve — úgymond — nem biztos kalauz, hanem költő. Ha oklevelek nem mondják — a mint meg sem mondhatják — hol van Árpád eltemetve, azt az Anonymus nem tudja (?)» kifogásolja, «hogy a bolgár Simeonról, a német Arnulfrói és a morva Szvatoplukról, az akkori idők történelmileg kiváló embereiről, kikkel pedig a magyaroknak sok dolguk vala, említést sem tesz, ellenben Magyarország és Erdély észak-keleti részeit oláhokkal népesíti be, s ezzel a mostani románok malmára hajtja a vizet, pedig a történelem az oláhokról először csak 1213-ban (Jiriček a bolgárok történetírója szerint pedig 1222-ben) tesz említést. A hely és a folyónevek arra vallanak, hogy ott csak szlávok laktak.»

Ezek fonalán észrevételeimet Anonymusra nézve én is elmondom amúgy nagyjából, mivel a részletezésnek itt nincsen helye. Az oláhokat Hunfalvy tisztelt barátomra bízom, ki most a «Rumunok általános történetein» dolgozik és be fogja bizonyítani, hogy a magyarok bejövetele korában, a rumunoknak a mostani magyar földön még hirök sem volt s hogy az Anonymusnál is említett «vlachok» alatt nem a rumunokat kell érteni, kik csak a XII. század második felében tűnnek föl Erdélyben, hanem azokat az ősbolgárokat, kik hajdan itt laktak és a kiket «vlachok»-nak, pásztoroknak neveztek. A felvidéken «valach» most is juhpásztor jelent. De épp oly zavart idéztek elő a történelemben Anonymus Gestáinak azon helyei is, hol a szlávokat a «föld lakói» gyanánt említi, nevezetesen a 2., 9., 11. és 12. fejezetben, mondván hogy «Atila régi birodalmában, hol a Duna, a Tisza és más jelentékeny folyók vegyülnek össze, szlávok, bolgárok és vlachok laktak, hogy Keán bolgár fejedelem, Zalán nagyatyja, a Duna és Tisza közötti földre telepítette a szlávokat és bolgárokat, végre hogy midőn a Kárpátokon átkelve Munkácsra értek, az ottani szlávok, a «föld lakói», kiket Keán Bolgárországból telepített ide, a ruthenek szomszédságában önként hódoltak meg Álmos vezérnek». Azt nem veszem zokon, hogy a bolgár írók Keánról és Zalánról nem tudnak semmit, mivel az ő történetírásuk még egészen új, forrásaik is fogyatékosabbak a mieinknél; de annyi bizonyos, hogy a bolgár fejedelmek birodalma talán az alföldi sík közepe tájáig igen, de a ruthenek, illetőleg Lodomeria határáig nem terjedt soha. A szlávok lakhelyeiről Anonymusnak egész általánosságban mondott szavait pedig történetíróink úgy magyarázták, hogy a szlávok az északkeleti megyék mindnyáját már megszállották volt, midőn a magyarok itt megjelentek, ez pedig nagy tévedés, mivel nem úgy volt. A cseh, morva, bolgár és orosz történetírók gondos áttanulmányozása után egész tisztán áll előttem az akkori állapot, melynek rövid foglalata ez: A magyarok csak két,

már némileg szervezett szláv telepet találtak itt: az egyik volt Nyitra, a német császár hűbérese Svatopluk, a másik pedig Moosburg — a mai Szalavár — a karantán herceg — szintén német vasallus — fenhatósága alatt. Az egész Garamvölgy és a felső Vág melléke, folyóikkal együtt, a Kárpát hegység, a Beszkidek egész Erdélyig lakatlan rengeteg erdőség vala, mely csak az Árpádok alatt kezdett lassankint benépesedni. II. Géza és IV. Béla a Garam völgyébe, és az egész Tátra aljára sok németet telepítettek; a felvidéki városok majdnem valamennyije, úgy mint sok más az országban német eredetű; számos német község van Bars és Túróc megyékben a mai napig, Robert Károly Körmöczbánya városának még 1328-ban is köröskörül két mérföldnyi, merőben lakatlan területet adományozott. Az új telepekre a II. Géza által alapított garam-szentbenedeki apátság küldött papokat. Nincs az egész felvidéken templom vagy vár — Nyitrát kivéve — mely az Árpádok koránál régibb volna; a plébániákat és templomokat a magyar királyok, az esztergomi főegyház s egyes tagjai és a földesurak építették föl. A vármegyék elnevezése és elhatárolása még a vezérek korában vette kezdetét, és a királyok alatt lett befejezve. Egy vármegyének sincsen tót neve, nincsen olyan, mely bármelyik szláv nyelven valamit jelentene. Az egy Nógrád szláv eredetre látszik vallani, de a tótok soha nem nevezték azt Novihradnak, hanem Nógrádnak, annyi pedig kétségtelen, hogy Svatopluk korában sem Nógrád, sem más vár vagy telep, mely egyik-másik megyének nevet adott, Nyitrán kívül még nem állott fenn. Az észak-keleti hegyvidék, nevezetesen Zemplén, Ung, Bereg és Marmaros szintén csak a magyarok bejövetele alkalmával népesedett be oroszokkal (ruthenekkel). Galiczia fejedelme két ezer íjászt és 3000 parasztot (rustici) rendelt a magyarok elé, hogy a «Havas» erdőn át nekik utat törjenek s őket új hazájukba kísérjék. Ezek akkor családjikkal együtt ott telepedtek meg és idővel elterjedtek a szomszéd megyékben is. Mindezen vidékekről egész a magyarok bejövetele koráig mélyen hallgat a történelem, melynek idő- és útjelzői: a népcsaládok köréből kiemelkedő egyes alakok és a nép közéletéről tanuskodó emlékek legalább hagyományképen át szoktak szállani az utókorra. De mint említém Nyitrán és az ott főtisztséget viselt Privinán kívül, az egész felvidéken hijában keresünk, de hijában keresnek a szláv írók is ily emlékeket. A felvidék története és művelődése a magyar egyetemes történelemmel kezdődik és azzal olvad össze elválaszthatlanul. Ide pedig a beköltözés legnagyobb részt, különösen IV. Béla korában a szomszéd Morva- és Lengyelországból történvén, természetesen a hegyek, folyók és lakó helyek legtöbbje szláv nevet kapott és arra különösen figyelmeztetjük az ethnographiával foglalkozókat, hogy a hazánkban előforduló szláv eredetű helynevek a honfoglalás utáni, de ennél is sokkal későbbi időkből származnak.

Anonymus tehát abban tévedett, hogy a népesedés azon állapotát, melyet ő tapasztalt, a honfoglalás korára vezette vissza; azt képzelte, hogy a morva és orosz nép elődei már a magyarok beköltözése korában is ott laktak ama helyeken, melyek a magyarok útjába estek, holott kétségtelen, hogy e helyeket a magyarok alapították, és ezek lettek a későbbi vármegyék székhelyeivé.

Hogy miért nem említi a névtelen Simeont, Arnulfot és Svatoplukot? azt én magamnak úgy magyarázom meg, hogy sem a Leo császárnak, sem pedig az Arnulf német királynak Simeon és Svatopluk ellen adott segély nem volt a magyaroknak valami nagy fontosságú nemzeti ügyök, hanem alkalmi vállalat; életkérdés a meghívókra, rájuk nézve pedig csak közönséges hadi kaland, minőben a harcziás nemzet készséggel részt vett, a mikor csak teheté. Constantin császár de adm. Imp. 40. fejezete szerint úgy látszik 887-ben a magyar seregnek csak egy része, Levente (Liuntin) vezetése alatt harczolt a bolgárok ellen és miután ezekkel végzett, visszatért Etelközre. Szalay László Leo grammaticust idézi ugyan, ki azt írja, hogy Árpád maga vezeté ekkor a sereget és maga mellé vette Csörsz vezért is, de bár mint volt, annyi bizonyos, hogy a Leo részéről kért segély nyújtásán kívül, a magyaroknak e hadjáratnál más céljuk nem volt. Ép oly természetű volt öt évvel később 892-ben, az Arnulfnak adott segítség Svatopluk ellen is. Ekkor Arnulf a féket vesztett és nemcsak engedetlené, hanem veszélyessé is vált hűbérese Svatopluk ellen nagy hadjáratot indított három oldalról. Ő maga a közép hadak élén nyugat felől; délről Braczlav horvát fejedelem csapatai a magyarokkal együtt, kik az ő közvetítése folytán jelentek ott meg; éjszak felől pedig a többi németység tört Svatopluk ellen és egyesülvén a három sereg, négy hétig dült és pusztított Morvaországban, de ütközetre nem került a dolog, Svatopluk kitért előle; akadt neki igen hatalmas szövetségese, a beállott nagy szárazság és inség, mely miatt az egész ellene indult haderő a nélkül, hogy valami nagyobb dolgot vitt volna véghez, kénytelen volt visszavonulni. A magyarok tehát Arnulf seregének csak kis részét, jobb szárnyának egy osztályát képezték e hadjáratban, melynek végeztével ismét haza mentek Etelközre, a honnan jöttek, de azt feldúlva találván, elűzött rokonaikkal egyesülten indultak a Dnieper folyását követve az új haza keresésére, hova Kieven, Lodomérián és egy részök Erdélyen át el is jutottak. Kik az vitatják, hogy csak Erdélyen át történt a beköltözés, talán nem eléggé figyeltek arra, hogy egy 800,000 főnyi tömeg százazrekre menő lóval, marhával és szekérrel nem vonulhatott egy vagy két szoroson át, hanem szükségképen több részre oszlott, előre kémlelvén ki az átjárókat.

Igy beszéli el a Svatopluk ellen indított háború lefolyását Dudik Beda, Morvaország jeles s e részben bizonyára legilletékesebb történetírója, kire biztosan hivatkozhatunk; arról, hogy a magyarok előzőleg a Rákos mellett Bán-

hidán ütköztek meg Svatoplukkal és őt egész seregével együtt lekaszabol-
ták (peremerunt), mint Kézai Simon I. 4. beszéli, a szláv írók nem tudnak
semmit. Nyilvánvaló mese az egész. Dudik határozottan állítja, hogy nem a
magyarok dúlták föl a morva «birodalmat», kik 894-ben a felső; Pozsony alatti
Dunánál még nem jelentkeztek. — Ugyanezen évben múlt ki Svatopluk, miután
három fiát még életében osztoztatta meg, és főnek a legidősbik Mojmir
rendelé. Ezek azonban összevesztek, egymásra törtek; a csehek és az elbamelléki
szerbek elszakadtak tőlük és Svatopluk nagy Morvaországát szétmállott a tehe-
tetlen örökösök kezén. A magyarok egyáltalában nem vívtak semmiféle csatá-
nak nevezhető ütközetet Svatopluk s a szlávok ellen, hanem úgyszólván kard-
csapás nélkül foglalták el 896-ban a Dunán inneni részt Nyitrától egész a
Kárpátokig. Mivel ha hitelt adunk is Anonymusnak, hogy Nyitra várát ostrom-
mal vették be: ez a honfoglalás nagy művében oly kisebbszerű eseményné
törpül, hogy valamint ennek sikere a helynek csekélysége miatt nem volt két-
séges, úgy a nagy vállalatra nézve befolyással nem lehetett.

Ezeket csak azért hoztam föl, hogy kitűnjék, mikép Simcon, Arnulf és
Svatopluk a magyar történelemre nézve nem oly fontosak, hogy azok fölemlí-
tésének elmulasztása bűnül volna felróható a Névtelennek, ki tulajdonképp a hon-
alapítás történetét akarta írni. És vajjon melyik az a középkori krónikás, vagy
történetíró, ki ne mellőzött volna hallgatással sok nagy eseményt, és ki nem
költött vagy nem ferdített oly dolgokat, melyeknek más hasznuk nincsen, mint
hogy a szerzőnek nem akarom mondani «együgyű» vagy «félkegyelmű», de gyere-
kes eszejárásáról tanuskodjanak. Hogy sok egyebet ne említsek, nem-c például
föltűnő, hogy ha a német krónisták nem írták volna meg a honalapításra nézve
döntő, azt századokra biztosító 907-ki pozsonyi csatát, saját kútfőink után róla
nem tudnánk semmit, avagy csak föltevészképen édes keveset? És miért köve-
teljük éppen Anonymustól, hogy ment legyen minden hibától, mely nemcsak a
vele egykorú, de a későbbi századokban írt krónikák majdnem mindegyikében
elég bőven föltalálható? Miért akarjuk kétségbe vonni még azt is, hogy képes
lett volna, egy-egy hagyományt, saját nemzetének egyik másik emlékét írásba
foglalni ő, «két a XIII. századbeli birtokviszonyokra nézve becses forrásnak»
kell ismernünk, ki az alapszerződést oly kevés szavakkal mindent kifejező szaba-
tossággal, az új hazát keresni indult őseink útját, és a honfoglalás menetét hely-
rajzilag, és — tegyük hozzá — egészben véve történelmileg is oly helyesen
adta elő,* mint az utána következett írók közül egyik sem tevő? És ez egyúttal

* Én is t. i. azt tartom, hogy a honfoglalás a Kárpátok szorosain át történt, nagyjából úgy mint azt
Anonymus beszéli el. Összevág ez a többi között Nestornak az oroszok által dicsőített krónikájával is,
ki azt írja a 886—896. időszakra vonatkozólag, hogy a magyarok ezen évek közötti időben, még az

azon következtetésre is vezet bennünket, hogy ő mindezekre nézve már kész följegyzéseket talált, és találhatott a királyok levéltárában, mivel pusztán hagyomány vagyis szóbeli értesítés nyomán ennyi adatot, helynevet stb. emlékezetben megtartani, és azokat mégis egy egészet képező rendszerbe foglalni nem birt volna. Anonymust a történelmi irodalom mezején valóban «tisztes hely» illeti meg!

Hátra van még, hogy ne hagyjam válasz nélkül az ellenvetéseket, melyeket Salamon úr különösen arra nézve hozott föl, hogy a Fehéregyház nem Árpád sírja, és a melyeknél fogva Anonymusnak erről szóló tudósítását is koholtnak tartja. Lélektani valószínűtlenséget lát abban, hogy «Szt. István, vagy valamelyik utóda külsőleg keresztényen, belsőleg pogány érzellemmel cynicus tréfát akart volna űzni mind a pogány vallással, mind pedig őseivel az által, hogy ennek sírja fölé keresztény templomot épített volna.»

Az, hogy a Fehéregyház Szent István építtette, s nem «valamelyik más utóda», általánosan el van ismerve, ehhez szó nem fér. Kérdés tehát az, miért építtette éppen arra a helyre, a városon kívül, a hegység alatti síkon, melyet sem a tájnak kiválósága, sem pedig az egyházi személyek, és a közönség kényelme nem ajánlhatott? Engem, mint már említém, a Névtelennek 52-dik fejezetében előforduló «ubi etiam» = a hol is «szavak arra a gondolatra vezettek, hogy talán éppen azért építtette ide a királyi kápolnát, mivel ott a honalapító sírja is állott. Föl kell tennünk, hogy Szent István kegyelettel viseltetett nagy őse iránt, ki neki és népének hazát s országot szerzett; a vallásos buzgalom nem törölkötte ki szívéből a dicső hős, az uralkodóház megalapítója iránti tiszteletet, kinek véréből egyenes ágon ő leszármazott; lélektani valószínűtlenségnek kellene tartanunk az ellenkezőt. Ama korszak hitbuzgó fölfogásával pedig igenis összeegyeztethető a föltevés, hogy a király az által vélte leginkább megtisztelni őse emlékét, ha sírja helyén, vagy annak közelében templomot épít: a hívők ájtatos imái, az egyház szentsége mintegy expiálendő vala a pogány hős hitetlenségét. Ha pedig nem ez a gondolat vezette az alapítót, akkor előtérbe lép az a cynismus, melyet Salamon említ, csak hogy az egészen más természetű, mint

ő korában is «magyarnak» nevezett hegységen át tövén, Kiev alatt a Dnieper partján táboroztak szerkesztők sátraik alatt és ezt ismétli egy másik helyen is. Nestor 1050 körül írta krónikáját. De a magyar sereg kiev táborozásának emléke megmaradt a mai napig. 1861-ben Varsóban megjelent lengyel nyelven egy kiev Album (Malownicze Album Kijowa przez Kamilla de Bellier), mely diszes kiadásban Kiev nevezetességeit ismerteti és ábrázolja. Műmellékletei között van egy, a XIII. századbeli viszonyokat (1240) ismertető térkép (főirata: «Plan Kijowa z XIII° Wieku 1240. r. przed zburzeniem przez Batego»). E térképen délnyugatra, a Kievhez tartozó «Berestov» kültelken, a Dnieper partjáról meredeken felemelkedő fensíkon föl van jegezve a magyarok táborozási helye: «Pole Węgierskie». A magyar hadsereg tehát költözése alkalmával kétségtelenül itten szállott meg. Arra, hogy délről jöttek volna be, nem találtam bizonyítékot.

ő gondolja, s a melynek fele sem volt tréfa. Értjük azt a cynismust, melylyel a hittérítők a keresztény vallás behozatalát végrehajtották, és tüzzel-vassal irtottak minden emléket, mely pogány, tehát magyar volt. Fájlalnunk kell, hogy az ősi vallásnak és úgy a köz-, mint a magánéletnek emlékei áldozatul estek a hitújításnak, mely különben életkérdés volt a nemzetre nézve, ha e hazáját bírni ohajtá; — a régi nyelvet alig hogy egész eredetiségéből ki nem vetköztették az abba erőszakolt idegen szavak, és örök feledésbe mentek a nép mondái és szokásai, de fájlalta ezt még inkább a magyar nép, mely szívósan ragaszkodott előbbi vallásához, és szokásaihoz. A pogányságnak legkiválóbb emléke bizonyára Árpád sírja volt, ismerték azt mindnyájan, kik akkor éltek és a térítők erőszakolása által érzületében mélyen sértett magyarság a nagy vezér iránti kegyeletének bizonyosan nyilván való jeleit adta. Rossz szemmel nézték ezt a hittérítők, kik a hazafiui érzület eme szításában nagy akadályt láttak saját művöknél, föl is dúlták volna azt a kis halmot és egyenlővé tették volna a föld színével, ha ettől a királyra való tekintet nem tartja őket vissza, ki nem tűrhette, hogy dicsőült ősenek hamvait szélnek bocsássák. A király tehát a két ellenkező áramlatnak úgy tett eleget, hogy honszerző ősapjának sírja fölé, vagy melléje templomot épített, és mindkettőt átadta az utókor tiszteletének. Nem-e lehetséges, sőt valószínű, hogy ez így történt? Nem-e lehet ebben keresnünk annak okát is, hogy azontúl századokon át a búcsújárók ezrei látogatták e szent helyeket? Én azonban nem állítom, hogy ez így történt, mert bizonyítani nem tudom semmivel; az akkori viszonyokból merített okoskodás és föltevés ez és nem egyéb, szemben állítva az ennek lehetőségét is merőben tagadó kijelentéssel.

Azután határozottan állítja Salamon úr, hogy Anonymus az 52. fejezetben «tévedett egy traditióra nézve, melyben a neveket fölcserélte. Tévedése egy, Thúróczynál is olvasható hagyományon épülhetett, csak épen a személynevet cserélte föl, a helynevet pedig félreértette. A legendában nem Árpád, hanem Sz. István temetéséről van szó, s nem ecclesia Albáról, hanem Albáról, vagyis nem Fehéregyházról, hanem Székes-Fehérvárról», az ez alá tett jegyzetben pedig idézvéen úgy a Szent István kisebbik legendája, mint Anonymus szövegét, a személy- és helynevek különbségén kívül, arra is látszik súlyt fektetni, hogy mindkettőben a «honorifice sepultus» kitétel fordul elő. Ezzel ismét halálos csapást akart mérni Salamon úr a Névtelenre, a mennyiben az Árpád temetésére vonatkozó egyetlen tételét plagiumnak, és egyúttal hamisítványnak mondja. A ki ezt olvassa, kénytelen hinni, hogy Anonymus tudósításában csakugyan nincsen valóság. Csakhogy abból, mi ennek bizonyítására itt fölhozott, egy szó sem igaz. Először is nem tudjuk elképzelni, mi réven szerepel itten Thuróczy, ki legalább is két századdal későbbben élt mint Anonymus? és miképen lehet abból, hogy

Thurócz mester a kis legendát meglopta, következtetni azt, hogy Anonymus kétszáz évvel előbb ugyanazt tette? ha pedig ezt akarjuk a valószínűség legkisebb látszatával is bizonyítani, akkor mindenekelőtt azt kellene tudnunk, vajjon mikor készült a kis legenda, és a Bélák melyike alatt élt Anonymus? de ezt nem tudjuk, és valószínűleg nem fogjuk megtudni soha, és így a dolog még csak kérdés alakjában sem jöhet szóba, nemhogy határozottan mondhatnánk, hogy A. B.-től, vagy ez amattól írt át valamit. De tegyük föl, hogy a kis legenda csakugyan régiebb, lehet-e ennek két szavából: «honorifice sepultus», mely az Anonymusnál is előfordul, alaposan azt következtetni, hogy ez az egész passust a főnevek felcserélése mellett átírta volna? Oly képtelennek kell-e őt tartanunk, hogy még azt az igen egyszerű tudósítást sem bírta volna önnön fejtől írásba foglalni egy oly író, ki az akkori időkhöz mérten, valósággal tudományosan képzett férfi volt? Azt hiszem, hogy ezt igazságosan tennünk nem lehet. A dolog tehát előttünk egyszerűen úgy áll, hogy a kis legenda Szent Istvánról és Albáról = Székes-Fehérvárról, az Anonymus pedig Árpádról és az Ecclesia Albáról, tehát a Fehéregyházról szól és sem a személyek, sem ezeknek temetkezési helyei között semminemű kapcsolat nincs.

Végül miután fölemlíté, hogy Bonfiniusnak előadása, mintha a Fehéregyházat Nagy Károly a megkeresztelkedett avarok számára építette volna, és sok más egyéb, mit erről írt «nyilvánvaló mese, keveréke innen-onnan összedett, elferdített, s összezavart adatoknak», Salamon úr folytatja tovább: «Egy történelmi valóság mégis kiválik ebből. Egyik s a nevezetesebbik az, hogy a Névtelen állítása nem alapult se mondán, se hagyományon, mert ime Mátyás korában, mikor pedig örömezték volna vissza Árpádra (!) és Szent Istvánra a Fehéregyház alapítását, — ilyesről nem tudtak semmit — egy frank királynak tulajdonítják azt. Nemzeti rendes krónikánk még kevesebbet tudott arról, hogy Árpád a Fehéregyházban lett volna eltemetve, hanem a Névtelen a legenda szavait ferdítette el, Árpádot téve Szent István, és Fehéregyházát Fehérvár neve helyére.»

Ha mint valótlan, vagy legalább nem hitelest elvetjük mindazt, a mi mellett csak egy írónak biznysága szól, mások pedig hallgatnak róla, akkor a történelemből sok igen fontos eseményt kell kiküszöbölnünk. Vegyük például a honfoglalást, ebben történetíróink legjelesbjei az Anonymust követik, mivel csak ő írta azt le részletesen, és nagyjából az idegen írókkal megegyezőleg. Most azt olvassuk, hogy «a jegyző műve többé nem lehet kútfőnk a honfoglalás korára nézve». Az újabb írók tehát más kútfők után más alapokra fogják fektetni a magyar történelem ezen korszakát? És szerintök eddigi történetíróink mindnyája tévedt? Meglássuk, hogy milyen újabb fölfedezést hoz majd a jövő,

de attól tartunk, hogy az alap, melyet egész újból akarnak rakni, nem fogja megbírni a fölépítményt. Addig térjünk vissza tárgyunkhoz.

Anonymus tehát az Árpád sírja helyéről szóló tudósításával egyedül áll. Kortársa nem volt az írók között, ő legközelebb állott a korhoz, melyről írt, és legközelebb a hagyományhoz, vagy az előbbi följegyzésekhez, leginkább volt tehát azon helyzetben, hogy a mit hallott, vagy készen talált, a maga valóságában följegyezhesse. Egy századdal, vagy néhány évtizeddel utána jött Kézai Simon, Kún Lászlónak udvari papja. Akár II., akár pedig IV. Bélának jegyzője volt Anonymus, közte és Kézai között a korkülömbőség nem nagy ugyan, de elég arra, hogy az Árpád temetéséről szóló hagyomány, melyről az öregebbik még tudomással bírt, a későbbi író korában már elnémulhatott. Mert hisz közbe esett a tatárjárás, mely elpusztított minden emléket, megölte, elűzte, vagy rablánczra fűzte a lakosokat, és földülta kétségen kívül Ó-Budát is, vajjon a földön futókká lett lakosai közül hányan térhettek vissza, kik városuk régi emlékeiről még valamit tudtak? Mily rövid élete van oly hagyománynak is, melynek fennmaradását látható emlékek is biztosították, ennek szomorú példáját nyújtja maga a Fehéregyház. Ez 1541-ben, midőn a törökök hatalmukba ejtették Budát, még fennállott volt, romjai bizonyosan ott tátongtak még évtizedeken át a hegy tövében; és ime kétszáz év múlva Katona István már nyomát sem látta. De ne fűzzük tovább az elmélkedést, melynek folyománya külföldben is az, hogy ha az egyik író valamit állít, miről a másik nem említ semmit, annak ugyan sok okát lehet gondolni, de okúl nem lehet fölhozni arra, hogy annak, a ki írt, hitelt ne adjunk.

Bonfin, és a Mátyás király korabeli történetírók más szempontból ítélendők meg. Bonfin járt Ó-Budán, ott költötte a hirhedt föliratot «Sicambriáról», és a Fehéregyházat is jól ismerte, írt is róla. Miért nem említette meg tehát egyúttal Árpád sírját is, ha a hagyomány az ő korában is annak tartotta? Azért nem tette, ha még úgy tudta is, mivel akkor a sensationális episod, melyet Nagy Károly császárnak «Sicambriánál» viselt dolgairól, Csaba király tragicus haláláról és a Fehéregyház alapításáról — önként érthetőleg merő hazugságot — kigondolt, kárba veszett volna, Nagy Károly, a frankok királya mellett, kit az akkori történetírók Francotól Priamus unokájától egyenes ágon leszármazottnak hittek; a sokkal újabb keletű magyarok első vezére természetesen nem férhetett meg. És abból, hogy Bonfin meséket költött, nem következik, hogy Anonymus előadása «nem alapult se mondán, se hagyományon».

És Mátyás király korában az Árpádkori emlékek már elmosódtak; utóvégre is nem valami fontos eseményről, hanem a történelemre nézve igen mellékes, sőt közömbös adatról van szó, mely a királyválasztások körül folyt moz-

galmakban, és a keletkezett új dynastiák köreiből feledésbe ment. Geréb László budai prépost a király nagybátyja, és Thuróczy János itélőmester, az ekkor megjelent két krónika szerkesztői pedig csak a régiebb följegyzéseket irták át, vagy kivonatokat készítettek és kihagyták belőlük azt, minek nem tulajdonítottak jelentőséget. Ha «Mátyás korában örömebb vitték volna vissza Árpádra és Szent Istvánra a Fehéregyház alapítását», miért nem tették? Mátyás király IV. Sixtus pápához irt 3. alatt idézett levelében nem említi ugyan Szent Istvánt, de határozottan mondja, hogy «a Fehéregyház minden más templomnál előbb a megtérülés kezdetén Ión alapítva», tehát a király maga vezeti Szent István korára vissza az alapítást.

Mindezek után azt hiszem, hogy Anonymusnak az Árpád temetési helyéről szóló tudósítását jó lélekkel fogadhatjuk el valónak és hitelesnek.

Ha az olvasó e véleményem támogatására fölhozott fejtegetéseimet megsokalta, szolgáljon mentségemül az, hogy igazságot akartam szolgáltatni Ó-Buda legrégebb történetírójának, kitől azt Budapest főváros mostani történetírója megtagadta; tartozni véltem azzal a főváros közönségének, hogy kimutassam határozatának történelmi alaposágát, de tartoztam vele magamnak is, hogy igazoljam, mikép nem hanyatthomlok, hanem érett megfontolással láttam a munkához, mely reám szállott, és a melynek kezdetén sejtelmem sem volt arról, hogy az reám nézve kellemetlenné, hogy ne mondjam hálátlanná is fog válhatni.

Most munkálkodásom eredményéről beszámolandó, ezt a következőkbe foglalom össze.

Mint már említém, a fő, sőt úgy szólván az egyedüli okmány, mely a Fehéregyház meghatározására biztosan vezet, I. (Nagy) Lajos királynak 1355-ben kelt, s a 6. szám alatt közölt határjárása, melyre az adott okot, hogy egyfelől az ó-budai királyi várnagy és polgárság, másfelől pedig a budai főegyház között dúlt villongások megszüntetése kedvéért a király a budai prépostság ó-budai birtokainak egy részét saját birtokába vette át, és ezért az egyháznak cserébe adott más birtokokat Somogy megyében; a határjárás tehát akkor pontosan megjelölte a királynak jutott, és az egyháznál megmaradt birtokrészeket.

A határjárás eredménye nagyjából az ide mellékelt átnézeti térképen van kitüntetve. A királynak jutott rész vörös vonallal van befogva. Ennek megjelölése csak nagyjából történhetett meg, minden egyes metát, vagyis határjelzőt nem lehetett pontosan kitűzni, mivel az oklevélben felsorolt régi helynevek, mint Topsa földje, Uzaház hegye, Monyorós hegye, Örs pusztája, Tebes ere, Fenőmál stb. már nincsenek meg; a régi magyar lakosság eltűntével, a határbeli dűlők új nevet kaptak, melyekről a régiekre nem ismerhetünk. Ez azonban a fennforgó kérdés megoldására nézve nem akadály, mivel a Fehéregyház körü-

fogó határjelzők két vonala, mely reánk nézve egyedül bír fontossággal: az esztergomi — most bécsi — országút, és a szentendrei országút mentén elvonuló római vízvezetéki pillérek maradványai megvannak most is. Valamennyi határjelnek elősorolása csak arra szolgál, hogy kimutassuk, mikép a Fehéregyház hajdani fekvését jelző meták az egészszel szoros kapcsolatban lévő láncszemek. Egy tekintet a térképre meggyőz bennünket arról, hogy reánk nézve, kik nem a királyi birtok állományát, hanem a Fehéregyház fekvését akarjuk megállapítani, teljesen közömbös, honnan indult ki és merre ment a határ, míg a Fehéregyház közelébe nem jutott, ép úgy nem bánjuk, hogy merre fordult, midőn azt elhagyta, míg visszajövet azt ismét meg nem közelíté. Az irányító két vonal, és annak egyes pontjai, mint mondám, megmaradnak változatlanul, és oly tájékozást nyújtanak, a minőt a jelen viszonyok között kívánnunk lehet, és a melynél többet nem remélhetünk.

Azért nem fogom az olvasót a meták apró elősorolásával untatni, mely fölösleges, és különben is sok helyütt csak hozzávetőleg történhetnek meg, hanem utalva a 6. számú oklevélre és a térképre, az olvasó figyelmét csupán a bécsi országút azon kis szakaszára irányzom, mely Kis-Czell tájától a kerek, vagyis Radlmalomig éjszak felé tart. Másfelől ügyelnünk kell a római vízvezeték mentén haladó szentendrei országút azon pontjára, hol ez a Mária-kőnek (Maria am Stein) nevezett római vízvezetéki pillért és délnek tartva a vörösvári utcát a Florian-téren érinti. Könnyebb áttekintés kedvéért az oklevélben a metákat számokkal jelöltem meg, a térképen pedig meg vannak nevezve mindazon helyek, a melyeket ép most fölemlítettem.

Miután a határjárók keletnek tartva lejöttek a hegyről, mely nem lehetett más, mint a Mátyáshegy, a szőlők közt menve a 12. metánál leértek a nagy útra, mely a Fehéregyház felé vezetett. Ez a nagy út pedig Perényi nádornak 7. számú levele szerint délről a Fehéregyháznál lakott pálosok kertje végéről ment föl a hegynek, azután ezen lefelé tért az esztergomi, most bécsi országútra. Ott, hol a határjáró küldöttség ezt a nagy utat elérte, a 13. számú metát rakatta földből és ezen úton megkerülve a Fehéregyházat letért az esztergomi országútra és ott a 14. számú két határdombot hányatta föl. Innét az esztergomi országúton a hegyből kifolyó nagy forrásvíz mellett haladt el: ez a Kerek = Radl-malom forrása: a 15. sz. alatti meta; és ezt elhagyva ment tovább éjszaknak ugyanazon esztergomi most bécsinek nevezett úton. Egy pillantás a térképre és ezen négy (12., 13., 14. és 15.) metára meggyőz bennünket arról, hogy a határjárás a kisczelli fensíkon érte el azt a nagy utat, mely a Fehéregyház felé vezetett, hogy csakhamar a Fehéregyház körül járt, vagyis ezt megkerülte, úgy hogy a Fehéregyház lent az esztergomi út szélén, a kis magaslat tövében állott,

melyről a határbeli «nagy út» az esztergomi országútra leereszkedett. Végre meggyőződünk, és ez itt a fő, hogy a Fehéregyház és a Kerek = Radlmalom közt két: a 14. és 15. metányi távolság vala. A radlalmi forrásnak, a «puteus sub monte fluens»-szel való azonossága minden kétségen felül áll.

Ama «nagy útnak», mely délről a városból, a «Királyhegy» tájáról vitt föl a kisczelli fensíkra, az ottani katonai épület körül megvan ma is az eleje. Ezen út megvan az 1810-ki Lipszky-féle térképen, megvolt még a harminczas években is, míg helyét — mivel a közlekedésre szükségtelen volt — kő- és kavicsbányák és téglavetők el nem foglalták. De bezzeg szükség volt reá a múlt században. 1745-ben gróf Zichy Péter és neje született Berényi Erzsébet grófnő telepítették oda a trinitáriusokat, 1748-ban épült föl a templom és a szerzetház, és a máriazelli Szűz Mária képe után készített, Zsámbékról idehozott szobor emlékére Kis-Zellnek neveztetett el. Midőn 1784-ben II. József rendeleténél fogva, váratlanul a császári bizottság ott megjelent, hogy a rend föloszlatását és vagyona lefoglalását eszközölje, a főnökkel együtt 34 rendtag lakott ott; 34.000 frtnyi tőkét, és sok értékes ingóságot talált, és foglalt le a bizottság; a pinczék, éléstárak, csűrök és padlások igen gazdagon voltak ellátva mindennel. 1786-ban az épületeket a vallásalaptól a katonai kincstár 52,805 frt 53 kron vette meg, és katonai laktanyává alakította át és ezután az Eszterházyezrednek két százada volt ott elszállásolva.* Sem a trinitáriusok, sem pedig a katonaság nem lehetett el a várossal a közlekedést fentartó kocsitól nélkül. Most a városból, a kisczelli utczából egyetlen meredek gyalogút vezet az épülethez, melybe csak időnkint helyeznek el üdülés kedvéért néhány beteg katonát; csak éjszokról visz arra egy szűk, szinte járhatlan kocsit, melyet az erre leömlő esővizek mélyre mostak ki, és mely csak szüretkor van használatban. A ki ezekre nem ügyel, az hiába keresi — talán nem is keresi — a «magna viát» a Perényi-féle fel- és lemenő utat, mely a Fehéregyház helyére nézve oly igen fontos. Meg kell még jegyezni, hogy az épen említett vízmosta mély út, nem a határjárásban nevezett «nagy út»; ez hajdan a hegység oldalán a mostani óbudai téglagyár mögött ereszkedett le az esztergomi országútra.

Nézzük most a határ keleti vonalát. Itt azt látjuk, hogy a volt lőportörő malom tavától, most «Római» fürdőtől kezdve, a római vízvezeték, egyenesen délnek tartó, és most is meglevő pillérei egész az utolsóig szolgáltak határjelzőkül. Ez az utolsó nem a most látható Mária-kő, melybe a Boldogságos Szűz képe, és előtte majdnem mindig égő lámpa van beillesztve, hanem az utolsónak sokkal közelebb a városhoz kellett lennie, mivel az ezen

* Némethy Lajos: Az Ó-Buda melletti Kis-Czell története. 1880. évi Katholikus Hetilap 11—14. sz.

pillérekén nyugvó csatorna vezette le a vizet a Florián-téri hypocaustumba. Ezen utolsó pillért kerestem tehát, és miután a Mária-kőtől kezdve 72 egymáshoz közel sorakozó, helylyel-közzel sok kisebbel váltakozó pillér alapjait ásattam ki, az utolsó nagyot meg is találtam, a Grunwald-féle gyártelep alatt. Ezen határjelzőkül szolgált pilléreket 28—43 számmal jelöltem meg. Az utolsó pillértől tehát (43) mindig délnek tartva, egy földből hányt metán át (44) a minorita barátok klastroma falához jutottak (45), melynek kapuja a Fehéregyházra nézett, itt utcán ment át és haladt tovább a királyi vár árkolatáig, illetőleg a Margitsziget felső végeig, hol a határjárás befejezést nyert. Ebből látjuk, hogy a minoriták klastroma az akkori város éjszak-nyugati szélén állott egészen szabadon, utána következett az első utca vagy házsor (vicus), melyről a metalis jelentést teszen.

A Fehéregyház tehát a hajdan Radl- vagyis Kerek-malomnak nevezett most Fináli-féle festőgyár telepétől (a bécsi út vonalán az utolsó épülettől) két metányira állott befelé; ugyanezen irányt megerősíti a 44. és 45. sz. meta is. De a mily kétségbevonhatlanok ezen adatok, ép úgy nem elégségesek arra, hogy meghatározhassuk magát a pontot is, hol a Fehéregyháznak állnia kellett, mivel épcn a legfontosabb két-két metának rég nyoma veszett. A pontot nem határozhatjuk meg azért, mivel nem tudjuk, hogy ezen metáknak mi volt a hossza. Mindamellet az idézett két okmány adatainak a helyrajzi viszonyokkal való egybevetése által annyira megközelíthetjük a pontot is, hogy az a hely, melyen a Fehéregyháznak állnia kellett, mindössze talán száz meternyi térközre szoruland össze. Lehetetlen ugyanis föltennünk, hogy az a «nagy út» (az ezel azonos Perényi-féle «fel- és lemenő út,» mely a 13. meta elhagyásával a Fehéregyház körüljárt a Victoria téglagyár és a Radl-malom közötti csekély térközön szögeltet volna be az esztergomi országútra (14. sz.), mert ez esetben ezt a beszögellési pontot közvetlenül a Radl-malom elé kellene helyoznünk, és ekkor a metalis ezt nem jelölte volna meg két földhányással, hanem azt mondta volna, hogy az a «nagy út», mely csak az imént került meg a Fehéregyházat, a hegyről lejövet a «puteus sub monte fluens» a Radl-malom előtt érte el az esztergomi országutat. Elérte tehát azon útszakasznak közepe táján, mely a mostani óbudai, és a Victoria téglagyár között fekszik. És most kövessük a határt a 13. metáig, a kisczelli magaslátra éjszokról vezetett «nagy úton» fölfelé, mint-hogy a Fehéregyház nem állott hegyen, hanem alatta szemünk önként a mostani óbudai téglagyár telkén akad meg, és meg kell győződnünk, hogy ennek területén, ide foglalva az alatta levő országutat és annak keleti szélét, állott hajdan a Fehéregyház. Azért van olyan nagy jelentősége a magna viának, a Perényi-féle okmány szerint délről a városból a hegyre föl, és ugyanazon

lemenő, és az esztergomi országútba szakadó útnak. Ez az út és a Radl-malom a Fehéregyház fekvésére egyedül döntő, ennek másutt nincs helye, mint a melyet ép megjelöltem.

1524-ben a beállott villongások következtében volt ismét egy határjárás, de II. Lajosnak erről szóló okirata egyszerűen megújítja, illetőleg helyreigazítja az 1355-dik évi állapotokat, és a dolog lényegére nézve semmi újat nem tartalmaz.

Corvin Mátyásnak IV. Sixtus pápához a 3. sz. alatt idézett levele mondja, hogy a Fehéregyház a királyi palotától alig egy mérföldnyire van távol. Ezzel se megyünk semmire; nem tudjuk, hogy mekkora, hány lépés vagy öl volt az a mérföld, de ha tudnók is, az «alig» szó merőben bizonytalanná teszi a tájékozást.

Azután Romer Flóris, kivel 1884-ben vizsgálódásaim eredményét közöltem, figyelmeztetett a Mommsen Corpus Inscriptionum III. kötetében 3518., 3556. és 3558. számú, a Fehéregyház fekvésére vonatkozó fölíratokra, melyeket Justinianus Franciscus velencei főrangú katona és «Orator Venetorum ad Regem Hungariæ» a XV. században itt gyűjtött, és a melyekben a Fehéregyház Budától kétezer lépésnyire távol, bizonyos folyóvíz fölött pedig kétszáz lépésnyire állónak mondatik. Kérdés: hogy Budának melyik pontjától kezdjük mérni a távolságot? A fölíratok Budát, nem pedig Ó-Budát említvén, mely elnevezés Zsigmond és Mátyás király idejében már igen határozottan lett megkülönböztetve, a kétezer lépést először Budának régi külső várfalától kezdtem bejárni, onnét, hol a Zúgligetbe menő vasút éjszaki irányát derékszögben nyugatira változtatja ismét; a kétezer lépés az újlaki templom előtt ért véget. Azután elkezdtem a bejárást a határutczától, mely az előbbi Budát Ó-Budától választotta; ekkor kétezer lépéssel az óbudai téglagyár déli oldalára jutottam, tehát oda, hol a Fehéregyháznak a metalis szerint is állnia kellett. Én azonban ezen Mommsen-féle adatokra nem adok semmit, mert én csak föltevésnéppen vettem kiinduló pont gyanánt a határutczát; azt, hogy meddig terjedt ez oldalon Buda területe a XV. században? egyáltalában nem tudom, föltevésekkel pedig nem szoktam bizonyítani akarni semmit.

Véleményemtől eltérőleg, mely szerint a Fehéregyház a kisczelli magaslat közelében — akkor még nem mondhattam határozottabban, hogy hol — kell keresnünk, Tholth Titus budai ügyvéd úr mindjárt kezdetben azt vitatta, hogy a Fehéregyház épen a Radl-malom fölött állott, és reá mutatott egy falazat alapjaira, melyek a szemközt lévő szőlőben még megvannak. Nézetének támogatására ugyanazon okmányokat idézi, melyekkel Érdy és követői azt bizonyították, hogy Árpád a békásmegyeri malom tavanál, tehát a Radl-malomtól egy mér-

földnyire van eltemetve. Mindezen okmányok az állítólag Fehéregyház közelében volt malmokról, és ezeket hajtó vízről szólnak, és víz van bőven, de minden egyéb hiányzik, a mi szükséges. Hivatkoznak Bél Mátyásra, ki Ó-Buda éjszaki határában két nagy, körülbelül száz lépésnyi körözettel bíró forrásvizet említ, melyek egyike alig 30 lépésnyire már malmot hajt, (8) Világos, hogy Bél a békásmegyeri malom és az előbbi lőportörő (Pulverstampf), most római fürdő, tavait érti. Esze ágában sem volt arra gondolni, hogy ezek közelében volt Árpád sírja. Idézik egy régi óbudai polgár nyilatkozatát Schier Xystusnál, mely szerint a Fehéregyház a Pölchen Frankl malmától nincs messze, hol jobbra a «Tereigháznak» nevezett klostrom is állott, (9) Némelyek a békásmegyeri, mások pedig a Radl-malmot értik alatta. Megengedjük, hogy Pölchen malma ez utóbbi volt, de a jó polgár csak az ide egész közel eső Victoria téglagyári romokat láthatta, ezek pedig nem voltak, és nem lehettek a Fehéregyház romjai. Itt van — még mondják — Borbála királynénak 1421-ben kelt alapító (10) és Zsigmond királynak ezt megerősítő oklevele, (11) mely szerint a Fehéregyház közelében volt malmot a királyné az óbudai apácáknak adományozta. Többször idézett 1882-diki füzetemben ezt úgy magyaráztam, hogy az előbb a római vízvezeték által fölfogott víz, ennek lerombolása után, önvája árokban folyt a városba, a minek is bizonyos időn át úgy kellett lenni, és ezen épülhetett nem egy, hanem több malom, melyre a városnak szüksége volt, és a melynek vízával telt meg a királyi vár körüli árkolat is, melyet a határjárás is fölemlít. De áll e föltevés a Radl-malom tavaról is, bizonyosra vehetjük, hogy az innét akkoriban még dúsabban folyt víz nemcsak egy, hanem több malmot hajtott. Két ténynyel állunk tehát szemben, az egyik az, hogy a Fehéregyház közelében, de nem ám küszöbe előtt — (ante fores) mint Zsigmond rossz latinsága mondja — «bizonyos malom állott», a másik pedig, hogy ez semmi esetre sem lehetett az előbb Pölchenének nevezett Radl-malom. Nem lehetett pedig azért, mivel a határjárásnak a Fehéregyháztól még két metát kellett mennie, hogy a «puteus sub monte fluens»-t a Radl-malmot elérje.

Az 1355-diki határjárásnak oda sem néznek, ebből egyetlen tételt idéznek, mely a Szent-lélekről nevezett keresztes barátok malmánál = a lőportörő-, most római fürdőnél határjelül állott átlukasztott kőről és a római vízvezeték pillé-reiről szól, és ezt az egyik rész a békásmegyeri, a másik pedig a Radl-malom javára szólónak mondja, pedig, mint említém, a két pont épen egy mérföldnyire áll egymástól, és az idézet így kiszakítva az egészből nem jelez semmit. Az egész dolognál pedig legesodálatosabb az, miképen annak daczára, hogy Érdy, Rupp és Podhradczky az 1355-diki metalist jól ismerték, hivatkoznak reá és egész passusokat idéznek belőle, és olvasták, hogy az Alba Ecclesia az eszter-

gomi út mentén állott, mégis erősen vitatták, hogy azt a szentendrei út végén, az óbudai határon kívül a békásmegyeri malomnál már föltalálták! Mentségökre nem lehet mást mint az elfogultságot az egyszer kimondott vélemény iránt fölhozni. Az Árpád sirját keresni indult újabb nemzedéknek sem tudható be a mulasztás e tekintetben. Az 1355-diki metalis 13 sűrűen nyomtatott oldalt tesz a Fejér Codexben; ezt jól tanulmányozni, és a helyszínén minden léptenyomon egybevetni kell, főképen pedig jól kell érteni latinul, a mivel a jelenkori nemzedék nem igen dicsekedhetik: a mostani nyelvtanítás módszere (!) mellett nyolcz évi tanfolyamon át a legtehetségesebb és legszorgalmasabb fiatal ember sem tudja a latin nyelvet annyira magáévé tenni, hogy az érettségi vizsga letétele után nem mondom Horatiust vagy Juvenalist, de csak Cornelius Nepost vagy Julius Cæsart is folyékonyan tudja olvasni és megérteni. Hogyan kívánhatnók tehát tőle, hogy a gyarló nyelvezetű metalist heteken vagy hónapokon át betanulja? Ennek alapos ismerete nélkül pedig az Alba Ecclesia kereséséhez szólni sem lehet.

Ugyanekkor, t. i. mindjárt kezdetben, az én füzetem megjelenése után Tholth Titus is bocsátott közre nyomtatásban egy értekezést, és előadást is tartott az embertani és régészeti társulat nyílt ülésében, a napi lapokban pedig megindult a mozgalom, melynek szerzői többnyire névtelenül, a Victoria gyártelep, vagy a Radl-malom mellett foglaltak állást. Én e vitákba nem elegyedtem, a cikkeknek sem alakja, sem pedig belső tartalma nem vala olyan, hogy kedvet érezhettem volna a fölszólalásra. Néhány darabos megjegyzésre, melyekkel előadásomat szándékosan vagy tudatlanul elferdítették az «Archæologiai Értesítő»-ben, oly forum előtt feleltem, mely a tudományos kutatás értékét meg tudja szabni. Különben pedig bíztam abban, hogy közkézen forgó füzetem közrebocsátása után majd út fog törni magának az igazság, mert a művelt közönséget csak minden kétségen felül álló bizonyítékkal, nem pedig hangzatos phrasisokkal és körmönfont dialecticával lehet meggyőzni.

Sokkal nagyobb készülődéssel, és a siker iránt határtalan bizalommal látott a dologhoz dr. Wekerle László. Ő még 1883-ban azon szándékát jelentette ki előttem, hogy mivel én a Fehéregyház helyét csak hozzávetőleg, tüzetesebben pedig nem határoztam meg, ő nekem ebben segédkezet akar nyújtani. Készséggel fogadtam el ajánlatát, és rendelkezésére bocsátottam, és megmagyaráztam minden adatot, mely kezemben volt. De észrevettem mindjárt kezdetben, hogy nyomozásainál más irányt követ, mint a minőt én a metalisból kimagyaráztam, ő egész önállóan akarta megfutni a pályát, a melyre lépett, és így először a Kapuczinus-hegyormán kereste a Fehéregyházat, mely pedig semminemű adat szerint nem állott hegyen. Kieszközöltem a Fővárosi Tanács

engedélyét, hogy ott áshasson. Mint már említém, jóslatomhoz képest, egy kisebbszerű aquincumi nyaraló maradványai, ezek közt egy szép ezüst kancsó kerültek elő. Ilyen, szerintem római villáknak még a földben lévő alapjairól, az esztergomi útra dülő szőlőkben vagy tíz helyütt van tudomásom. Dr. Wekerle azután az esztergomi, most bécsi út mentén elterülő síkra szállott le, és a Victoria téglagyár déli határán állapodott meg, és ezen újabb nyomozásai eredményét, egy 190 lapra terjedő «Alba Mária mint Árpád sírja»-ról címzett füzetben bocsátá közre. Ebben elismerve, hogy az első pozitív alapot «Fehéregyház és Árpád sírja» című dolgozatomban találta, melyben Nagy Lajos határjáró levelét több mint száz év után hoztam ismét fölszínre, továbbá, hogy ez által a nyomozás egészen új irányt vett, de ebből merítette a meggyőződést is, hogy ezen nyomokon haladva, és részletesebb érvelés mellett Alba Mária helyének meghatározása még pontosabban kell hogy sikerüljön, mint a hogy az dolgozatomban tapintatosan kiszemelt és bizonyítási anyagként ügyesen egymás mellé sorolt adatok földolgozása által tényleg sikerültnek véleményezni lehetne; végre újra is beismerve, hogy tanulmányom okmány-anyagában mintegy kész alap-építményt talált, melyhez elég világosan hozzájárult, még a rája való építés módszere is, mely főleg a következtetések, és bizonyítások exclusivitásában nyilvánul, előre jelzi, hogy ő ugyanezen, t. i. általam teremtett alapra fekteti saját kutatásait, habár az én módszeremtől a dolog természeténél fogva (?) teljesen eltér, de azért teljes elismeréssel van irányomban, a ki ezen betemetett alapot a feledés sötétségéből az utókornak megmentettem.»

Azután a 48 vagy 50-re is tehető metát 30-ra szorítja össze, és részletesen magyarázza saját fölfogása szerint mindegyikét. Vizsgálódásai eredményét pedig a következőkben foglalja össze:

«Van Ó-Budán a Victoria téglagyár déli határán egy vízmosta szakadozott árok, mely a Kapuczinus- és a Malom-dülő között a határt képezi. Ennek az ároknak a legvégső része, mely lejt a bécsi országútra, képezi Alba Mária próbavonalát, még pedig akképen, hogy ezen ároknak 200—300 lépésnyi végdarabjának közvetlen közelében, jobbra vagy balra tőszomszédos telkén kell hogy állott légyen Alba Mária. Dolgozatát pedig a következő szavakkal végzi: «ismétlem, hogy Alba Mária romjait ennek a vonalnak (melyet t. i. dr. Wekerle a fentebbiekben Alba Mária próbavonala (?) gyanánt tüntetett föl) tőszomszédóságában okvetlenül megtalálnunk, illetőleg minden kétséget kizárólag konstatálnunk kell. Ha itt nem: akkor másutt sehol.»

Ezt 1884-ben írta Wekerle; kivitte a hely színére Henszlmann Imrét és Salamon Ferenczet is, ezek azonban úgy látszik — határozottan csak Henszlmannról tudom — nem hajtottak rá. Szerencsére egy évvel később, nemcsak a

fentebbi tág körzetben kitűzött «próba-vonalat», melynek keresése kedvéért vagy 1000 □ meternyi területet kellett volna fölásni, hanem a helypontot is sikerült dr. Wekerlének, mint ő hitte, megtalálnia, és ehez önmagának szerencsét kívánt, mivel «nyomozásai, a bebizonyított kétségtelen tények, kézzel fogható valóságok és ezekből következő igazságok ez által kiállották a tűzpróbát.»

Ezen «tűzpróba» pedig abból állott, hogy 1884. év utolsó hónapjaiban, a Victoria téglagyári teleknek agyagnyerés céljából történt mélyítése alkalmával ismét ugyanazon régi templom alapjai kerültek elő, melyekre először 1869-ben akadtak volt, melyeket Rómer Flóris ugyanekkor megvizsgált, Zsigmondy Gusztáv pedig rólok pontos alaprajzot készített. Ezen alaprajz szerint a templom szentélyének kellő közepén egymáshoz sorakozva hét, és a szentélynek a hajóba nyílásánál emezektől jó előre külön álló egy, és a hajó éjszaknyugati szögletében ismét egy csontváz feküdt. A mint arról értesültem, hogy itt ismét romokra akadtak, fölkeríttem a Fővárosi Tanácsot, engedné meg, hogy czeket alaposan megvizsgálhassuk és teljes föltárásuk kedvéért ott ásathassunk, mire Henszlmann Imrét nyertem volt meg. Az engedély megadatván, Henszlmann hozzáfogott és vizsgálódásának eredményét egy kis füzetbe foglalta össze, mely a hozzávaló rajzokkal együtt 1886-ban a főváros költségén 500 példányban jelent meg és osztatott szét. Ennek tartalmára még vissza fogván térni: Wekerle László a Victoria gyártelepen most újabban talált alapokban «betetőzve látta saját munkáját,» és miután a napilapokban erre előkészíté a közvéleményt, 1885-diki decz. 29-én a régészeti és embertani társulat közgyűlésén egy hosszabb előadásban a mellett érvelt, hogy a Victoria téglagyár telkén föltárt romokban «minden kétséget kizárólag» az annyit keresett Fehéregyház maradványaira kell ismernünk. És ugyanezt vitatta egy külön 1886-ban megjelent füzetben, melynek czíme: «Árpád sirja kimutatva az óbudai Victoria téglagyár telkén megtalált Fehéregyház szentélyében», címlapján pedig az itt 1876-ban föltárt templom alaprajza és a szentélyben napfényre került nyolcz csontváz — a hajó szögletében voltak elhagyásával — van ábrázolva. Úgy látszik, hogy a füzet szerzőjének a Victoria gyári leletről előbb nem volt tudomása, különben «Alba Mária»-jában nem kellett volna a «próba-vonal» keresésére annyi munkát fordítania, midőn már az 1869-ben föltárt templom, melyet ő «helypont»-nak nevez, oly közel állott.

Ezen utolsó füzetében először is elpanaszolja, hogy a közgyűlésen tartott fölolvasása alkalmával «érveléseinek egyetlen egy pontja sem támadtatott ugyan meg, hanem annál inkább érvényesült az e téren sajátosan öntetszelgő szellem (Henszlmant érti), mely kritika és vetély nélkül állván, úgy látszik már önmagán is túlemelkedik, midőn szűkebb körben csak azért opponál, hogy a tágabb

körü közönségnek imponálván, ezáltal a tények, a valóság és igazság ellen gyanút ébreszsen». Azután hosszasan indokolja, hogy e tájon más templom nem volt (?) és nem is lehetett (?!), csak a pálosoknak birtokába jutott Fehéregyház, hogy ebbe foglalták, illetőleg ennek szentélyévé alakították át a Tholvay Máté adománylevelében (4) is említett régi kápolnát, és miután még elmondotta nézetét az ősmagyar temetkezésről és Árpád kurgánjáról — mialatt a sírhelyet és a fölébe hányt halmot érti —, azon következtetésre jut, hogy «az Alba Mária kápolnát nem az Árpád sírját képező ú. n. kurgán, vagy húnhalom tetejére, hanem a halomnak skarpirozása után akképen építették, hogy a megtalált csontvázakat választották a kápolna közepéül, és hogy e szerint Árpád csontjait a nélkül, hogy fekvésükben háborgatták volna, a kápolnába befoglalták, úgy hogy a kápolna pavimentumának (?) vonala alá kerültek». Hogy a talált nyolcz csontváz közül melyik volt Árpádé? azt nem mondja meg. És «Árpád sírja helypontjának kategorikus bizonyítását», és saját «végmegállapodását», ezzel zárja be: «Alba Mária mint Árpád sírja tehát meg van találva! Meg fognak tehát valósulni mindazok a szép remények, mindazok a hazafias tervek, melyeket e hely fölfedezéséhez füződőleg lelkünk mélyében tápláltunk. Lesz tehát a nemzeti géniusnak egy szentélye, melynek oltárán Magyarország fennállásának ezredik évfordulóján áldozhatunk» stb.

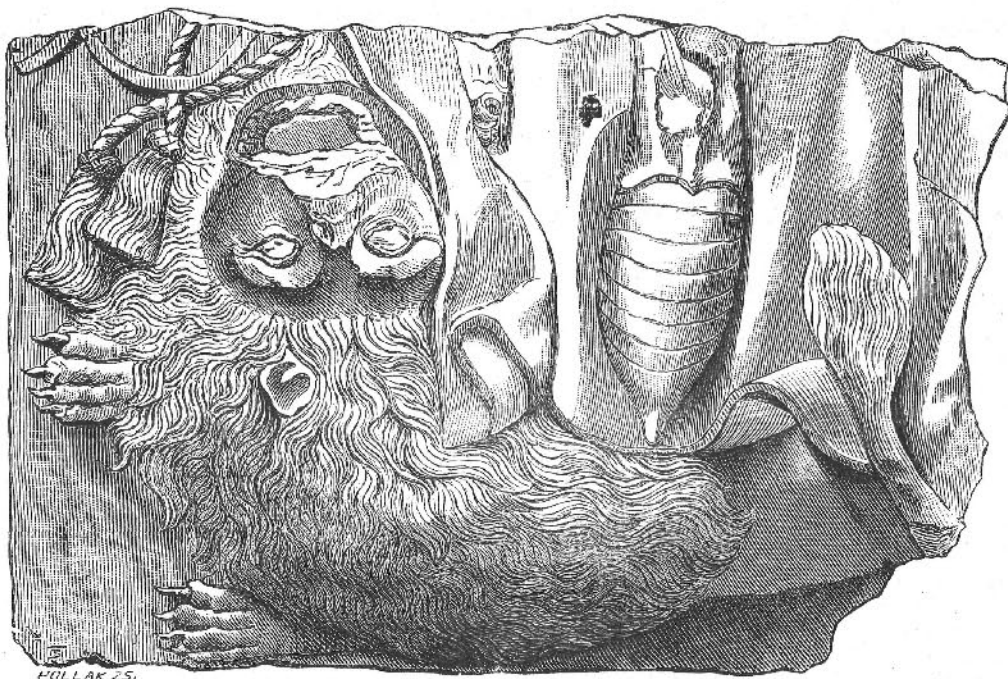
Csak az a kár, hogy ennek az oltárnak a köveit már rég elhordották az óbudaiak és házaikba építették be, az apraját pedig fölhasználták útburkolatnak — a csontvázak végre — szokott rendeltetésök helyére: a spodiumgyárba kerültek! Az olvasó azonban, ki talán az enyészet ezen művén búsulhatnék, legyen nyugodt, mivel sem a Victoria téglagyár telkén kiásott templom nem volt a Fehéregyház, sem pedig az itt talált csontok nem voltak Árpád vagy utódainak vázai, hanem az e helyütt volt római, illetőleg az utánuk következett népvándorlási korbéli temető maradványai.

De lássuk előbb, mit mond Henszlmann? «Ásatások Victoria téglagyár telkén Ó-Budán» cím alatt 1886-ban közzétett értekezésében mindenekelőtt az általa készített és ide mellékelte alaprajz magyarázatát adja. «A gyár telepén legrégebben római temetőhely volt, mindössze kilencz sarkophagot találtak itten, hármat a zárda körfalán kívül, a káptalanteremben (F) kettőt, a kápolnában (C) kettőt és egynek maradvékát, az ebédő (D) alatt hármat». Szerinte «itt valóságos — hihetőleg családi — mausoleumok voltak, erre mutatnak a feltűnőleg vastag, dongabolt-hordásra szolgáló falak és a sarkophagok e falakhoz viszonyított elhelyezése, miután ezek vagy az építmények szögében vagy kellő közepén állottak. Úgy tetszik, mintha a koporsókra mélyebb fekvésöknél fogva nem akadtak a középkori építkezés alkalmával.» . . . A B) szentélyben talált hét

csontváz éjszakeről délre volt fektetve, mi azok nem keresztyén volta mellett tanuskodik, lehettek ezek vagy római vagy barbár (népvándorlási korban) ide temetve, de mivel a keresztyén törvény tiltott holttest fölött templomot építeni, világos, hogy e hét csontváza az egyház építésénél nem akadtak, hisz itt alapzati ásásra nem is volt szükség.

«A zárda keletkezését, valamint egész elrendezése, úgy az egész területén talált részletek, kivált sok boltgerincz alakzása után a XIV. század dereka körül tehetjük.»

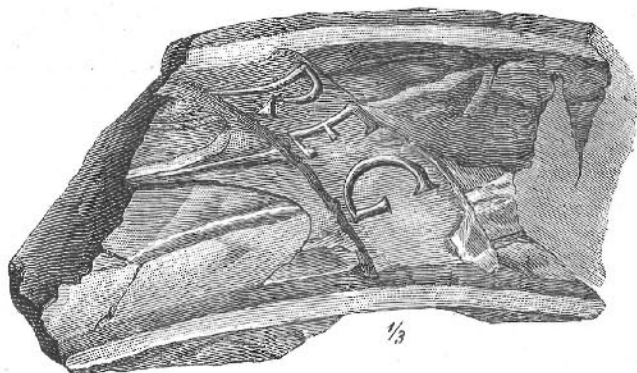
I.

Azután leírván és magyarázván a templom és a zárda helyiségeit, arra nézve, hogy miféle szerzetnek temploma és zárdája volt ez? idézi Némethy Lajos, Czobor III. évi «Egyházművészeti lapjában» közzétett véleményét, ki azt az elősorolt okmányok alapján az ó-budai hajdani Clarissa-apáczákénak mondja. Erre nézve van ugyan Henszlmannak egy nehézsége, t. i. az, hogy a Clarissák zárdája 1334-ben Róbert Károly alatt már állott, és mégsem említetik Nagy Lajos 1355-ik évi metálisában, holott a határvonal valószínűleg azon magaslat alatt futott, melyen a zárda állott; mind a mellett maga Henszlmann is azon véleményben van, hogy ez apáczák kolostora volt; arra vall «egész habitusa, a nem

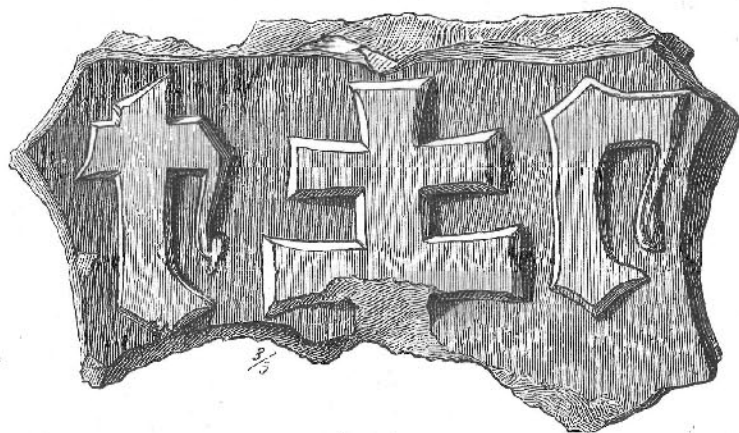
nagy helyiségek, és főképen a templom csekély mérvei, osztatlan hajója és keresztkarzata, mely épen az apácák tartózkodására építettnek mutatkozik». Értékezését pedig a következő vastagon nyomtatott szavakkal fejezi ki: De

II.

már most is határozottan kimondhatjuk, hogy itt legkisebb nyoma sincsen a Szent István korában épített Fehéregyháznak, daczára, hogy Zsigmondy az általam használt rajzát 1877 végén a műemlékek bizottságának ily címmel

III.

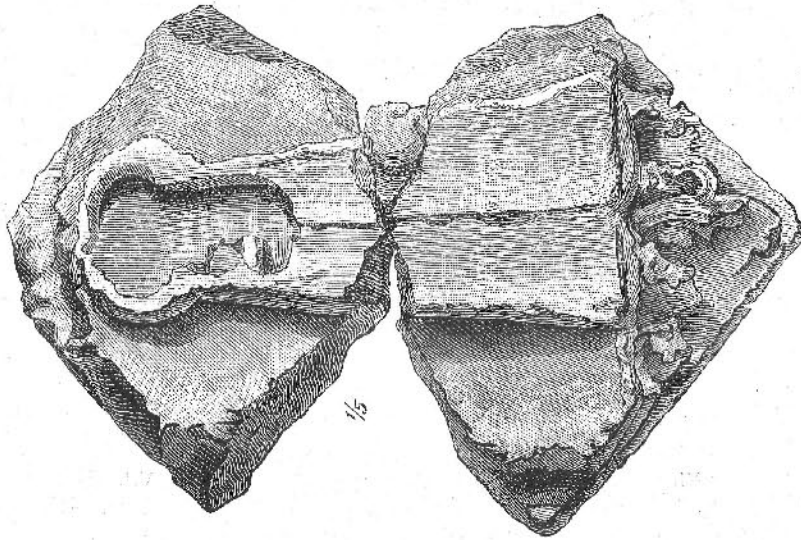

nyújtotta be: «Az ősi Fehéregyház (Alba Maria) alaprajza», mire én, mint az országos bizottság előadója, a következőket jegyeztem föl: «Egy csúcsíves stülű templom alapzatának földalatti maradványai.»

Az akkor napfényre került régészeti tárgyak Henszmann rajzai és leírása szerint a következők:

I. «Vörös márványsírkőnek az alja, mely mikor még egész volt, oroszlánon álló lovagot ábrázolt. Az oroszlán a középkorban a halott szobrának zsámolyául szolgált; az oroszlán, mint az erő, a bátorság és vitézség jelképe a vitézeknél, sőt általán a férfiaknál; a kutya mint a hűség jelképe a nőknél. Sírkövünk nevezetes szobrászati mű, és faragványát kitűnőnek mondhatjuk; az állatnak feje, körmei és sörénye nagy erélyvel és szigorral, úgyszintén a vitéz lába és jól ránczozott köpenyvége, és az oroszlán feje mellett lecsüngő zsinór bojtjával szépen

IV.

ki vannak dolgozva. A lovag címerére, melyről tulajdonosának családjára ismerhetnénk, minden kutatásunk daczára nem birtunk akadni. Domborművű stylje után, csaknem biztosan a XV. századba tehetjük.»

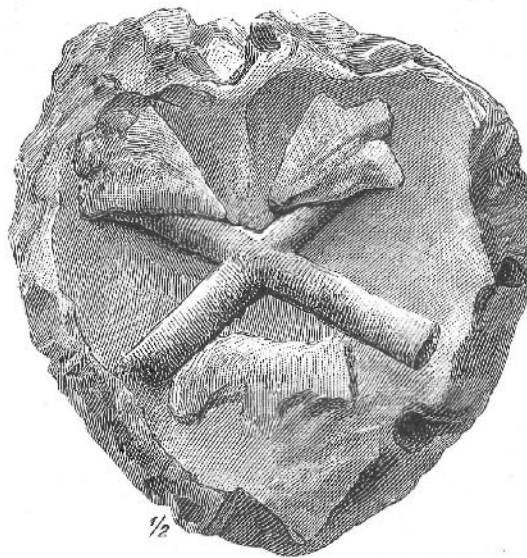
II. Kőtöredék, melynek REG betűit, Regina, Reginæ vagy Reginam szóra egészíthetni ki. A betűs szalag babérleveleket köt össze koszorúúl, mint az antik mód utánzására a renaissance korban gyakran használták. Ezen töredék, a többiek között legújabb eredetű.

III. Kőcímer-töredék, közepén a magyar kettős kereszt, jobb oldalán *t*, balján *c*, igen csinosan faragott ú. n. gót minuscule betű.

IV. Ollót mutató kőcímer, ilyen ollóval ma is szokták a juhokat nyírni. E címerkép épen nem ritka, a gazdasági szerszámok sorába tartozik. Hilde-

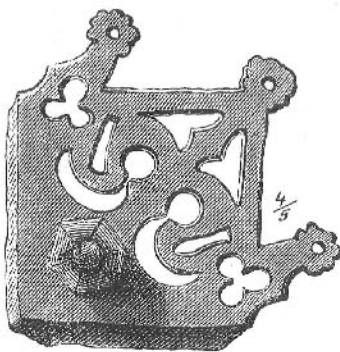
brandt «Heraldisches Musterbuch» (Berlin 1872) XXXVIII. táblája 11. és 14. száma alatt, két példányát közli «Schaafschoere» név alatt, mely a mi rajzunkhoz hasonló.

V.

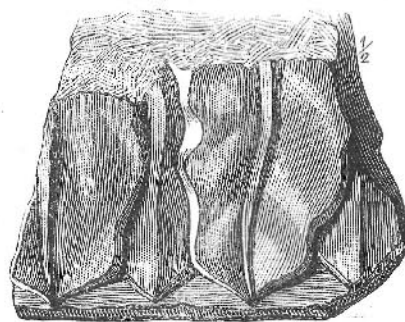

V. Keresztbe vetett két kapa, a most idézett könyv XXXVIII. táblájának 6. száma alatt, ugyancsak a gazdasági szerek címerképei között fordul elő,

VI.

VII.

csak hogy ott egyetlen kapa van ábrázolva. A magyarországi heraldikai és genealogiai társaságnak talán alkalmá leendő kimutatni, hogy ez melyik családnak a címere volt? ez fölvilágosítást adhatna a zárda minőségéről is.

VI. Nagyobb könyvfödélnek a sarka, mely a XV. századból való.

VII. «Fries»-dísz maradvány, érdekes csinos kidolgozása miatt.

Valamennyi plasztikai munka és építészeti részlet, különös gyakorlatra és ügyességre mutatván, keletkezési korául a XIV. és XV. századot árulja el.»

Mindössze ennyi az, mi a Victoriagyári templom- és zárdájából reánk maradt. Sem Rómer Flóris, sem Henszlmann Imre, sem végre Némethy Lajos, a középkori egyházi építészet és különösen a fővárosi egyházak története terén elismert tekintélyek nem ismerték el, sőt egyenesen tagadták, hogy ez a Fehéregyház lett volna. Ezzel szemben az ellenkezőnek bármily «kategorikus» bizonyítgatása hasztalan. De záradékkul nekem is van még a kérdéshez — bár nem az többé — egynehány szavam. A Fehéregyház egyszerűen azon oknál fogva nem állhatott itt, mivel a Victoria-téglagyár és a Radlmalom közé szorult csekély térközön a 14-ik és 15-ik meta sehogy sem fér el. Ezt a két metát, mely tehetett 800 vagy 1000 lépést, a metalisból eltüntetni nem lehet. Mivel pedig a Fehéregyház sem a Victoria-gyártelep, sem a Radlmalom telkén, sem végre ezek közt nem állott, mi úgy vélem a fentebbiek által be van bizonyítva: tehát állania kellett, mint már mondtam, a mai ó-budai téglagyár távolságában, ennek vonalán, a Radlmalomtól két mértányi távolságra befelé!

Midőn ezt nyolcz évi tanulmányaim eredménye gyanánt határozottan kijelentem, hozzá teszem, hogy nem kizárólag az ó-budai téglagyár telepét értem, hanem az azt keletről határoló esztergom-bécsi országút szakaszát, és ennek a síkra lenyúló partoldalát is. Mert nem a mostani helyrajzi viszonyok után kell megítélni a hajdani állapotokat. 1355 óta 535 év folyt le: nagy idő mind a nemzet, mind pedig a külső természet alakulásai történetében! Az Ó-Buda fölött elnyúló síkság, mely nyugat-északról a hegység, keletről pedig a Duna által van befoglalva, most átlag egy — helylyel-közzel több — öllel magasabban áll a tenger vízszíne fölött, mint állott hajdan. A Duna árjai és a hegyekről leömlő vizek annyi századon át megtöltötték azt iszappal és törmelékkal. Midőn Torma Károly az amphitheatrum alatt a castra stativa = erődített római tábornak egész nyugati oldalát kiásatta, bámulva láttuk, hogy annak délnyugati, szép faragott kövekből épített sarok-bástyája, melynek alapja egykoron a föld színével egyenlő vala, egy ölnyi televény földréteggel volt betemetve. Körülbelül az amphitheatrumban is ily mélyen kellett ásatnunk, míg az arenát környező podium kövei kitakartattak. Midőn a Filatori-védgátra szükséges föld nyerése kedvéért a fölötte elterülő sikon bányát nyitottak, mélyen a földben, egy nagy, rendes négyszögű, osztatlan épület — véleményem szerint katonai lóistálló — alapjaira akadtak. Legújabban pedig, az ó-buda-szentendrei vasút építése alkalmával szintén jókora mélységből kerültek elő sírkövek és kőkoporsók, a szentendrei

út mentén pedig egész házsorok falai, melyeket ezen magasabban fekvő tájon is $1-1\frac{1}{2}$ méternyi földréteg takart. Ugyanilyen, sőt talán még nagyobb átalakuláson ment át majdnem hatodfélszáz év alatt a hegység alja, illetőleg az esztergom-bécsi országút környéke is. Az egész hegláncz legalább is ötven öllel mélyebben nyúlt a síkra, mint a mostani országút külső széle. Ez az országút csak az ötvenes években nyerte mostani egyenes és szabályos alakját és fölépítése óta legalább is két öllel emelkedett, sok helyütt többet is az előbbi földszíne fölött.

A középkorban nem «építettek» országutakat. A szekerek jártak a merre tudtak, megkerülve a magaslatokat és alkalmazkodva a hajlásokhoz. Annyi bizonyos, hogy ha tekintetbe vesszük a régi állapotot: a mostani esztergom-bécsi országút épen nem megy a hegység alján, a hol hajdan ment, hanem sokkal magasabban annak oldalán és erős meggyőződésem az, hogy a Fehéregyház az ó-budai téglagyár előtti útszakasz alján, illetőleg ennek a síkra lenyúló lejtőjén állott. Sokkal közelebb kellett a városhoz esnie, mint a mostani Kis-Czell; midőn a metalis azt mondja, hogy a Flórián-tér táján állhatott minorita-zárda kapuja «oda nézett» vagyis szemben volt vele. És ez az oka, a miért annak, hogy az I. és II. Lajos-féle határjárás a Victoria-gyár telkén állott templomot nem említi, nem tulajdoníthatunk oly fontosságot, hogy e miatt a metalisok és a Perényi-féle nádori parancs által teremtett állapotot csak úgy gondolhatnók fentarthatónak, ha elismerjük, hogy a Victoria-gyári templom volt a Fehéregyház. Ott állhatott a Clarissák zárdája, illetőleg az, melynek maradványait Rómer és Henszmann kiásatta, a nélkül, hogy róla a határjárás megemlékezett volna, mert ez nem a mostani országúton, hanem talán 100 öllel is lejjebb járt ennél; nemcsak a régi, de az újabb orographiai térképek is arról tanuskodnak, hogy épen e tájon nyúlt legmélyebben a hegység a síkra, majdnem a mostani löpörgyár tájáig.

És ezzel befejeztem jelentésemet. Ismertetni kívántam a kérdés minden oldalát, a fölmerült véleményeket és be akartam számolni nyomozásaim eredményével a főváros közönségének, mely elrendelte, hogy keressük a Fehéregyházat. Ez ugyan már századokkal ezelőtt eltűnt a föld színéről, a honalapító hamvai pedig «összevegyültek a föld porával», de legalább a hajdani Alba Ecclesia helyét, merem mondani, biztosan tudjuk, és ez talán mégis eredmény, a másik pedig az, hogy örökre elnémuland az Árpád sírját keresők éktelen zaja, vagy ha megszólalnak is, nem fog rájuk hallgatni senki. Lehet, hogy ha majd az esztergom-bécsi út mentén is házak épülnek és az út hosszában csatornát ásnak, meg fogják találni a romokat, melyekhez nekem félnem nem lehetett. Ekkor az utánunk jövők szerencsésebbek lesznek nálunknál és e dolgozatom

útmutatóul szolgálанд nekik, hogy a sokat keresett Fehéregyházra ismerhessenek.

A millenium megünneplésére már is megindult a mozgalom. Nem hiszem ugyan, hogy véglegesen 1994-re történhessék a megállapodás, mert hisz ekkor csak kezdetét vette a honfoglalás, és Fraknoi Vilmosnak teljes igaza van, ki azt mondotta, hogy a nemzeti ünnepet 1899-ig kellene elhalasztani, mivel ezen év előtt, a Dunántúlnak birtokba vétele még nem ment végbe. 892-ben mentek a magyarok Arnulf segítségére Svatopluk ellen; azon év nyarán vissza is tértek és Etelkőzt földülva találván, nyomban indultak új telepek fölkeresésére és talán még azon évben, valószínűleg azonban 893-ban, jelenhettek meg Kiebben, azután pedig Lodomeria és Galiczia területein; és a kúnokkal egyesülve, csak 894-ben folytathatták útjokat a Kárpátokon át. Láttuk, hogy ezen évben a Dunának Vágtól Pozsonyig terjedő partján még nem jelentkeztek. 895-ben ezt még Svatopluk fiai birták, de ugyanez évben a rájuk szállott «birodalom» össze is omlott. Ennek a Vágtól a Kárpátokig terjedő részét a magyarok csak 896-ban foglalták el, 899-ben végül a Dunántúlt. Így látom én a honalapítás lefolyását egybevágo történelmi adatok nyomán. De bármelyik évre tétessék is a millenium, ebben a fővárosnak mindenesetre fő része leend. Budapestnek egész múltja visszautkröződik Árpád, a tőle származott és a következő királyok, szóval az ország történetében. Ezzel együtt a főváros is ünnepli fennállásának ezredik évfordulóját, mert fővárosunk története a honalapítástól veszi kezdetét. Árpád a megyeri révnél kelt át a Dunán Atila városába és miután seregének húsz napi pihenőt és mulatságot engedett, Eczilburgból, hol megszállott volt, intézte a dunántúli Pannoniának birtokba vételét; minden hadjáratra innét indult, ennek bevégeztével ide tért vissza és itt fejezte be dicső pályáját. (Anonymus 46—52.) Négy-száz évvel később ugyancsak Etelevárában múlt ki az Árpádok utolsó férfiivadéka, III. András, kinek a haza jövője miatti aggodalmában tört meg a szíve. De van-e a magyar történelemnek oly eseménye, melytől Budapest emléke elválasztható?

Az országgal együtt tehát fővárosunk is ünnepelni fogja saját milleniumát. Hogyan tegye ezt? Azzal, hogy részt veend az ekkor rendezendő díszünnepekben, művészeti és irodalmi vállalatokban, nem érheti be. Egy nagyszerű, az ország méltóságához illő műemlék fölállításáról bizonyosan maga a törvényhozás fog gondoskodni. Mit teend tehát a főváros, hogy kifejezést adjon a honalapító dicső emléke iránti kegyeletének? Ez iránt már most, és minél előbb, kellene megállapodásra jutni, mivel oly műnek megalkotására, mely mint az ezer éves világra szóló eseményekben gazdag történelmünk befejezője a magyar nép legdicsőbb napjának emlékét örök időkre adhassa át az utókor tiszteletének; ily

műnek előállítására évekre kerül és hogy a kellő időben elkészüljön, minél előbb hozzá kell látni. Az erre nézve teendő indítványok sorában, hadd álljon itt az enyém is. Szerezze meg a főváros a kis-czelli fensíkon álló katonai épületet és hozzá a körül fekvő szőlőkől fent és alant vagy tíz holdat; magának a fővárosnak is van ottan földje. A katonaságnak ezen ingatlanra nincsen szüksége, évtizedek óta üresen és lakatlanul állanak e helyiségek, egy pár katona őrzi csak a katonai kincstárnak ott lévő, csekély értékű ingóságait. Ha a Gellért-hegyi czitadellát ingyen engedték át, annál inkább tehetik ezt ezen épülettel, mivel az a katonai kincstárnak bizonyosan csak terhére van. Állíttassa azután a főváros helyre a trinitariusok hajdani templomát «Magyarország Védasszonya» tiszteletére, a templom falai még teljesen épek, följújthatók román vagy renaissance stílusban; művészeink vetekedni fognak a díszítés és belső felszerelés monumentális előállításában, mely a nemzet geniusának és egy átszellemült műízlésnek meg fog felelni. A templomhoz támaszkodó épületet pedig alakíttassa át a főváros szeretetházzá, elfér benne néhány száz árva. Innét északra néhány száz ölnyi távolságra állott a hajdani Fehéregyház, de az ó-budai téglagyár telkén vagy bármelyik más helyen, mely történelmi szempontból ajánlható volna, új Fehéregyházat nem építhetünk. Képzeljünk most a forrásvizekben gazdag kis dombon, mely az egész vidéken uralg és minden oldalról magára ragadja a tekintetet, egy a műízlés kívánalmainak megfelelő szentegyházat, és mellette egy monumentális szabású szép épületet, szabadon állva egy park közepén, melynek fenyvesei és lombos facsoportjai fölnyúlnának az ennek hátában emelkedő tág magaslatra, elül pedig gyepes lejtők és szép bokrok között az épülethez fölnyúló utat és előttünk állandó az «Új Fehéregyház» és «Árpád szeretetháza», a főváros alkotásainak örök időkre szóló legjobb emléke; a vallásosság, az emberbaráti szeretet és honfiúi érzület örök forrása.

A táj szépsége, a multnak ehhez fűződő nagy emlékei, folytonos vonzerővel bírnak a közönségre és a római ásatásokat most sűrűen látogató idegenekre. És volna az «Új Fehéregyháznak» annyi látogatója, mennyi a nagy hírű búcsújáró helynek hajdanában volt. De honnan vegyük az erre szükséges nagyobb költséget? Nos? bármiképpen akarja a főváros közönsége a millenium magasztos emléket megörökíteni, erre nagyobb összeget kell fordítania. Ajánlja föl tehát az erre szánt összeget a most mondott célra, a többire nézve pedig hívja föl a fővárosi közönséget adakozásra. A mely közönség százezreket adott Szent István és a «Szabadság» szobrára, az nem fogja részvétét megvonni oly földadattól, mely nemzeti nagy jelentőségénél fogva páratlanul áll közéletünkben.

Igaz ugyan, és az nekünk is szolgálhat vigasztalásul, mit Thukydides, a történetírók legnagyobbika, Periclesnek az athenaiekhez intézett halotti beszédében

oly meghatólag fejezett ki, hogy «a nagy emberek sírja az egész világ, és hogy ők sokkal jobban vannak az emberek szíveiben, mint pompás sírboltokban, és érczbe vésett föliratokkal megörökítve». Árpád emléke is él és örökké élni fog minden magyar ember keblében, mert a nemzet osztatlan érzelmeit tolmácsolta jeles hazánkfiára, idős Bartal György (a volt miniszter atyja), midőn azt írta, hogy «Árpád a magyar nép fénye, élete és üdvössége, ki fajunk jövőjének új irányt tűzött». Ámde a mi világunk csak Magyarország, ezen kívül «nincsen számunkra hely»; mi e világnak multjából, Árpád hagyatékából élünk mindeddig és élni akarunk, míg a Tátra ott magaslik az ország szélén. Nekünk a multnak dicső emlékeit össze kell szednünk, úgysis kevés az, mi reánk maradt. Szellemi kincseinket föl kell tárnunk és oda állítanunk a jövő nemzedékek szeméi elé, hogy pillanatra se feledjék el, mikép e hazát nagyon, de nagyon kell szeretniök, hogy Árpád örökségét gyarapítva megtarthassuk, míg tart a világ. Állítsunk hát a hon-szerző Árpád nagy szelleméhez méltó emléket, hadd lássa és érezze ki reá tekint, hogy eddigi ezer éves pályáját becsülettel futotta meg és, hogy Európa jövő történetében ismét számot tevő a magyar nemzet.

AZ Ó-BUDAI FEHÉREGYHÁZRA VONATKOZÓ OKMÁNYOKBÓL VETT IDÉZETEK.

1. A pécsváradi apátság alapító levelének szavai: . . . duas præterea *capellas regias*, capellam videlicet — B. Petri monasterio connexam, et alteram, quæ vulgo Alba ecclesia vocatur, cum earum parochiis, et omnibus pertinentiis contulimus præfato monasterio. (*Fejér. Cod. dipl. I. köt. 296. 300. ll.*) Ugyanitt olvassuk, hogy ezen oklevelet megújította, 1138-ban II. Géza mondván, hogy az apátság tűz által elpusztítván, Szent István korabeli alapító levele is oda veszett, ezt azonban saját házi oklevéltárából jól ismervén, azt az eredeti kéziratból iratta le. Ugyanazt megújította 1228-ban II. Endre, 1329-ben Róbert Károly. 1399 Zsigmond (*Fejér jegyzetei idézett helyen*).

2. . . . anno dominicæ incarnationis DCCCCVII. dux Arpad migravit de hoc seculo, qui honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alveum lapideum in Civitatem Athilæ regis: ubi etiam post conversionem Hungarorum, ædificata est ecclesia, quæ vocatur alba, sub honore beatæ Mariæ virginis. *Anonymus Belæ regis notarius Cap. 52.*

3. «Sita est prope hanc meam Civitatem Budensem una Ecclesia, sub honore et vocabulo Dei Genitricis, in campo, vix milliari uno a Regia distans, quæ vetustatis opinione celebris (prima enim ante omnes alias in ipso Conversionis exortu fundata traditur) et ob frequentiam, devotionemque fidelium, in omnibus festis Dei Matris ad eam concurrentium, venerabilis, et magnæ religionis habetur: et olim Parochia erat, nunc longa de promptitudine mutata locorum facie, in campo, sub Montibus, sola enim est; retinuit tamen Plebania nomen, et destituta Parochianorum copia, fere deserta jacet, nisi, quod concursus ad illam frequens ex devotione habetur, raro tamen ibi celebrantur divina, quoniam Plebanus, qui Budensis Ecclesiæ Præposituram, et alia plura beneficia tenet Ecclesia illa, tamquam modica et inutili contempta, neque residentiam in eius dote facit, neque Capellanos nisi duos, vel eo minus retinet, qui vicem supplere et confluentibus ad illam populis divina celebrare possent. Hi vero, qui ibi resident, multa plerumque scandala committunt, quæ confluentis populi devotionem, et Ecclesiæ illius auctoritatem plurimum diminuunt. Ob eam vero causam ipsa Ecclesia ad hanc promptitudinem et negligentiam devenit, quod plures annos, semper ad alia beneficia maiora possessa est, propter quod deliberavi, si Sanctitatis Vestræ consensus accedat Ecclesiæ illius defectui succurrere, et negligentiam Cultus divini, ob honorem eius Sacræ Virginis cui dedicata est, ad excitandam populi devotionem erga Sacram Virginem, quæ alioquin Patrona huius Regni existit, locatis ibi Religiosis personis opportuna provisione supplere. Supplico itaque Sanctitati Vestræ, tamquam filius devotus, dignetur consentire et admittere, ut in eam Ecclesiam Fratres Eremitarum S. Pauli, quorum regularis observantia, et integritas vitæ ab omnibus unice diligitur collocare valeam, et eum locum Ordini præfato adscribam.» *Mátyás király levele IV. Sixtus pápához 1479. évről. Ex Annal. O. S. Pauli I. Eremitæ. Viennæ 1663. 252. lapon.*

4. Tholvay Máté polgár de veteri Buda civitate Reginali, ugyanott fekvő szőlejét indíttatva azon tisztelettől, melyyel erga Claustum Religiosorum fratrum heremitarum ordinis Sancti pauli primi heremite, Apud scilicet Albam Ecclesiam B. Mariæ V. supra prædictam Budam Veterem sitam Nunc de novo fundatum viseltetik, e zárdának, Immo specialiter ad magnum altare ipsius B. Marie V. in capella ibidem situata, quæ olim titulo Albæ Ecclesiæ denominabatur fundatum, adományozza. Feria 5. prox. ante f. b. Galli 1519. *Knauz Nándor budai regestáiban XIII. fejezet. 725. sz. alatt.*

5. Ad ipsum vero aquilonem partim alii exsurgunt montes, frugiferi vitibus, in quorum radice monasterium est Eremiticum, Divæ virgini sacrum, quam Albam Mariam appellant; partim Sicambriæ urbis reliquiæ adhuc cernuntur. Introrsus meridiem versus est oppidum Vetus Buda. (*Oláh Miklós eszterg. érsek. Hungaria et Attila 6. §.*)

6. Nagy Lajos király 1355 aug. 17-én Visegrádon kelt, az ó-budai birtok kicserélése alkalmából kelt oklevelének, az ekkor megejtett határjárásra vonatkozó része:

«Prima meta (1) incipit a parte orientali ultra partem Danubii ab angulo claustræ Sanctæ Claræ, de insula leporum, et sic procedendo, et transeundo Danubium versus partem occidentalem, venit ad rippam ipsius Danubii ad duas metas lapideas (2) quarum una separat Budæ veteri, et alia villæ Sancti Jacobi Apostoli; et ab inde ad eandem partem modicum procedendo, venit ad quendam lapidem rotundum (3) in superiori parte dictæ Ecclesiæ S. Jacobi situm; iuxta viam per quam itur de nova Buda ad Veterem Budam, iuxta quam est alter lapis pro meta positus (4) et inde vadit ad crepidinem vallis, et per eam crepidinem usque ad finem ipsius crepidinis, et ibi sunt duæ metæ terreæ erectæ (5) et ibi metantur terræ Topsis eiusdem Ecclesiæ Budensis, deinde reflectitur ad partem septentrionalem, et ascendit ad locum qui dicitur Urahashege et ibi sunt duæ metæ terreæ erectæ (6) quarum una separat prædictæ terræ Thobsa, et alia domino Regi inde per eandem plagam vadit ad montem qui dicitur Monoroshegy, et ibi sunt duæ metæ terreæ erectæ (7) quarum una separat dictæ terræ Tobsa, et alia Domino regi (8) deinde per idem Monyóros vadit ad cacumen montis excelsi, in cuius cacumine est lapis magnus pro meta signatus (9): ubi metæ terræ Tobsa prædictæ terminantur, et iungitur metis Ecclesiæ Veteris Budensis, et ab inde reflectitur ad partem orientalem, et transeundo quandam vallem, pervenit ad quendam montem, in cuius fine est lapis alter similiter pro meta signatus, circa quem sunt duæ metæ terreæ erectæ (10) quarum una separat ex parte meridionali Domino regi, et alia ex parte septentrionali eidem Ecclesiæ Budensi, et ab inde descendit ad eandem plagam orientalem in vallem ad duas metas terreas erectas (11) circa quandam semitam. Deinde inter vineas ad alias duas metas terreas de novo erectas (12) et abinde finita ipsa semita pervenitur ad magnum viam quæ ducit versus Albam Ecclesiam Beatæ Virginis, et ibi circa eandem viam unam metam terream erexerunt (13) et inde per ipsam magnam viam venit circa dictam Albam Ecclesiam ad viam magnum Strigoniensem circa quam sunt duæ metæ terreæ erectæ (14) quarum una a parte orientali et meridiei separat Domino regi, et alia parte

occidentali Ecclesiae Budensi praedictae. Deinde per eandem viam magnam Strigoniensem ad puteum sub monte fluentem (15) et ab ipso puteo circa eandem viam magnam ad unam metam terream (16), circa fossatum vinearum erectam, et deinde parum eundo similiter circa fossatum vinearum alia meta terrea est erecta (17) et abinde circa eandem viam eundo sub arborem piri similiter circa fossatum vinearum similiter est una meta terrea erecta (18) inde circa eandem viam magnam una meta terrea est erecta (19) et inde ad unam metam terream inter eandem viam magnam et quandam semitam erectam (20); et inde per eandem semitam vertendo ad eandem plagam occidentalem ad tres metas terreas angulares (21) quarum una separat ex parte meridionali Ecclesiae Budensi et a parte occidentali terrae Vrs, a parte orientali Domino regi; et abinde transeundo ipsam viam magnam Strigoniensem versus plagam septemtrionalem tendit ad quendam montem Fenómál dictum, et in latere ipsius montis est dumus nucis iuxta quem metam terream erexerunt (22); et abinde ascendendo per eundem montem venit ad quandam viam, per quam transitur per eundem montem iuxta vineas, ubi unam metam terream erexerunt (23) deinde per semitam descendendo inter vineas per eandem plagam septemtrionalem pervenitur ad locum qui dicitur Tebesere, et ibi sunt duae metae antiquae (24); ubi iungitur metis possessionis Megyer, et ibi est una meta terrea erecta (25) et abinde reflectitur versus partem orientalem, per quandam viam, et transeundo eandem viam pervenit ad latus cuiusdam prati magni, ubi est quaedam fovea, ubi olim erat lapis pro meta signatus, et ibi unam metam terream erexerunt (26); et abinde transeundo pratum illud, venit ad lapidem perforatum qui est iuxta molendinum cruciferorum Sancti Spiritus (27) et ibi iungitur iterato metis Ecclesiae, ita quod a plaga occidentali separat Domino regi, a plaga orientali Ecclesiae Budensi et abinde versus meridiem per murum dirutum, cuius lapides usque ad finalem lapidem sunt pro metis signati (28—43);* et inde per quandam metam terream (44) ad murum curiae fratrum minorum, cuius porta respicit versus Ecclesiam Albam B. Virginis (45); et abhinc transeundo vicum circa allodium seu domum coloni reginalis curiae per ortos (sic) ad quoddam fossatum, quod est ante castrum, quod quidem fossatum dividitur per quandam viam magnam, per quam itur ad praedictam Ecclesiam Albam Beatæ Virginis, in cuius fossati utroque latere sunt duae metae lapideae (46) quarum una ex parte septemtrionali separat portionem civitatis Ecclesiae cedenti, et alia ex parte meridionali portionem regalem, per quam viam ante castrum tendit

* Aloys. Ferd. Com. *Marsilius*, Danubius Pannonico Mysius Hagæ Com. 1726-ban megjelent munkájában az ó-budai római vízvezetéki pillérek számát 16-ra teszi. Ez a vízvezeték, a határjárásban említett murus dirutus és ennek pillérei-lapides, melyek tehát ugyanannyi határjel gyanánt vétettek.

versus Danubium per vicum qui inchoatur inter domos Ladislai Tumpa dicti ex una parte, sub cuius domo est lapis longus fixus in terram (47) et ex altera parte Petri filii Emerici venit usque in ripam Danubii inter domos magistri Altaris B. Virginis et Nicolai Sclai ex alia parte (48); et ab inde transit Danubium ad insulam leporum iam prædictam, iuxta superiorem partem castrî diruti et ibi terminatur. Fejér Cod. Dipl. Hung. IX. kötet II. könyv. CLXXIV. sz. 370—382. ll.

Ezen oklevelet újra kiadta 1412 augusztus havában Zsigmond király, 1468-ban pedig gróf Palócz László országbíró, gercei Fonó Mihály és gercei Henczy Balázs részére a budai káptalan által függő pecséttel ellátott hivatalos leíratot — transsumptumot — készíttetett. Ezt Ráth József budavári volt plébános, elhúnyt barátom pozsonyi kanonok korában, kérésemre a budai káptalannak ott őrzött levéltárában kikereste és nekem eredetiben megküldötte; és nehogy az oklevél hitelessége felől bárkinek is kétsége legyen, — a minthogy voltak is, kik erre gondoltak — a Nagy Lajos-féle 1355-ik határjárással szóról-szóra egyező eredeti okíratot a régészeti és embertani országos társulatnak 1882-ik évi november hó 14-én tartott ülésén bemutattam.

7. Emericus de Peren, Comes perpetuus Abauvariensis, Regni Hungariæ Palatinus stb. Judici et Juratis Civibus Civitatis Budæ Veteris Salutem cum favore. Exponitur nobis in personis Honorabilis Capituli Ecclesiæ Budensis: Quod licet alias, dum scilicet ipsi Exponentes prædictam Civitatem vestram Excellentissimo Principi quondam Domino Ludovico Regi Hungariæ eiusque Genitrici in concambium dedissent et permutassent Promontoria Vinearum inibi existentia, certa etiam alia ibidem Territoria, utpote incipiendo a via quadam a parte scilicet meridionali in fine (h)orti Religiosorum Fratrum Eremitarum, apud Albam Ecclesiam supra scilicet eandem Veterem Budam fundatam degentium, ad montem sursum ascendente, et ab eadem via descendendo ad viam publicam Strigoniensem et eundo in eadem via ad plagam septemtrionalem, usque ad promontorium sive Prædium Ewrs vocatum, quicquid scilicet ad plagam occidentalem via ipsa Strigoniensis includeret, ea iidem Exponentes cum omni iurisdictione, ac totali iuris et dominii proprietate, ex integro sibi ipsis retinentes et reservantes, ab aliis Promontoriis et reliquis Terris ipsi eidem Civitati Vestræ datis, collatis et concessis, Signis metalibus et metalli se ambulatione, mediante separaverint stb. Datum Tercio die festi B. prisce virg. et mart. 1510 Jan. 20. *Knauz Nándor «A budai káptalan regestái» magyar történelmi tár 1863. 12 köt. 42. lapon. 68. sz. a.*

8. Aquæ demanant fonte gemino. Eorum alter ex pede montis tam ubere scaturigine salit, ut lacum subtus formet, centum plus minus passuum ambitu. Aquarum perennem copiam inde possis existimare, quod passus vix triginta, a capite directæ molam urgeant — Rivorum alter, locupletior multo est sed latice priori haud comparandus. Hunc uligo — effundit. (*Mathias Bèl Nova Hungaria III.*)

9. Templum B. M. V. ist unweith des Franckl Pölchen Mill allwo rechter Handt auch ein Closter gestanden, hat geheissen Tereigház. (*Xystus Schier. Buda sacra 1874. 80. l.*)

10. «molendinum nostrum prope Albam Ecclesiam eiusdem B. M. V. in rivulo calidæ aquæ situm et decurrens.» (*Fejér. Cod. dipl. X. II. 790. l.*)

11. «eiusdem molendini ante fores Albæ Ecclesiæ in promontorio Civitatis Budensis in Comitatu Pilis». (*Fejér. Cod. dipl. X. VI. 416. l.*)

A PAPPFÖLDI KÖZFÜRDŐ.

IRTA

HAMPEL JÓZSEF.

Rövid jelentésem azon ásatásról, mely 1881-ben vezetésem alatt az ó-budai «papföldön» folyt, még 1881-ik évi november 19-én jelent meg. Az akkor föltárt régi maradványok azóta közismeretüekké váltak. Bel- és külföldi képes lapok és egyéb publicációk közölték képüket, Dr. Kuzsinszky Bálint is ösmer-tette.* Az elmúlt kilencz év alatt a látogatók ezerjei gyönyörködtek bennük.

Terjedelmesebb jelentésre mégis csak most nyílt alkalom, amikor szívesen engedtem e vállalat nagyérdemű alapítója fölszólításának, hogy újabban tárgyaljam ásatásom eredményeit.

Ismertetésemben czélszerűnek vélem az ásatás előzményeiről és lefolyásá-ról röviden számot adni (I.), bejárom a t. olvasóval alaprajz kíséretében a romo-kat (II.), részletesebben leirom a szintén idezárt metszésrajzokat (III.), szó van ezután (IV.), a fürdőintézet vízvezetékeiről; megpróbálom fogalmat adni a fürdő régi mivoltáról (V.) és végül a romokban előfordult ingó leleteket mutatom be néhány képes tábla kíséretében (VI.).

I. Az ásatás előzményei és lefolyása. Aquincum történelmének sorsa mind-addig, míg az állam s a főváros Havas Sándor indítványára tervszerű ásatások eszközlését határozták, jóformán a véletlenre volt hagyva. Dunamederbéli kot-rások, téglavetők megnyitása és terjeszkedése az ó-budai hegláncz tövében és a Duna mellékén, házak építése és sírok ásatása, csatornák, árkok és utak készí-tése voltak azok a kedvező alkalmak, melyeket kutatóink mohón megragadtak, hogy az aquincumi krónikát és helyrajzot egy-egy adattal gazdagítsák.

Új lendületet nyertek a kutatások az aquincumi amphitheatrum földérite-se óta. Ettől kezdve a kutatások a véletlen szeszélyeitől menten tervszerűséggel foly-hattak.

* Ampelos. Az ó-budai papföldi ásatásról képekkel «Vas. Ujság» 1881. 36. sz. — Ásatások az ó-budai plébánia földjén «Egyetértés» 1881. július 24. számában. — Dr. H. Die neuesten Ausgrabungen in Altofen a bécsi «Neue Illustrirte Zeitung» 1881. évi aug. 21-ki számában képekkel. — Hist. Land-schaften aus Österreich-Ungarn V. füzet, Bécs 1882, képekkel. — Abel Jenőtől cikk a Berliner Phil. Wochenschriftban, Berlin 1882. 5. szám. — Dr. Kuzsinszky Bálint Aquincum és romjai, Budapest 1890.

A hetvenes évek végén tervezett ásatásokra önkényt két hely kínálkozott legalkalmasabbnak, a Krempmalom és a «papföld».

Ez utóbbi helyet a kincésők régóta ismerték, tudták hogy a dombos-völgyös terület romokat rejt mélyében. Szántóvas is föltúrta néha a föld színéig érő murvát, nem egyszer cserepek, nagy ritkán talán érmek is kerültek elé és kaszálás után figyelmes szemlélő jól sejthette, hogy a szabályosan vonuló domborulatok és mélyedések sora alattuk rejlő falaktól erednek.

E jelenségek okozták, hogy 1879-ben a Havas Sándor vezérlete alatt itt járó szakbizottság a papföldön rendszeres ásatások megindítását javasolta.

A javaslat másfél évvel utóbb megvalósult. 1881-ik évi június 1-én indult meg vezetésem alatt. A térkép szerint, melyet Häuffel fővárosi akkori osztálymérnök úr volt szives kérésemre elkészíttetni, huszonkét holdnyi terület állott a kutató rendelkezésére. A térség túlnyomólag szántó volt, csak egy darabja, melyen erősebb domborodások látszottak és mely azért szántásra kevésbé alkalmas volt, szokott kaszállónak maradni.

E kaszállón és a szentendrei út felé eső keskeny, silányminőségű zabföldön folytak tehát két hónapon át az ásatások.

Első volt éjszak-déli irányban meghúzatni a puhatoló árkot; az árok néhány nap alatt elkészült.

Alig 4—6 lábnyira, helyenkint alig egy lábnyi mélységben bukkantunk a keresett falakra.

Éjszak felől, a szentendrei út keleti hajlásától kezdve, a «Krempmalom» kapujával szemben, a papföldet régi utcák, terek és épületmaradványok foglalták el.

Az épületek között éjszak-déli irányban vonuló erősen koptatott kőút tünt elé, helylyel-közzel mélyre menő keréknyomokkal.

A kövezet széles kemény mészkőtáblákból áll, minők nem egy ó-budai házban manap is takarják az udvart vagy a keskeny pítvart. Némely helyütt még összefüggő nagyobb tagokban vannak együtt a táblák, másutt kivesztek, vagy a régi korban vagy a középkorban, mikor a szomszédos Kremp- vagy Illésmalmok helyén zárdák épültek; tovább haladva és mindig délnek tartva 3—4 lábnyi vastag falakat derített föl az árok, ezen túl ismét kelet-nyugoti irányban vonuló falakat, téglából rakott padlót és vastag kőragaszréteggel borított fundamentumokat, sorjában, összefüggésben egymással.

Itt egy nagyobb épületet sejtettem s a munkaerő egy részét ezentúl itt állapítottam meg; más részével az árkot tovább vittem.

Akadunk e nagy épületen túl is küszöbkövekre, majd meg egész falnégy-szögekre, melyek ferdén belényúltak az árokba; végül ott, a hol a föld dombos-

rulata legerősebb volt, nem mint sejtettük, erős fal, de két szobának padlója (terrazzo) tünt elé.

Ezzel az árok megtette volt kötelességét, tisztába hozta, hogy ezen a vonalon csak egy nagyobb épülettömeggel van dolgunk. Most tehát egész erővel oda kellett fordulni, a hol nyilvános épület földerítése kecségtetett kedvező siker kilátásával.

Nem sokáig tartott a kétely, hogy miféle középületre akadtunk; már az ásás második hetén tisztán állott előttem, hogy római közfürdőre akadtam, melynek fölásására kellett ezentúl az egész munkaerőt központosítani. Azért is előbb az ároktól nyugatra eső falak közt hatoltunk lefelé, azután fölástuk az ároktól keletre eső beépített tér legnagyobb részét.

Mire julius végén az ásásra szánt összeg fogyatékán a munkát beszüntettük, kétezer négyszög méternyi tér volt fölásva és bekerítve.

A munka összesen 49 köznapon folyt, átlag 28 munkással; a munkaidő naponta 11 óra lévén reggeli $\frac{1}{2}$ 6 órától esti $\frac{1}{2}$ 8-ig. A kímőzdtött földet, törmelékét, téglát és követ részben halomra raktuk a szentendrei út mentén, más részét 1300-nál több fuvarral távolabb eső helyre mozdítottuk el.

II. Az ásás föltárt egy hossznegyszögben elterülő fürdőépületet, melynek hosszabb tengelye éjszak-déli irányban vonul. Falai, a hol legmagasabbak, legfölebb 2—3 méternyire állanak ki az eredeti földszint fölé, legtöbbször csekélyebbek, némely helyütt alig fél méternyi a magasságuk.

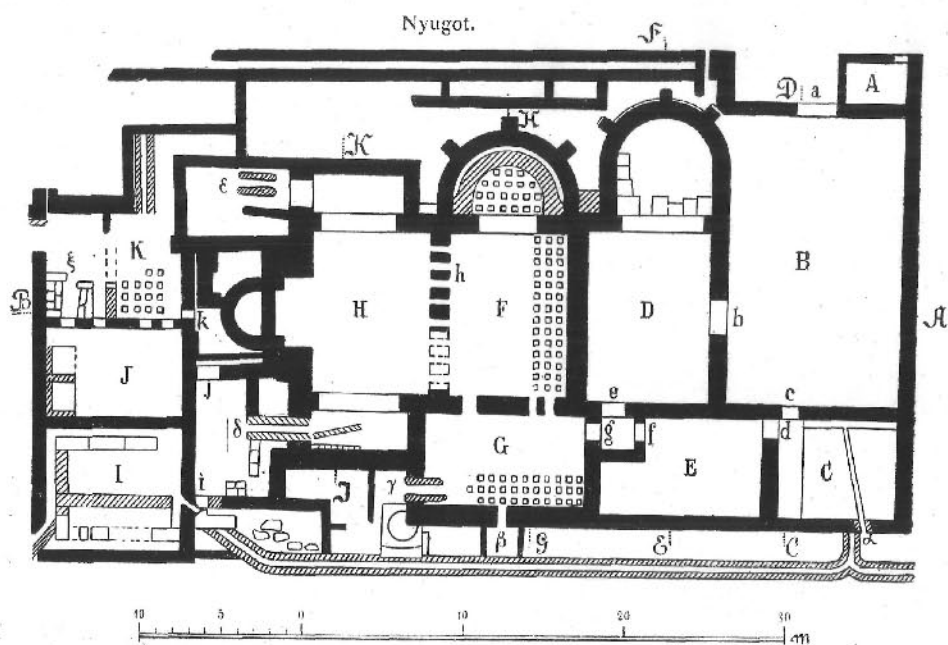
Nem rögtönös katastropha, de emberek romboló keze és az idő pusztította el a falakat. A rombolók sokszor a földszint alá is hatoltak, oszlopokat, faragott és faragatlan köveket, legtöbb helyütt a padolat tégláit is kiszedték, valószínűleg azon czélből, hogy építési anyagúl másfelé használják.

Elég okunk van hinni, hogy e pusztítás még a rómaiak idejében vehette kezdetét. A romokat takaró földrétegben néhány újabb tárgyat is leltünk; a romok színvonalán középkori régiség nem akadt kezünkbe. A falakról legtöbb helyütt leszedték a melegvezető üres téglacsöveket, legtöbbször a talapzatot földalatt támasztó trachytos oszlopokat is kiemelték. Római ember más rokon épületnél használhatta, középkori ember ily hypocaustum nem épített. Tehát valószínűleg még a régi korban vált rommá ez épület, alighanem jóval előbb mint a szomszédos amphitheatrum, melynek kőszékeiből való egyes támlapárkánytöredékeket a puhatóló árok felső rétegében itt-ott szerte találtuk. Ily jelenségek oda látszanak utalni, hogy még antik időben temette el a rombadólt fürdőt a föld, mely napjainkig takarta a romokat és nagyjából úgy óvta meg, a hogy az Aquincumból kipusztúlt lakosság ott hagyta.

Az idezárt alaprajz (1. ábra), mely néhai Smeringa Sándor és Liebold

Ferencz urak fölvételcin alapúl, egészben úgy tünteti föl az épületet, a minő az 1881-ik évi ásátás után volt. Csakhogy az éjszaki oldalát kivéve többi oldalán utóbbi ásátások a környező területen fönmaradt romokat is föltárták, a mi különösen a déli végén csatlakozó épületmaradványok szempontjából volt fontos.

A fürdőépületbe az eredeti küszöbkövön (*a*) át lépünk be éjszak-nyugoti sarka közelében. A tágas négyzögű terem (*B*) falai még 1—2 méternyire emelkednek az eredeti szín fölé. A terem alját fölásátásakor apró biscuittéglák borították, helyenként kopottság jeleivel, a padló fölülete egyenlőtlen, hegyes völ-

1. A papföldi közfürdő alaprajza.

gyes — látszik, hogy ebben a teremben jártak-keltek legtöbben — s így természetes, hogy a három ajtónyílás küszöbköve is kopott.

Legszélesebb volt a főbejáró (2·38 m.), más nyílás (*b*) vezetett a szomszéd nagy terembe délfelé (2·23 m.), jóval keskenyebb az a nyílás (*c*), mely a keletre eső kisebb szobába (*C*) szolgált (1·13 m.).

A nagy terem volt a fürdőintézet fogadó terme. A főbejárástól balra négy-
szögben álló falak (*A*) a fürdő kapusának lakó- és őrszobája lehettek.

A fogadóterem és a hozzácsatlakozó kisebb vetköző (*C*) az épület egész szélességét foglalják el és ugyanezt a beosztást látjuk a délre következő két osztályban, nyugatra (*D*) mindig nagyobb helyiség van, balra (*G*) mindig kisebb

szoba csatlakozik; a nagyobb helyiségek egymással nagyobb falnyílásokkal, a kisebbek velök mellékajtókkal függnek össze és ismét a három kisebb szoba hosszában vezető nyílások közvetítik a közlekedést.

Az egész épület alaprajza tehát világos és egyszerű; nyugotra esnek a fürdőtermek, keletre a mellékhelyiségek. Az aquincumi építész tehát híven követte az Augustus korabeli Vitruvius meghagyását, melyet az építészetről írt könyvében olvashatunk és a hol tanácsolja, hogy a fürdőszobákat úgy kell elhelyezni, hogy a déli és délutáni nap érje őket. Ha ezt a délibb vidéken fontosnak vélték, még fontosabb volt itt az éjszakai tájakon, a hol római embernek több meleg kellett.

A fogadóterem melletti vetkőző szoba (C) téglapadolata alatt az 1881 utáni ásatás csatornákat és harántosan futó mélyedéseket derített föl. Legvalószínűbb, hogy a fürdőépület kényelmi helyei itt, a vetkőző teremben voltak.

Vetkőzés után a vendég a szomszédos kamarába ment (E), melynek padolata alfűtéssel volt ellátva és falai is üres, meleg vezető téglacsövekkel voltak borítva. Tehát e kamara levegőjét melegíteni lehetett és tág nyílásán a meleg terjedhetett a szomszédos nagy terembe a hideg fürdő helyiségébe (D).

Ez a terem közvetlenül nem volt fűthető, ez az oka a miért ezt kell a *frigidariumnak* tartanunk. Nyugotfelé mélyebb talapzatú félköríves záradéka van. Az apsis kezdetén keresztben fekvő faragott nagyobb kőlapok jelzik azt a vonalat, a hol harántosan futó alacsony válaszfal arra szolgált, hogy az apsist hideg fürdőnek szolgáló víztartó medenczének használhassák; a medencze alját nagy téglalapok borították, melyekből egynéhány még eredeti helyén van. A félkörben vonuló fal belső felületét legnagyobb gondal elkészített többszörös burkolati rétegekkel tették áthatlanná. Maga a fal szabálytalan kövekből van megépítve, ezt a puszta falat legelőször jó vastagon fehér kőragaszszal borították, mely valószínűleg mészből és finomra őrlött kőporból készült, ebbe rakták a fűdőtéglákat, melyek a kőragasz külső és belső rétegeit elkülönítették. A téglákon látható hullámvonalas mélyedések arra szolgáltak, hogy könnyebben tapadjon rájuk a második kőragaszréteg. Ez ugyanaz, melyet a fürdőépület sok más helyén is láthatunk, a mész közé kevert apró tégladarabocskák kőkeménységüvé teszik; hasonló végül a legfelső burok, mely mészből, téglaporból és fűszporból van összekeverve és oly finomra csiszolt, hogy simasága majdnem a modern stucco lustro simaságával versenyez.

Hasonló félkörű záradéka van a szomszédos langyos fürdőnek (F). Ebben úgy mint a megfelelő kisebb kamarában (G) az ásatáskor föltárult a földalatti tér számos téglapillérjével, mely a lebegő padlót tartotta, magából a padlóból csak akkora darab maradt meg, a mennyi négy ily pilléren nyugszik. Ez a

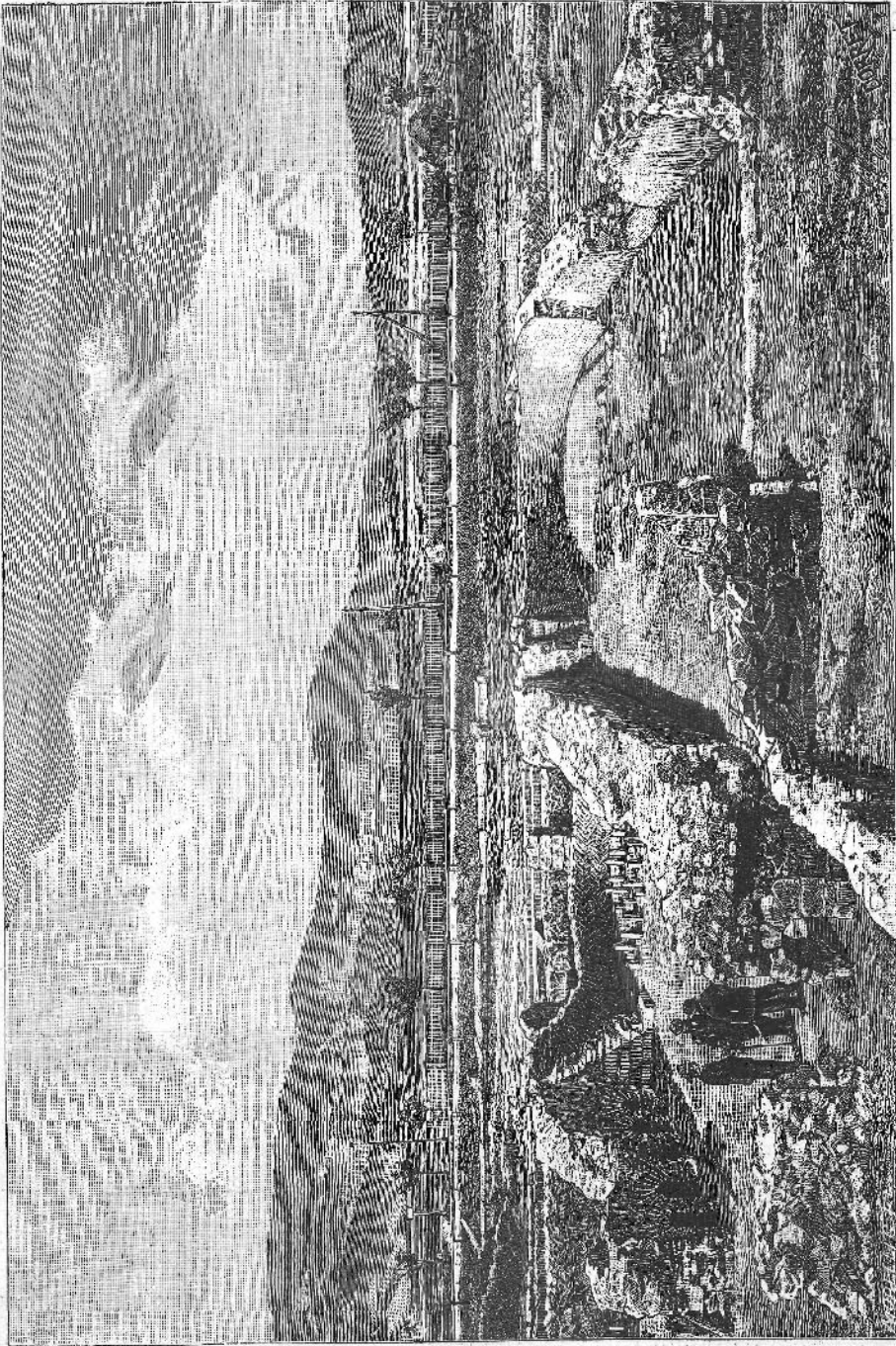
tömb most is megvan és világos képet nyújt arról, hogy minő gonddal volt ez a *terrazzo* mészből, kőporból és tégladarabokból a legerősebb talapzattá összetömörítve; két réteget lehet megkülönböztetni, az alsó vastagabb és durvább, a felső sekélyebb és fölülete finomra ki van csiszolva. E vastag réteg nehezen bocsájtotta át az alsó meleget, de sokáig és egyenletesen tartotta meg hőfokát. A talapzat megtámasztására több helyütt trachytszlopok vannak használva, így az *F* terem félkörű kihajlásában és a *H* teremben; sokszor még épségben találtuk és a *H* terem keleti szélén és déli oldalának közepén egész csoportok eredeti épségben állanak. Ezekre a pillér fejét is trachyt lap képezi és négy-négy ily lapot nagyobb négyszöglap fődött, melyen azután a vastag *terrazzo* burkolat nyugszik.

Igy volt ezekben a termekben a lebegő padló megalkotva, mely alá vezeték a meleg levegőt. Az alsó földalatti fűtéshez hozzájárultak a falak hosszában vonuló üres téglacsövek melegvezető csatornái; az idezárt rajz (l. a 70. lapon közölt tárgyak között 7. sz. a.) bemutatja egy ilyen téglacső sajtyszerű szerkezetét. Jellemző rajta az oldalnyílás, mely a meleg levegőnek több irányú terjedését tette lehetővé és azon oldalán, mely a terem felé fordult, megvannak a vonalás mélyedések, melyek arra valók, hogy a falburkolat erősen megtapadjon rajtok.

A langyos terem (*F*) félkörű toldalékába meleg fürdésre szolgáló kádakat lehetett helyezni.

Az *F* terem melegét földalatti csatornanyílásokon át a *G* és *H* terem al-fűtéséből kapta, a mely termekkel azonkívül alsó nyílások (*h*) kötötték össze. Melléktermében (*G*) magasabb fokra szokott a meleg szállani, mert ennek déli oldalán fűtőkemence (γ) állott, melynek maradványai most is szemlélhetők. Ennél ép úgy mint a fürdő más két kemenczénél (δ és ϵ) erős trachytlapokból volt a fűtő csatorna megalkotva, megvan mindkét oldalából egy-egy széjjel hulló trachytfal, megmaradt a felső fődőlap és az alsó trachyt béllésből is maradt egy jókora tábla; mindannyin az erős tüzelés hatása észlelhető. Valamikor e kemence több teremnek adott meleget; a *G* szoba hypocaustisából valamikor csatornanyílás átvezetett a *E* kamara alá; ez ívhajlásra épített csatornát befalazva találtuk. Itt tehát oly jelenséget tapasztalunk, mely mutatja, hogy a fürdőépület építészeti beosztásában változások történtek. Más ily jelenség az *F* terem apsisfalának kettős volta. Erre talán a leghelyesebb magyarázat, hogy ezt a félkört a fürdőépület bővítésekor megnagyobbították s ez talán ugyanakkor történt, mikor a szomszéd nagy teremmel *H* bővítették az egész telepet.

Ezen három osztályú négyszög terem (*H*) rendeltetése iránt fekvése a termék sorának végén és a két oldalszárnya déli szélén még fönlévő fűtőcsatorna nem

2. A fürdő mai állapotának képe keletről nézve.

engednek kétséget. Ez volt az igazi meleg terem (*caldarium*), mely közvetlenül, két helyen (δ és ε) kapott meleget és két szárnyában volt a legnagyobb hőség; úgy a padlóban mint a fölötte létező légrétegben, míg a terem közepén legkevésbé melegedett át a padló, mert alatta nyolcz földalatti csatorna (*h*) vezette a meleget a szomszéd (*F*) terem alá, a mely vele a föld fölött is széles falnyílás segítségével közlekedett.

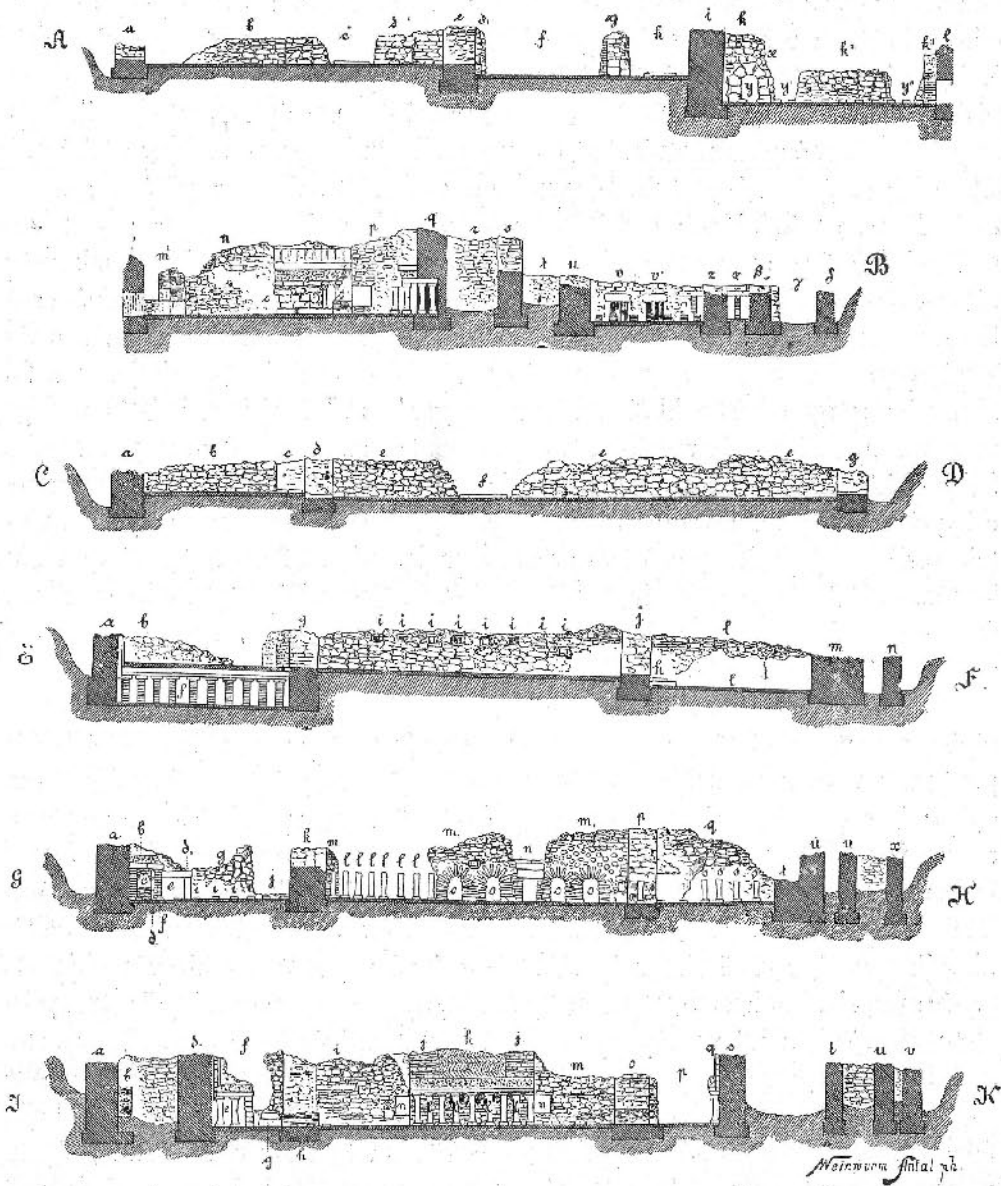
A *K* terem déli falán közepett félkörű kiugrás (*M*) volt, melyet utóbb elrekesztettek és megfelelőleg az alfűtési oszlopokból is elfalazták azokat, melyek az apsis alatt állanak.

Ugyanakkor történhetett annak a két falnak a toldása, mely az apsistól jobbra-balra párhuzamosan délnek vonúl; azok a háromszög idomú kamarák, melyek így keletkeztek, valószínűleg fürdőkádak szerepére lettek használva, míg az ezektől jobbra-balra elterülő szélesb négyszögű terek talán az alfűtési csatornáknak szolgáló tüzelő készlet eltartására szolgálhattak.

Ezután következik délre egymás mellett kelet felől egy körülfalazott négyszögű tér, melyen keresztül vonúl a vízvezető csatorna, mellette közepett egy tágas négyszögű szobának (*I*) még most is megvan a lebegő padlója, a támasztó pillérekkel együtt, míg a mellette nyugotra eső szintén négyszögű szobának (*K*) az alfűtési pillérei az ásatáskor még helyükön állottak. Az innen nyugotra elterülő csatornák, alapok és párhuzamos falak, valamint az egész közfürdőt nyugotról szegélyző falak és kamrák rendeltetése iránt határozott véleményt alig mernék kockáztatni. Még legvalószínűbb, hogy a fürdőbéli szolgazemélyzet kisebb szállásait, boltokat és esetleg oszlopos csarnokokat kellene ide képzelnünk; mindezek kellő megindokolására azonban nincs elég támpontunk. Szembetűnő azonban, hogy e falak mind egyenlő magasságig maradtak meg és felső szélük nem oly szakadozott mint a fürdőépület falainak felső színvonalai, a miből talán azt lehetne következtetni, hogy ezen melléképületek nem voltak teljesen fölfalazva, hanem felső építményük könnyebb szerkezetű lehetett, mely a földszínéig nyúló alapfalakig elpusztúlhatott.

III. Ez általános leírása után czélszerű lesz a fürdőépület egyes helyiségein a részleteket pontosan feltüntető szelvényrajzok segítségével végig menni, melyeket Zsigmondy Gusztáv kir. főmérnök ur fölvételei nyomán a helyiszénn készített Malahovszky N. úr (3. tábla).

A *hosszszelvény A—B* átmetszi a *B* terem kelet-nyugoti falát (*a*); a vetkző szoba félig romba dőlt falát látjuk, mely szabálytalan kőtömbökből épült (*b*); a falat megszakítja egy nyílás, melyen át az eredeti küszöbkötblán át a hátsó kisebb szobába jutunk (*c*); ezentúl (*d*) ugyanazon terem éjszak-déli határfala folytatódik; az apodyterium és a szomszédos *D* terem közös kelet-nyugoti falának

3. Szelvények.

átmetszete (e) és mellette a d fal folytatása, melyen széles falnyílás (f) volt; ez úgy mint a D és E termek eredetileg szintén téglákkal volt borítva, melyeknek mai nap is meglátszik a helyük a kőragaszban. Falpillér g , melynek, függélyesen véve, bal fele faragatlan kövekből és téglákból van megépítve, míg másik felét legalúl két kemény faragott kőlap, fölötte pedig puha agyagos kődúcok képeztek, a két alsó kemény tábla hivatva volt megerősíteni ezt a pillért, mely a D és E termek födelének terhét tartozott viselni, mellette (h) van egy átjáró, melynek küszöbe azt mutatja, hogy nem volt ajtaja; i a D és F termek erős választó fala, mely itt átmetszetben látszik. k , k' és k'' választó fal maradványa a G és F terem között, $x-x$ mutatja a falon a két terem eredeti szintjét, mely jóval magasabb volt mint a szomszédos D és E termek földszintje, a k fal idomtalan görgeteg kövekből van alkotva, γ , γ' és γ'' a földalatti fűtés melegvezető csatornáit, γ még meglehetősen ép állapotban mutatja az ívre metszett puha faragott köveket, γ' -ből csak a baloldali sor darabjai, γ'' -ből semmi sem maradt; a hypocaustusból szabályosan állított négyszög téglák részben még helyükön voltak, részben nyomuk megmaradt az apró kavicsból és kőragaszból kitapasztott földön. A G , F , H termek sarokpillérje (l) alúl külső szélén téglából van rakva, felső része szintén szabálytalan kövekből van megalkotva; mellette m megmaradt a G és F termek közti választó fal kiugrásának egy darabja.

A H terem (caldarium) észak-déli erős kerítési fal (n) meglehetősen magasságban; o -nál az előtérben látszanak az alfűtés trachytopszlopai; a háttérben a praefurnium egyik oldalfala, mely átegetett négyszög faragott kövekből van építve és rajta a caldarium három rétegű függő talapja; az n falon e helyütt a meleg vezető üres téglacsövek a kőragaszban részben megvannak, részben a falon megvan a nyomuk. A caldarium kelet-nyugoti végfalából a praefurnium közelében erős kődúc ugrik ki (o') az m falkiugrással szemben; a kelet-nyugati falból kiugrik egy négyszögű tér, mely félkörű apsisal végződött, e kiugrás oldalfala (p) és az apsis elrekesztő fal (q) az épület legmagasabb maradványai; az apsis elzáró fal részben reá van építve az alfűtési trachytoppillérek eltorlaszolt sorára; a szelvényen meglátszik a p és q fal előtt és alatt a pillérsor, mely e helyütt a fölötte fekvő lebegő talap egy darabjával megmaradt; r az elfalazott apsis hajló fala, melynek átmetszetétben látjuk; t falköz, mely talán víztartónak szolgált, u egy szomszédos alfűtési és két osztályú terem (I) kelet-nyugoti falának átmetszete; v v' fal és két melegvezető átereszt, melyen át a két szomszédos terem alatt a meleg levegő közlekedik, az egyik osztály 1881-ben föl lett ásva és itt az egymásra rakott téglákból alkotott alfűtési pillérek megvoltak, a szomszéd hypocaustis fölött fekvő lebegő ép talap később lett földelítve; z a hypocaustis határfalának átmetszete; α üres köz, a háttérben a szomszédos hypocaustis

támasztó pillére; β erős kőtáblákból és duczokból rakott kőfal átmetsete; γ erős kőtáblákkal kirakott tér; δ erős kőfal átmetsete.

Keresztelvény C—D. A fürdőépület külső éjszak-déli falát átmetsetben látjuk (a), a fal e ponton alá van ásva és áttörve, és alighanem valamikor azon árok, mely a b fal hosszában a C terem padlója alatt terült el, a hol csatornát vagy hasonlót kell föltételeznünk — folytatása gyanánt jelenkezik; a b fal melletti mélyedés 1'20 méternyire megyen és ugyanannyira terjed a fal mélysége a szintalaj alatt, melyen pontosan föntartott a E terem felé vezető ajtónyílás küszöbköve (c), ez ugyan ketté tört és közepén csonka, de még eredeti helyén van; mellette az a fallal párhuzamosan futó éjszak-déli fal (d) keskeny oldala látszik; valamikor ez csak sarokpillér volt, mellette egy nyílás átvezetett az B-től a E terembe, de ezt befalazták téglákkal, faragott kövekkel és alfűtési oszlopok töredékeivel, úgy hogy e nyílásba helyezett falrészlet a szabálytalan, de egyforma anyagú kövekből épített d faltól szembetűnően különbözik; e a B és D terem választó fala, a D terem közepe táján nyílással (f), melyben a derekasan lekoptatott küszöbkő még helyén áll, ez a nyílás nem járt ajtóra, tehát legfőlebb függönnyel volt befödhető; g a B terem éjszak-déli külső fala.

Keresztelvény E—F. A harmadik és mellette elterülő negyedik terem átmetsete sokkal több változatosságot mutat. Az éjszak-déli külső fal (a) mellett, az arra kelet-nyugoti irányban reá futó (b) és a vele párhuzamos falon (d) az ásatáskor a kőragaszban még megvoltak azon üres téglák helyei, melyek a földalatti térből fölvezették a meleget; a téglákkal födött padló alfűtéssel bírt (f), mely a meleget a b fal aljában alkalmazott nyíláson át kapta (az oszlopok csak e nyíláson láthatók a szomszéd G terem aljából) és egy átalakítás alkalmával be lett falazva; a d fal vége erős kőtáblákra van fektetve; a mellette lévő átjáróban (e) a küszöbkő eredeti helyén van; a másik falpillér (g) szintén részben a küszöb felé erős kőtáblákra van rakva, nagyobbára pedig faragatlan kőlapokból és téglából áll; a hosszú kelet-nyugoti fal pedig (h) faragatlan kődarabokból van megépítve; föltűnő rajta sok nyílás, mely részben be van falazva, részben még nyitva áll, ilyen nyílt lyuk, melyet i -vel jelöltünk, van négy, egyik alul van a talapzat színén, a többi mind a fal közepe táján, 96 cmnyire a D terem színe fölött öt csatorna (i -vel jelölve) be van falazva az F terem felől, de a D terem felől világosan látni, hogy kőragaszszal volt az aljuk kitapasztva, ezekben talán melegvíz-vezető csatornák jöttek át az F terem felől, míg az alsó kisebb kerek talapnyíláson ólomcső ment át; j sarokfal az apsis kezdete gonddal van megalapozva, alját kemény, erős szabályos kőtáblák, ezek fölött trachyt duczok képezik és csak ezek fölött van a leggyakrabban

használt, szabálytalan kődarabokkal való falazás; *k* kőtábla, minőkkel a fürdő-medencze részben ki volt rakva; *l* az apsis fala, *l'* az apsis fala belsején alúl körülfutó negyedkör tag; *m* az apsis falának és támasztó pillérének átmetszete; *n* egy éjszak-déli irányú fal átmetszete.

Keresztszelvény G.—H.-ban. A fürdőépület külső (éjszak-déli) falának (*a*) *bb*, eredeti magasságban téglapillérek az alfűtési pillérekből, rajtuk vastag trachyt-tábla és fölötte a terrazzoréteg; *c* pillérköz és háttérben a *G* szoba kelet-nyugoti fala, mely át van törve; *d* a praefurnium oldalfala trachytkövekből, legfölül téglákból és vörös kőragasz; *e* praefurnium-nyílás, fölül erős trachyt-tábla födi, melynek alja kivájt és a tűzfal átégetett, a fűtő-csatorna alján szintén kiégett trachytlapok, *d'* a fűtő-csatorna másik fala az előbbivel párhuzamos, szintén trachyttáblákból áll; *f* téglákból rakott alfűtési pillérek; *g* a *G* szoba kelet-nyugoti falának folytatása, agyagos termőkőből, téglaporos ragaszszal, a széle két nagy kőduczczal alátámasztva; *h* a *H* jelzésű terem éjszak-déli falának keresztmetszete, *i*-vel jelöltük a *G* terem alfűtésébeli téglapillérek főmaradt legalsó tégláit; *j* nyílás a caldarium alfűtése felé, a küszöb téglával volt kirakva, *k* a *G* kamara éjszak-déli falának átmetszete, melyhez jobbról az *m* fal darabja csatlakozik; *l* a *H* terem alfűtésében az ásatáskor lelt trachytszlopok; *m'* és *m''* elválasztófal az *F* és *H* terem között törmellékkőből és fölül két téglarakásból, a kőragasz a téglaliszttól vörös színű; a fal jó része hiányzik, más helyütt, mint *n*-nél, átjáró van a két terem közt; az egész fal rajta áll földalatti melegvezető csatornákon (*o*), melyek téglából építvék és bolt-hajtásosak, csak az *n* átjáró alatti csatornát — mivel a boltív akadályozná, hogy kellő színben legyen a küszöb — födi erős négyszög kőtábla, mely fölé széles tábla van borítva küszöbalapnak, a rajta lévő téglaporos ragasz mutatja, hogy valószínűleg még egy sor téгла borította; erős falpillér három fal találkozásánál (*p*), melynek egyúttal szerepe volt az *F* terem és apsis tetejének beboltozásánál, alúl erős és nagy kőtáblára van fektetve, erre négy réteg faragott kő következik, a kőragaszban melegvezető téglacsövek benyomásai; *q* az apsis külső fala, alul szabálytalan kőrakásokban, fölötte kalászmű (*opus spicatum*) módjára rakott kősorok, a *p* felé eső sarokban a fal kiszélesbül és itt még a tömör falon az eredeti kőragasz-talap egy darabja megmaradt; alul ez az apsisfal összefügg egy belső apsisfallal (*r*), melyről nem lehet bizton tudni, hogy mi volt a rendeltetése, nem egyenlő az apsisfaltól való távolsága, az apsis déli hajlásán legtávolabb áll tőle, az éjszakin legközelebb; lehet, hogy ez volt az eredeti apsis körfala, melyet utóbb a hypocaustis aljával egy színben lehordtak, úgy hogy rajta is állottak trachytpillérek (*s*) a lebegő padló tartására; *t*, *u* az apsis falának és

középső támasztó pillérjének átmetszete; v és x éjszak-déli irányú párhuzamosan futó két falnak átmetszete.

J—K átmetszet. a b a G terem alfűtésére szolgáló fűtőkamara kelet-nyugoti fala, d a H terem észak-déli főfalának átmetszete; e fal mellett a déli sarokban megmaradt eredeti helyén néhány trachyt-oszlop (e), rajta külön trachytcapitell, ezen trachyttáblák és rajta a terrazzo három vastag rétege, a két oszlopsor mellett az alfűtőkemence trachytos koczkákból rakott odalfala (f) és a terrazzo fölött közvetlenül a (d) fal mellett megmaradt néhány üres, melegvezető téglá; g két vastag trachyt-lap a fűtőkemence másik oldalfalából; h a hypocaustis alján kemény nagy kőlap faltámnak; i kelet-nyugoti fal kövekből és téglákból szabályos rétegekben; j és g a régi apsis falának kezdetén szabályos téglarakás; k a régi apsis későbbi elfalazása opus spicatum módjára; l trachytoszlopok és rajta a terrazzo oly módon, mint az e sarokban, az oszlopoközök elfalazva; n a kelet-nyugoti fal folytatása, n' , n' a fal sarkát megerősítő nagy négyszögek; o kiugró falpillér, aljában erős trachytlap, p nyílás, melyben a főkemence helye volt, megvannak belőle oldalsó elkorhadt trachytdúcok és az aljából is erős trachytlap; q az ásatáskor e helyütt volt egy trachytoszlop és rajta terrazzo az éjszak-déli határfalon (s) még a melegvezető téglák nyomai, t , u , v éjszak-déli párhuzamosan futó falak átmetszetei; a falak rendeltetése bizonytalan.

IV. A megelőző leírásokból megismertük a fürdőépület fönmaradt építészeti részleteit és világossá vált előttünk a fürdőben főfontossággal bíró fűtési szerkezet. Hátra van a fürdő helyes functiójára fontos második főtényezőről, a vízről szólni. Már eleve föltételezhetjük, hogy az egész fürdő elhelyezése, tervszerűen, tekintettel a nagy vízvezetékhez való közelségre történt meg és hogy ebből kapta vizét. Azonban a vízvezetéknek e fürdő közelségében álló pillérei oly sajnálatraméltó állapotban maradtak reánk, hogy a víz innen történt átvezetésére semmi támpontunk sincs.

Hasonlóképp csak föltételelesen mondhatjuk, hogy minden valószínűség szerint az épület nyugoti, a vízvezeték felé fordult oldalán kapta az épület a szükséges vízmennyiséget és a nagy víztartó, mely az épület helyiségeinek a vizet közvetlenül szolgálta, ott lehetett, a hol legtöbb hideg vízre volt szükség, t. i. a frigidarium (D) apsisa tájékán. Azonban itt sem bírjuk a helyszínén a bevezetés módját megmutatni.

Valamivel világosabb képet nyerünk a víz elosztását illetőleg. Az F és a H terem felé a közbenső falakban maradtak közvetlenül a padolat földszínén nyílások, melyek alighanem a vízvezető csövek számára szolgáltak.

Maguk a csövek e helyütt nem maradtak meg, de az I terem melletti

omladékokban az ásatásnál akadtunk ólomcsövekre, melyek az épületet fosztogató régi építészek figyelmét valahogy kikerülték. A terem padlójában alighanem a kádakból vezették le a használt vizet. Átmérőjük 7—8 cm. és nincsenek egy tagban öntve, de kalapácsolt lemezből állanak, melynek szélei összehajlítvák és összeforrasztattak. Ilyenfajta lehetett a legtöbb egyéb cső, melyet a rombolók hasznos anyag gyanánt kiszedtek.

A víz levezetésére is részben ilyen csövek szolgáltak legalább odáig, a hol a víz csatornát érhetett. A csatornát az 1881 után pótlólag (nem általam) folytatott ásatások elég világosan derítették ki.

Az egész fürdőépületet három (talán négy?) oldalról közcsatorna vette körül, mely 50—90 cmnyire egymástól párhuzamosan futó kőfalak közt 1—2 meternyi mélységben vonult a színtalaj alatt.

Ebbe az épület keleti oldalán két csatorna vezette le a tisztátalan vizet, egyik a C terem földszintjén vonul, a másik a G kamara alfütésén ment át. Harmadik csatornának talán az épület nyugoti oldalán a D terem apsisából kiinduló csatornát kell tekintenünk.

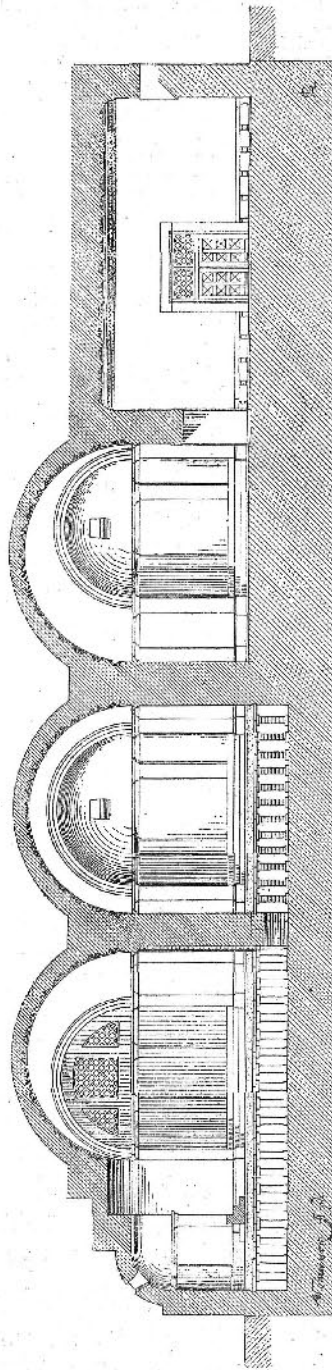
A víz, melyet a régi puszkaporos malom melletti források szolgáltattak, mostani hőmérsékletük szerint itélve 18° R.-nyi állandó meleggel bírtak. Hogyha ennél melegebb vízre volt szükségük, a három kemence közelében elhelyezett kádakból vezették, ezekben valószínűleg jelentékeny hőfokra bírták a vizet fölmelegíteni. Ellenben a víz melegségének lejjebb szállítására a meleg időszak alatt alig volt más mód, mint hogy föld alatt falazott üregekben gyűjtötték, a hol lassan-lassan néhány fokkal alább szállhatott a melege.

V. Hogyha ezek után a fürdőépületet gondolatban helyreállítani kívánók, akkor a jelzett helyeken létezett padlók, kádak, víztartók és vízvezető csöveken kívül mindenekelőtt a csonka falakat képzeletben eredeti magasságig kellene emelnünk és fölül reá kellene helyoznünk a tetőt. Mert miként a pompeji fürdők is be vannak tetőzve, hogy télen-nyáron egyformán használhatók legyenek, úgy az aquincumi fürdőről is föl kell tételeznünk, hogy állandó használatra készült.

A D, F és H termek úgy mint a pompeji hasonló fürdőtermek, dongabolttal bírhattak, melyekhez a kiugró apsisok fölötti félkupolák járultak hozzá. A boltozat közepén hosszénégyszögű nyíláson át kapták e termek a világosságot, mely félhomályba borította e termek félreeső részeit. Ennyi világosság sem a belépő teremben (B), sem az oldalas kamarában (B, E, G) nem lett volna elég. Itt tehát oly tetőconstructiót kell föltételeznünk, mely mellett ablaknyílások is igényeltettek és ez ablakokban üvegtáblák is kellettek. Az ásatás alkalmával találtunk táblaüvegekből való töredékeket — elég jelentékeny számmal.

A nagy termet díszesebbnek kell képzelnünk, mint a többi; itt stuccopárkány töredékeit szedtük fel. A legdíszesebbet az idezárt rajz tünteti föl. (69. lap 1. 3. sz.) Oszloptöncökre is akadtunk e teremben, valamint voltak ilyenek az utolsó terem aljában. Nem voltak eredeti helyükön és nem is tudnók biztosan megmondani, hol állottak, de annyi valószínű, hogy a középület az oszlop építészeti díszét sem nélkülözte teljesen, mire egyébként itt-ott lelt faragott párkánydarabok is utalnak.

Az idemellékelt (4. sz.) szép geometriai helyreállítási rajz, melyet Lange Keresztély építész és Dr. Kuzsinszky Bálint uraknak köszönünk, helyes fogalmat ad a fürdőépületről. A rajz a fürdőépület hosszátmetsetét adja és pedig úgy hogy az épület nyugotra eső fontosabb felét látjuk; tehát erről az oldalról, mint kiegészítés járul föntebb adott *A—B*, *C—D*, *E—F*, *G—H* és *I—K* átmetszeti rajzokhoz. A rajz híven követi a fönmaradt falak arányait és irányát, a földalatti maradványokat kiegészítve adja, a boltívek ívhajlására a támasztó falak vastagsága és egymástól való távolsága adta a számítási alapot. A *B* terem korona párkányát fönmaradt töredékek indokolják, a két szárnyú ajtó beosztása és díszítése, csakúgy mint a *H* terem félkörű ablakának tagozása, továbbá az összes főterekben a mennyezet cassetekkel (mélyedett négy- szög táblák) való díszítése antik motívumok alapján történt. A *B* teremben alul körülfutó fal melletti pad pompeji mintákat követ úgy szintén a három bolthajtásos

4. A fürdő helyreállított képe. Készítette Lange K. építész.

terem s a déli végső apsis körülfutó párkánnyal és falpillérekkel való tagozása; a hideg, langyos és meleg fürdő apsisokban a lépcsőket a helyiségek rendeltetése indokolja és helylyel-közzel a fal vakolatán még megvan a nyomuk; a világításra szolgáló oldalnyílások azt az eshetőséget tételzik föl, hogy a fürdőépület megfelelő falai szabadon állottak, a mit legalább egy falról, a *B* terem keleti nyugoti faláról bizony lehet állítani. A tetőszerkezet a helyreállításból azért maradt el, mert arra sem a jelen épület maradványai nem nyújtottak elég fölvilágosítást, sem általában az antik fürdőépületek másutt fönmaradt példányai sem adnak analógiára elég támasztó pontot, kivéve a bolt-hajtásokra és kupolákra. A pompeji fürdők tanúsága szerint a beboltozott helyiségek fölött alig volt egyéb, talán fából készült tetőszerkezet; ellenben a nagy fogadó terem (*B*) fölött okvetlenül volt, de minő volt az összeépítése és idoma — azt nem lehet tudni.

A romok leírásában többször jeleztük, hogy az épület többször ment át módosításokon. Mindjárt az első terem (*B*) keleti falán látunk két befalozott átjárót, a langyos fürdő apsisának (*F*) kettős fala is azt mutathatná, hogy a mikor az épületet átépítették, kiszélesítették a fürdő ezen termét. Talán ugyanakkor falazták be az *E* terem alatti alfűtési csatornanyílást, mert ezen teremnek ekkor, a bővítés után más lett a rendeltetése, mint előbb volt. A bővítés nyilván a *H* nagy terem hozzáépítésével történhetett meg. Idők folyamában azután itt is változtattak ismét egyet-mást. Már fön a maga helyén részletesebben jeleztük az apsis és alfűtésének elzárását és az apsis melletti falnak hozzátoldását, mely mutatja, hogy az *I* jelzésű és mellette elterülő szobák csak utóbb csatoltattak össze a főépülettel.

A fürdőnek ilyformán e foltozgatások tartották fön fejlődési szakaszait, melyeknek chronológiáját azonban bajos volna megállapítani. A tizenhét darab antik pénz, mely az ásatások folyamata alatt előkerült, a második század elejétől a harmadik közepéig terjed, tehát arra utal, a mit különben is föltételeznénk, hogy az épület nem az első századból való, mikor Aquincum római lakossága még nem volt elég számmal, hogy községet alkothatt volna, vagy legalább is jelentékenyebb községi építkezésre vállalkozhatott volna. A katonai táborhely környékén keletkezett markotányos-telep csak a második század folyamán lett municipium és csak Septimius Severus alatt lett colonia.

Valószínű tehát, hogy a fürdő legrégebb részét csak a második századból szabad kelteznünk és hogy bővítése néhány nemzedékkel utóbb, legfőlebb a harmadik század közepe tájára tehető.

Erre enged következtetni azon áldozati ara, melyet a tepidarium kőfalában leltünk; állította Cl. Pompejus, az aquincumi colonia decuriója, tehát a

második század legvégén vagy a következő században. Föltehető, hogy e kő csak néhány nemzedékkel utóbb, a mikor a nagytekintélyű aedilis és főczéh-mester Cl. Pompcjus emléke már teljesen feledésbe ment, jutott arra a dicstelen szerepre, hogy a fürdőépület kibővítésénél hasznos anyagúl szolgáljon.

E szerint tehát a fürdőépület kibővítésének és átídomításának legkorábbi időpontja a második század közepe lehetett és későbbi sorsára nézve csak anynyi a valószínűség, hogy a harmadik században Probus császár korában még állott, mert a legkésőbbi antik érem, melyet a romokban lertünk, e császártól való. Mikor szűnt meg közhasználatban lenni, époly kevés valószínűséggel mondható, mint az, hogy Aquincumban általában mikor szűnt meg az antik élet.

A meddig ez a közfürdő volt az egyedüli épület ezen a papföldi tájon, melyet ismertünk, addig kérdés lehetett, vajjon polgári vagy katonai fürdőnek tekintendő-e. Az utóbbi évtizedben szorgalmasan folytak e környéken az ásatások, csupa polgári épület tűnt elé, világossá vált tehát, hogy a szentendrei út és a Duna partja közötti tér ager aquincensis, és nem territorium legionis volt.

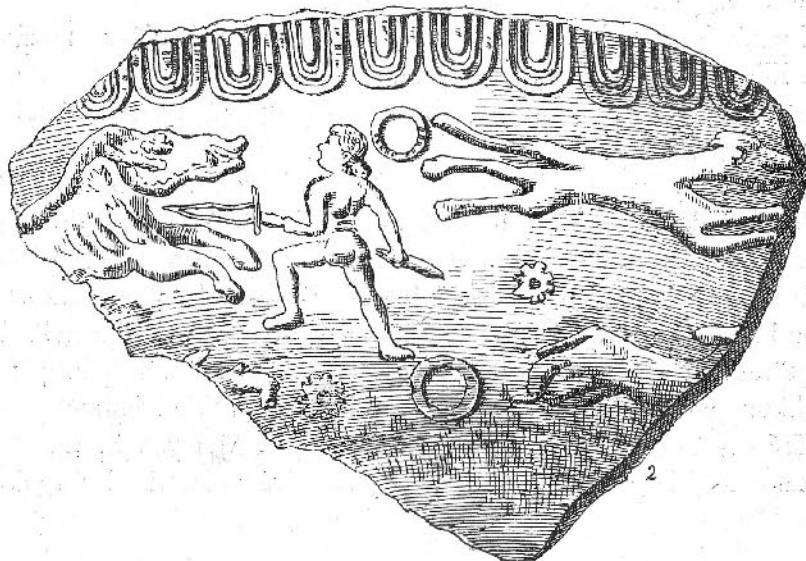
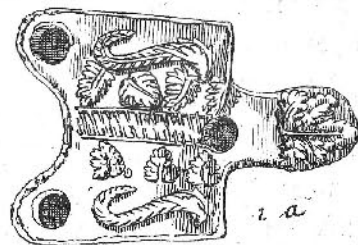
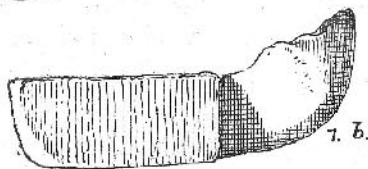
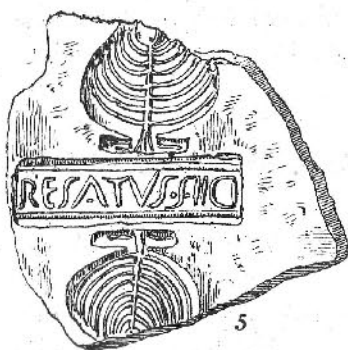
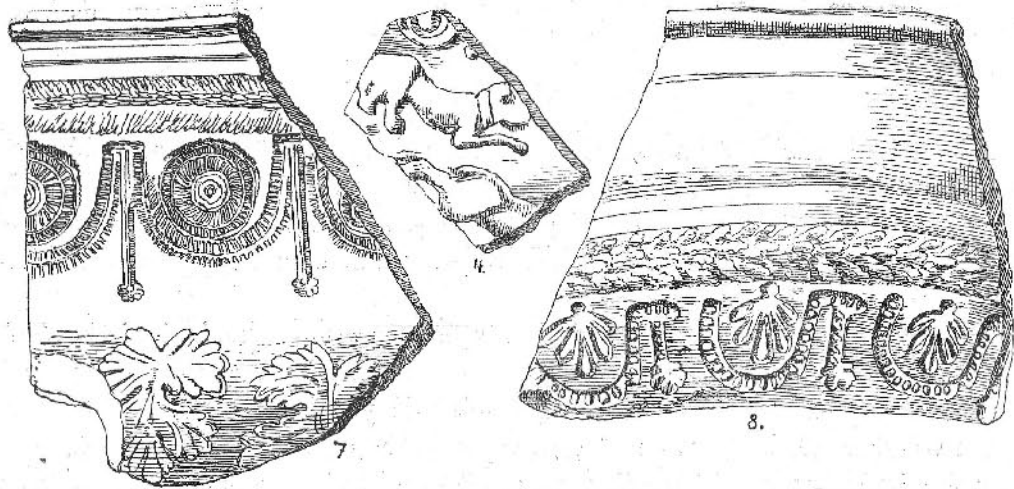
A fürdő ezen jellegét tehát az a négy római legiói téгла sem döntheti meg, melyet elvéve a sok százra menő és gondosan megvizsgált jelzés nélküli téгла között találtunk. Hármát közülök, mely az ismeretes leg. 11. adj. féle bélyeg ugyanannyi változata, föltüntet az ide zárt képes tábla (12—14. szám).

Nyomatékkal bírhat végre az a körülmény, hogy a két föliratot emléket, melyet a romokból kiástunk, szintén nem katonai, de városi egyénektől származik.

VI. *A leletek.** Hogyha meggondoljuk, hogy nem váratlan és rögtönös elemi csapás vetett véget ez épületnek, de túlnyomólag lassú rombolás által ment tönkre: már eleve sem lehetett gazdag leleteket reményleni az ásatástól. Ha voltak a felhagyott fürdőépületben itt-ott értékesebb kincsek, bizonyára magukkal vitték, kik a falak lebontásakor a köveket és egyéb az épületekkel összefüggő használható anyagokat elhordották. — A rombolók nem csak a vízvezetéki ólomcsöveket szedték ki, de a vasszögeket is kihúzták és a bronz-részleteket, a hol voltak (ajtósark, ablak, kilincs, kapudisz stb.), mind elvitték.

A nagy fürdőtől délre eső kisebb épületben mégis maradt véletlenségből

* A leletek rövid ismertetése az ide csatolt két képes tábla kíséretében megjelent az Arch. Ért. 1882. évi kötet 60—64. lapjain.

11. Leletek a papírdi közföldéből.

néhány keskenyebb ólomcső, akadt itt-ott néhány vasszög, egy nagyobb vas-kules, bronzfibula, tű, karika és kanál bronzból, volt ólomczöveg, pálcza, salak és egyéb ólomrészlet — de ércztárgyakból egész leltárunk, belészámítva a modern készítményeket, nem ment túl a 104 darabon, egytől-egyig jelentéktelen tárgyak.

A minő természetes, hogy oly kevés ércztárgyra akadtunk, époly kevésé föltűnő, hogy sem ép üvegtáblát, sem egész üvegtárgyakat nem kaptunk; a mi van, az csupa apró töredék, csonka részek edények aljából, szájából, füleiből. Ha voltak a fürdőépületben üvegedények, a hogy valószínű, hogy lehettek, azok szintén becsstel bírhattak azokra, kik legelőször a romokat kincskeresés céljából átvizsgálták. Üvegtárgy egészben, hozzá számítva az üvegpastából való apró gyöngyöket és idecsatolva egy hegyi kristályból való bogyót — egészben 25 darab volt.

A csonttárgyakat öt igénytelen stilus képviseli.

Föltűnő, hogy oly kevés volt a kő- és agyagtárgy. Az előforduló téglák ugyan nem mennek leletszámba, de mindegyik téglából mutatványul egyet eltettem a n. muzeum számára. Volt többféle nagyságú négyszögű padolattégla (I. tábla, 1. 2. sz.), volt biscuit idomú (I. 11.), továbbá hat- és hétoldalú hengerded padolattégla (I. 9. 10.). Falazásra hosszúkás négyszög téglákat használtak, melyeken vannak gyakran hullámos vonalak vagy sorba futó hegyes mélyedések (I. 3, 4.), nyilván oly célból, hogy a vakolat rajtuk erősebben álljon meg. A boltozatok építésére füles téglalapokat használtak (I. 4.), a hő vezetésére pedig üres téglacsöveket (I. 6, 7.). A tetőből aránylag kevés párkányos téglá maradt épségben (I. 5.). Egy néhány töredéken rajta van az Aquincumban székelő legio bélyege.

Homoktéglat csak egyet találtunk, az is csonka, tragikus maszkot példáz (I. 16.). Ellenben jelentékenyebb számmal voltak kisebb-nagyobb töredékek a főtermet díszítő stuccopárkányból (I. 15.) és megőrzünk vakolatdarabokat festékmáradványaival.

Egy ép cserépedényt sem leltünk. Terra sigillata darabok elég bőségesen akadtak. Az érdekesebbekből hármat rajzban is közlünk, mely domborművekkel van ékítve. Az egyik dombormű vadkanvadászatot tüntet föl, az idomtalanul ábrázolt kutyák jobbra iramodnak, a hegyes lándzsával fölfegyverkezett vadász azonban helyét állja, neki szegzi fegyverét az ágaskodó vadkannak. Egy más, kisebb töredék szintén vadász-jelenetből való kutyákat ábrázol (II. 4.); míg egy harmadikon pálmafa alatt álló és hátrakötött (?) karokkal hátranéző, bozontos hajú, sűrű szakállú meztelen férfit szemlélünk, talán Marsyas (II. 3.).

Ismeretes, hogy az ily vörösre égetett árú nemzetközi forgalomra lett

sánva és az óvilág minden részén találunk hasonló, motivumokkal ékített példányokat.

A helyi, provincialis agyagművesség szempontjából érdekesebbek azok a szürke anyagú durvább agyagedények, melyeket Resatus gyártott; bélyegét és gyári jegyét (II. 5.) óbudai leletekben többször is leltük már. Legtöbbször koszorúkkal, füzérekkel, levelekkel ékíti árúit (II. 7. 8.). Néha figurális motívumokkal is, mint egy ízben, a mikor íjászokat térdeplő helyzetben sorba rak egymás mellé (II. 6. sz.), de ekkor is, mint legtöbb készítményén, mélyítve ábrázolja e tárgyakat, nyilván domború mintái voltak, melyeket munkásai a még puha agyagedénybe belényomtak, a mit könnyen és szaporán végezhettek.

Csak négy mécseset kaptunk. A legdíszesebbet, mely két mécsre szolgált, rajzban is bemutatjuk, egyszer fölülről (II. 1. a.) másodszor pedig oldalnézetben (II. 1. b.); ezen az egyen nincs gyári bélyeg, a többi három LNARI, FORTIS és FAOR ismeretes gyári jegyekkel találkozunk.

A megőrzött kőtárgyak száma legcsekélyebb. Behoztunk a n. muzeumba egy kőgolyót, továbbá az amphitheatrum ülőhelyeinek kartámaszaiból való (?) néhány töredéket, melyek egyikén számok jelzik az ülések sorát és legbecsebb két föliratos oltárkö.

Az egyik oltárt már fentebb említettük; be volt építve a langyos fürdő apsisába. Felső párkánya letört s vele az első sor, mely az istenség nevét tartalmazta. A föliratból az első három sor világos, a negyedik ugyan kopott, de kibetűzhető, a hatodik lekopott, az utolsó a szokásos följánlási formulát tartalmazza.

A fölirat így szól:

GL POMPEIV	Cl(audius) Pompeiu
S FAVSTVS D	s Faustus d
EC COLAQÆ	ec(urio) col(onia) Aq(uinci) æ
DILIVIRAL	dil(is) viral(is)
//////////	
V S L M	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Cl. Pompejus Faustus városi tanácsnok már korábban ismert személyiség volt, neve más óbudai emléken is előfordult.* Ez emlék mutatja, hogy a maga idején elég tekintélyes polgár volt a régi Aquincumban. Ismeretlen esztendőben július 26-ikán körjáratra vitte az összes aquincumi kézműves testületeket és ez ünnepélyes alkalomból, mint a czéhek előljárója és patronusa, Jupiternek oltárt

* C. I. L. III. 3438.

állított. Baj, hogy ez emléken az utolsó sor, mely a consulok neveivel a kő föl-
állítója datumát tüntette föl, hiányzik és így ismeretlen, hogy mikor élt Pom-
pejus Faustus, csak azt tudhatjuk, hogy akkor állította az oltárokat, mikor
Aquincum már colonia volt, tehát legkorábban a második, Kr. u. század végső
éveiben.

A másik föliratos emlék, különösen az aquincumi chronologia szempont-
jából érdekes.

A 12 soros fölirat így szól:

FORTVNAE AVG	Fortunæ Aug(ustæ)
SACR	sacr(um)
C · VAL · VALENTIN	C(ajus) Val(erius) Valentin(us)
VIR · ET · C · IVL · VI	Vir et C(ajus) Julius Vi-
CTORINVS ET P.	ctorinus et P(ublius)
PETRONIVS CLE	Petronius Cle
MENS · AEDILICI · DE	mens ædilici de
CC MVN AQARAM	c(uriones) mun(icipii) Aqu(inci) aram
EX VOTO POSVER	ex voto posuer(unt)
IDVS SEPTEMBR	idus septembr(es)
FALCONE · ECLARO	Falcone et Claro
COS	co(n) s(ulibus)

A föliratból értesülünk arról, hogy az egyik aquincumi duovir és két ta-
nácsbeli, a ki előbb Aquincumban ædilisi hivatalt viselt, 193. szeptember hó
11-én Fortunának oltárt állítottak. Látni való, hogy ez időben Aquincum még
municipium volt, akkor tehát még nem történt meg colonia rangjára való
emeltetése, a mit Septimius Severusnak köszönhetett. Ez a császár csak pár hó-
nappal előbb, június 1-én lőn császár, a pannoniai sereg tette azzá Carnuntum-
ban, valószínűleg az aquincumi legio is ott volt fölmagasztaltatásánál párthívei
közt. Nyilván ezért nyerte a legio II. adjutrix a Severiana melléknevet, a város
pedig a coloniai rangot. Fölriratunk tehát annyiban érdekes, hogy ez a helytör-
téneti érdekes esemény csak szeptember 11-ike után következhetett be.

Ezt az oltárt eredetileg aligha a fürdőépület frigidariumában állították föl.
Nem volt beépítve, mint az előbb említett föliratos ara; csak azt hihetjük,
hogy közeli vagy távolabbi helyről hordták ide. Ha úgy van, akkor alig-
hanem az amphitheatrum nyugoti bejárása melletti Fortuna Nemesis templo-
mából való.

Végül említjük még a 48 db. érmet, melyekből a rómaiak Trajanus csá-
szártól Probusig terjednek.

AZ AQUINCUMI ÁSATÁSOK.

1882—1884 ÉS 1889.

IRTA

Dr KUZSINSZKY BÁLINT.

I.

A TÁBOR MELLETT ÉPÜLT CANABÁK ÁTTEKINTÉSE.

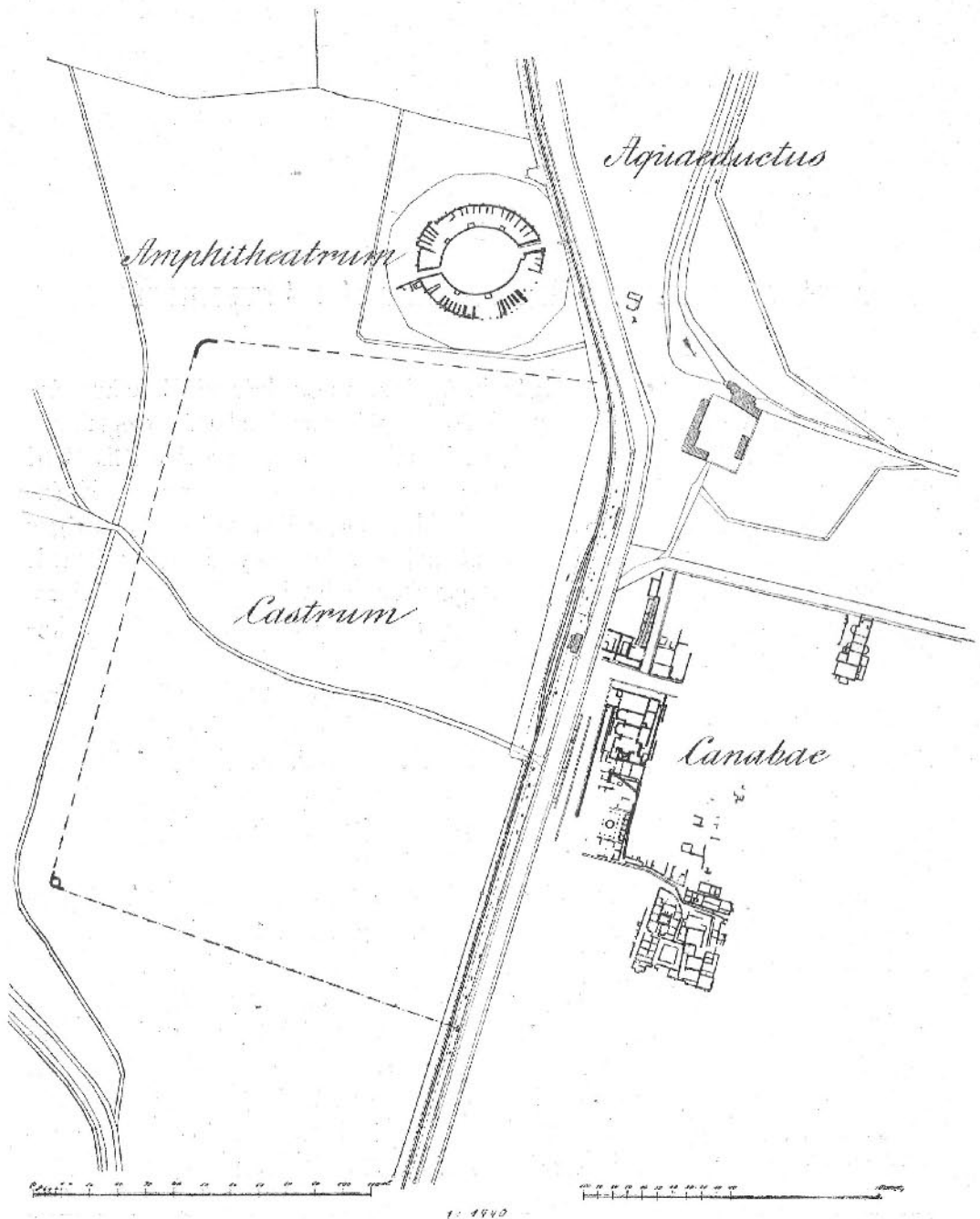
Hála a főváros áldozatkészségének, Aquincum maradványainak felkutatása ma már annyira előre haladt, hogy a felásott épületromok alapján meglehetősen tiszta képet alkothatunk magunknak arról, minő volt egy provinciális ókori város építkezése. E részben Aquincum nemcsak itthon, hanem messze hazánkon túl, a hol a római legiók huzamosabb ideig megszállva voltak, tanulságos például szolgálhat. Egyes, elszigetelt épületek kerültek ugyanis már másutt is napfényre, de oly számmal s oly összefüggésben, mint itt, még kevés helyen. Nem igen messze kell tehát mennünk, hogy a római belátás, ismeret és munkakerő akkori magas fokáról fogalmunk legyen.

Aquincum első sorban földrajzi fekvésének köszönhetette jelentőségét. Trajanus császár óta a Duna képezte a római birodalom keleti határát. Hogy azonban a túlsó parton lakó szarmata és jazyg törzsek betörései ellen megvédessék, a jobb oldalon Bécstől Eszékig a kisebb-nagyobb erődök hosszú sora épült. E védelmi vonal alsó-pannoniai góczpontjául Aquincumnál kedvezőbb helyet nem választhatott a római.

Marsili «Danubius Pannonico Mysicus» művében (II. rész 3. l.) Aquincum területén két táborhelynek maradványait jegyezte fel.* Az egyiknek nyomaira szerencsésen sikerült is a legújabb időben ismét ráakadni. Kétségkívül ugyanaz, melyet Marsili elég helytelenül a hegyoldal szomszédságába rajzolt. Tényleg ott fekszik Ó-Buda északi határában, a vörösvári völgy előtt elterülő síkságon, a mai országút nyugoti oldalán (L. az 1. sz. a. bemutatott átnézeti rajzot).

Pontosan ma még csak két nyugoti sarkát ismerjük, a melyeket 1883-ban hoztak napfényre. A déli sarok helyén hatalmas bástyatorony alapfalai tüntek elő, míg az északi sarkon a zárfalak által képezett szög egyszerűen

* V. ö. Rómer Flóris, Pannonia területén Magyarországon fenmaradt néhány római várnáról. Arch. Közlemények. III. köt. 49. I. és II. tábla, 10. ábra.

1: 4940

1. Az ásotási terület térrajza. Készítette Bartolutti E. Ede, főv. mérnök.

le van kerekítve. A két sarok közti távolság 381 m. Bajosabb megmondani, mekkora volt a kiterjedése kelet felé. A mai országútnál túl semmi esetre sem nyúlhatott, mert tőszomszédságában már a canabák boltsorai következnek. A vízvezetéki pillérek sora is már a táboron kívül feketett, bár nem valószínű, hogy annyira távol, mint azt Marsili rajzán látjuk. Szélességét e szerint körülbelül 290 méterre tehetjük, úgy hogy táborunk térfogata 120,834 □ m. lehetett.

Különben az északi és déli oldalak irányát az országút tájáig elég tisztán mutatja a tájék halmos alakulata. Sőt az északi fal egy csekély maradványát konstatálnom is sikerült azon bevágásban, mely a vasuti töltés nyugoti oldalán húzódik. Iránya a nyugoti oldallal 98° szöveget képez. Hasonlóképp a délnyugoti szög is 90°-nál nagyobb, úgy hogy táborunknak trapez alakja volt.

Homlokvonala nem lehetett más, mint a Dunára néző hosszoldal. Ez volt első sorban az ellenség támadásainak kitéve. Annál feltűnőbb, miért esik oly messze a Duna partjától. Hogy távolabb eső példákról ne is szóljak, Carnuntum és Bregetio táborai a Duna közvetlen szomszédságában épültek. Bizonyára az aquincumi castrum sem tenne e részben kivételt, ha a Duna jobbparti talajviszonyai olyanok lettek volna, hogy lehetővé teszik az építkezést közvetlenül a part mentén. Már pedig számos jel arra mutat, hogy az Ó-Budától északra eső vidék, a Dunától a szent-endrei országútig, már a rómaiak idejében nagy részében ép oly posványos lehetett, mint mai nap. Ha voltak is egyes az áradástól ment pontok, azok sokkal kisebbek voltak, sem hogy azok bármelyikén a castrum eléggé biztosított helyet talált volna. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint hogy a tábort az országút nyugoti oldalán építsék.

De mint tudjuk, minden oly helyen, hol római *castrum* épült, annak környékén előbb-utóbb polgári telep jött létre. Az első telepések a hadsereg nyomában érkező markotányosok, kereskedők s minden fajta iparosok voltak. Keresetökkel első sorban a katonaságra lévén utalva, természetesen a tábor minél nagyobb közelségében igyekeztek felütni sátorfájukat. Lakóhelyeik kezdetben deszkákból összetákoltt bódék lehettek, idővel azonban helyöket szilárd kőépületek foglalták el. A *canabae* név, a melylyel e telepítvényt jelölték, még a kezdetleges állapotra utal.

Miként a papföldi ásások s egyéb e tájon napvilágra került nyomok következtetni engedik, e telepítvény zöme kisebb-nagyobb megszakításokkal a castrum keleti homlokzatától egészen a Dunáig eső részen terült el. Hozzá képest a hátsó kapú (*porta decumana*) mögött helyenként felismerhető maradványok alig érdemelnek figyelmet. E jelenség Aquincum topographiája szempontjából annyival jellemzőbb, mert más táborhelyeken rendszerint az ellenkezőjét tapasztaljuk: a polgári telep leggyakrabban a tábor háta mögött, vagy

egyik-másik oldalán épült. Homlokvonalát nem takarják el épületek, a melyek a legio munkáját a betörő ellenség visszaverésében esetleg megnehezítsék, de maguk a lakóhelyek sem voltak annak a veszedelemnek kitéve, hogy előre nem sejtett támadás esetén kiraboltassanak és fölgyújtassanak, mielőtt a római csapatok kellőképp helyt állanak.

Hogyan értsük mégis, hogy nálunk a canabák elhelyezésénél mindezen körülményeket figyelmen kívül hagyták? A magyarázatot megadja Marsili második tábora. Úgy kellett lenni, hogy a rómaiak már korán belátták a felfedezett tábor kedvezőtlen fekvését s ezért nem sok akadályt gördíthettek a homlokzata előtt épülő városrész fejlődésének. Csakhogy a mely arányban gyarapodott ez, oly mértékben veszté természetesen a castrum abbeli jelentőségét, hogy azontúl Aquincum egyetlen erődítménye gyanánt szerepeljen. Szóval csakhamar beállott a szükség, hogy egy második táborhelyet építsenek.

Hogy hol állott ez, azt, sajnos, még ma pontosan meg nem jelölhetjük; Marsili térképén az előbbtől délre fekszik s Rómer ennek alapján a volt selyemgombolyító intézet helyén kereste.* Részemről valószínűbbnek tartom, hogy a mai gyársziget hajóhidja táján állhatott. A gyárszigeten előkerült fürdőmaradványok mind katonai építkezésre vallanak s éppenséggel nincs kizárva a lehetőség, hogy a provincia helytartói is itt székeltek. Annyi bizonyos, hogy Aquincum központja később a mai Ó-Buda területén volt s a felső castrum canabaival legfőlebb úgy tekintetett, mint valamely külváros.

De ha már az alsó táborhely ilyenformán másodrendű jelentőségre szorította a felsőt, még inkább kellett, hogy fontosságát veszítse azután, hogy a rómaiak átkeltek a Dunán s ennek bal partjára helyezték át a védelem súlypontját. A mióta a két partot híd kötötte össze s a bal parton felépült Trans-Aquincum tábora, a barbár törzsek közvetlen megrohanásaitól kevésbé kellett félteni a várost; különben pedig az alsó tábor még mindig elég ellentállást tanúsíthatott, a nélkül, hogy a felsőre szükség lett volna. Le ugyan nem rombolták, mert a katonaság számára mindvégig kaszárnyául használhatták, de azért a város védőbástyájaként többé nem tekintették. Csak e föltevés alapján érthetjük meg, miért nem találjuk ma meg a castrum falai mentén vonuló árkok semmi nyomát. Nyilván még a rómaiak idejében betöltettek. Hasonlóképp csak így magyarázhatjuk meg magunknak a két nyugoti sarok elütő jellegét. A felső sarok egyszerű félkör alakú záródása mindenesetre későbbi: eredetileg itt is az alsóhoz hasonló bástyatoronynak kellett állani, de valamely betörés alkalmával elpusztulhatott s helyébe már csak egyszerű körfalat emeltek.

* V. ö. Rómer id. h. 50. l.

Jóllehet azonban a felső tábor jelentősége ilyenformán idővel tetemesen csökkent is, azért még mindig elég fontos tényező maradt a szomszédos telep alakulása szempontjából. Nemcsak lakossága társadalmi jellegét szabta meg, hanem egyúttal irányadó volt a keletkező város külső alakulatára.

Mint tudva van, a római castrum ép úgy mint a templom, ősi hagyomány által szentesített elvek szerint épült. Mihelyt a tábor elhelyezésére a legalkalmasabb hely meg volt állapítva, a mérnöki kar mindenekelőtt annak közepontját (*groma*) jelölte meg s ezen át vont a két főút, az északról délre menő *via principalis* s a keletről nyugot felé tartó *via decumana* irányát. Mindkét út végpontjain kapuk emelkedtek. Tudtommal táborunkban ugyan sem e kapuk, sem az utak legkisebb nyoma sincs még eddig földérítve, mégis alakja után ítélve, a mely ugyan, mint láttuk, nem egészen szabályos négyszög, de közel áll hozzá, kétségtelennek mondhatjuk, hogy e részben a többi nagyobb szabású castrumok sorában nem tett kivételt. A két főút itt is annyira a mennyire a világtájak irányát követte.

Többé-kevésbé ugyanazt a szabályosságot tapasztaljuk, ha a szomszédos városrész eddig felásott utczahálózatára vetünk rövid pillantást. Következménye volt ez a castrum imént jelzett beosztásának. A canabæ főutczái tulajdonképen a castrum útvonalainak folytatásaiként tekinthetők. A négy kapúból indultak ki a hadutak. Az első házak ezek két oldala mellé épültek.

A legnagyobb érdekléssel reánk nézve természetesen az birna, ha a *via decumana* irányát pontosan ismernők; legalább constatálhatnók, hogy a Papföldön felásott két, kelet-nyugoti irányban haladó utca (l. a mellékleten közölt alaprajzon *B* és *E*) közül melyik képezte a folytatását, szóval, melyik volt városrészünk főutczája? Összevetve a kettőt, a valószínűség mindenestire a mellett szól, hogy inkább a felső (*B*) volt az, mint az alsó. Nyugot felé meghosszabbítva, nem messze esik ugyanis azon mezei úttól, melyről méltán föltehetjük, hogy ha nem is halad pontosan az egykori *via decumana* nyomán, tőle nem eshetett messze. Keleti része mutatja nyilván a legnagyobb eltérést dél felé; innen van, hogy utcánk nem eshetik vele teljesen egy vonalba. Az sem kerülheti ki figyelmünket, hogy míg az alsó utca (*E*) sem egyenes irányát nem tartja meg, sem szélessége, a mennyire ismeretes, nem egyforma, addig a felső utca szélessége oly tetemes, mint a canabák eddig felfedett részén egyetlen utczáé.

A többi ismeretes utca a tábor hosszával többé-kevésbé párhuzamosan halad. Mindedig négy ily észak-déli irányban haladó utcát ismerünk. Első helyen említjük az *A* utcát, mely a Duna felé vezető mai kocsiutnál kezdődik s a *B* főutczába torkollik. Innen ismét két utca vezet délre, melyek egy hosszúkas négyszögű épülettömbnek (*insula*) két hosszoldalát szegélyzik. Az egyik, a

nyugoti C utca, egész szélességében ismeretes, ellenben a másik keletre fekvőnek a Duna felé eső oldalából még alig van valami felásva. Végül az utolsó F utca az E utcából indul ki s dél felé halad körülbelül azon pontig, hol az ásatások területe véget ér.

Utcáink mindegyikén még az egykori kövezet kisebb-nagyobb maradványait láthatjuk. A legtöbb az A utca mentén maradt fenn belőle. (L. a III. fejezethez iktatott 13. sz. fametszetű képet.) Túlnyomó részben nagyobb, szabálytalan alakú mészkőlapokból áll, a melyek ritkán illenek pontosan egymásba. A réseket kisebb lapok töltik ki. Képzeltető, mily kevésbé kényelmes lehetett az ily kövezet. A rómaiak ez azért nem igen boszanthatta. Utcáit első sorban ő a köztisztaság érdekében kövezte ki. Ugyanezért nincs egy utcánk sem, mely alatt ne menne egy vagy két csatorna. Ezeket vezetett el úgy az utcák, mint a házak mindennemű szennyes folyadéka.

A legtekintélyesebb csatorna (*cloaca*), mely eddig a Papföldön napfényre került, az E utca kövezete alatt ment. Legnagyobb szélessége 60 cm., de a mi fel-tűnő, e szélességet csak azon pontig tartja meg, míg a D utca csatornájával egyesül. Azontúl kelet felé 45 cm.-re szűkül. A nyugoti felében összegyülemlt víz bajosan vehette tehát erre útját. A lejtmezés tényleg ki is derítette, hogy a D csatorna talajának legmagasabb pontja *h* helyen van s innen mindkét ellentétes irányban lejt. Úgy kellett e szerint lenni, hogy a víz azon részének, mely a csatorna nyugoti felében gyűlt össze, ugyancsak nyugot felé volt a lefolyása s csak kerülő úton juthatott a Dunába. A B utca mindkét csatornája egyenletes lejtősséggel halad a Duna irányába.

Ezek voltak a főcsatornák. A többi utca csatornái, melyek észak-déli irányt követnek, közvetlen összeköttetésben vannak velök. Így az A utca csatornája, mely kelet felől szegélyzi, a B utca északi csatornájába szakad. Szintúgy a D utcának felső csatornája, mely a nagy fürdő (III) déli oldalához épült *laconicum* észak-keleti sarkából indul ki. A másik dél-keleti sarkából kivezető csatorna délnek megy s az E utcáéval egyesül. A C utca csatornái, melyek egyike keleti, másika nyugoti oldalán fut, még nincsenek ugyan egész hosszúságukban felásva, de mint a lejtmezés adatai mutatják, a víz mindkettőben dél felé, az E utca csatornájába nyert lefolyást. A mi végül az F szűk utca csatornáját illeti, arról ma legfőlebb annyit mondhatunk, hogy létezik. Midőn e tájon 1887-ben az ásatások folytak, a kövezet szintjénél mélyebbre nem hatolt a csákány. Tekintve az utca szűk voltát, valószínűnek tetszett, hogy csatornája sincs. Pedig, a mint az E utca csatornája később kiborult, előtűnt torkolata (β). Lejtmezési adatok hiányában természet szerint bajos volna megmondani, tényleg erre is volt-e az esése, avagy az ellenkező irányban.

Csatornáink egytől-egyig a lehető legegyszerűbb módon készültek. Oldalaik falazva vannak, de e falak szerkezete semmiben sem különbözik az épületek falazásától: közönséges *opus incertum*. A talaj mindenütt ki van rakva. Rendszerint kisebb, szabálytalan alakú mészkőlapok borítják, egyedül az *E* utcza csatornájának keleti felében képezik háztetőcserepek (*tegulae*) a burkolatát. A boltozásnak sehol semmi nyoma. Felül nagyobb mészkőlapok fedik. Ott, hol a csatorna oldalfalai az utcza szintjéig nyúlnak, e fedőlapok az utczakövezet folytatásaképp tűnnek fel. Van rá azonban eset, nevezetesen az *E* utcza csatornájának keleti részén, hogy az oldalfalakat nem húzták fel ily magassáig. Itt aztán a csatorna magassága s az utcza szintje közti különbözetet feltöltéssel egyenlítették ki.

A szűkebb utczákban elégséges volt egy csatorna, mely többnyire az utcza közepe táján fut. Csupán az *A* utcza csatornája az, mely keleti oldalán van vezetve. A *B* és *C* széles utczákban két-két csatornát találunk, az egyik jobbfelől, másik balfelől szegélyezi őket.

Mint említettük, utzacsaatornáink egyrészt a szomszédos épületek, másrészt maguk az utczák eső- és egyéb szennyves vizének továbbítására szolgáltak. Az épületekből kisebb csatornák, néhol egyszerű kiöntők segítségével nyert a víz lefolyást. Ellenben az utczák vize rendszerint a csatorna fölé illesztett szűrőköveken át folyt le. Egy ily szűrőkövet ott látunk még eredeti helyén a *D* utcza csatornájának déli végén (*e*). Tetemes vastagságú, durván megfaragott, négyszögű mészkőlap, melynek közepe át van lyukasztva. A kerek nyílás átmérője 25 cm. Hasonló szűrőkövek voltak a többi csatornák mentén is alkalmazva. De valamint a fedőkövek nagy része, úgy ezek sem maradtak fenn.

Hogy az utczák kövezetéről a víz lefolyása megkönnyíttessék, többékevésbé nyergessé csinálták az úttest hátát. Legszebben látható e domborodás az *A* utcza mentén. Sík talaja legfőlebb azon utczáknak volt, melyekben a csatorna közepütt ment.

Utczáink rendeltetésök szerint kétfélék. A szélesebbek voltak a forgalmi vonalak, a szűkebbek az ú. n. csendes utczák. Az előbbieken járhattak kocsik is, az utóbbiak ellenben csak a gyalogosok számára voltak fentartva. A legfőbb forgalmi út természet szerint a castrum keleti kapujából kivezető *B* utcza volt. Kövezetének legnagyobb része hiányozván azonban, nem csoda, ha a kocsikérek nyomát nem találjuk sehol. Annyival gyakrabban találkozunk velök az *A* utcza kövezetén, sőt az egyik kövezetlapon megmaradtak a kerékpárok nyomai. Az egymástól való távolságuk, mely 80 cm., következtetni enged, mily hosszú volt nálunk a közönséges keréktengely. Némi keréknyomok mutatkoznak még végül a *C* utcza fenmaradt néhány kövezetlapján. Ez is tehát épügy

mint az előbbi kettő, nyitva állott a kocsiforgalomnak. A többiek (*D*, *E* és *F*) csak ú. n. csendes utcák lehettek.

Pompejiben az utcák általában ugyanazon beosztást mutatják, mint mai városaink utcái. Kétfelől a házak mentén járdák szegélyezik, melyek kövezete valamivel magasabban fekszik, mint a kociúté. A mennyire canabáink utcáit eddig ismerjük, még sehol ily járdák maradványai nem kerültek napfényre. Az ú. n. csendes utcákban tényleg szükség sem volt rájuk. A gyalogosok legfőleg a főbb utcákon lehettek annak a veszélynek kitéve, hogy egyik-másik kocsi nekik ront. Hogy ez meg ne történhessen, úgy gondoskodott nálunk a római, hogy az utca egyik vagy mindkét szélét kerékvető kövek segítségével zárta el a kociúttól. Ily kerékvető maradványait, szám szerint nyolcz darabot, látunk az *A* utca keleti oldalán, a melyek ha nem is kényelmes, de legalább némi- leg biztosított ösvényt szolgáltatottak a gyalogosok számára. Szélessége ugyanis 120 cm.-nél nem több; alatta ment a csatorna. A másik két utcán (*B* és *C*) kerékvető nem kerültek felszínre. Több mint valószínű azonban, hogy, legalább a mi a *B* utcát illeti, itt is hasonlóké voltak a gyalogosok óva. A számukra fentartott ösvény az utca déli oldalán vezetett s a kociút felől a csatorna vonala határolta, a melynek mentén ugyanoly kerékvető állhattak, mint az *A* utcában. A legveszélyesebbnek e tekintetben a *C* utca mutatkozik. Itt a kociút szélessége az egyik csatornától a másikig terjedett, ezeken túl pedig épületek emelkedtek. Csakhogy, mint alább látni fogjuk, ezen épületeknek az utca felé eső tractusai hosszú oszlopcsarnokok voltak, a melyek rendeltetése ép az volt, hogy a gyalogosok számára biztosított és kényelmes sétahelyül szolgáljanak.

Ha immár végül azt kérdezzük, minő lehetett az egyes utcák összbonyomlása, általánosságban csak azt mondhatjuk, hogy az távolról sem volt oly változatos, mint mai utcáinké. A mi ma az utcáknak legfőbb élénkségét adja meg, a különböző ablaksorok, ezeket a római nem ismerte. Gondját első sorban háza belsejének minél díszesebb kiállítására fordította, a külsővel nem sokat törődött. A legtanulságosabb példa rá természetesen Pompeji. Lakóházainak utcára néző oldala rendszerint egészen síma; be van ugyan festve, de nincs rajta semmi díszítmény. Egyedül a kapú az, mely némi tagozást és díszítményt mutat.

Ismerve a római építkezés egyöntetűségét, mely a birodalom legtávolabbi pontjain ugyanaz maradt, éppenséggel nincs okunk feltenni, hogy a mi épületeink e részben mások lettek volna, mint Pompeji házai. Ellenkezőleg, még egyszerűebbeknek kell gondolnunk. A mint ott, úgy nálunk is csak azon utcák mutattak változatosságot, élénkséget, hol nyilvános épületek vagy boltsorok

állottak. Ilyenekkel természetesen csak a főutczákon találkozunk. A mellék-utcák, melyek mentén magánházak emelkedtek, reánk a komorság benyomását tették volna.

A dolog természetében rejlik, hogy a központtól távolabb eső utcák voltak a legegyszerűbbek. Leginkább ezekre szorultak a magánházak. Ily részt tüntet fel azon épülecsoport, mely a kiásott terület délkeleti sarkát foglalja el. Ha különben nem is tudnók, hogy az itt állott épületek mik voltak, az itt felfedezett két utca (*E* és *F*) szűk volta maga is elárulná, hogy a telep kevésbé jelentékeny részén vagyunk.

Lássuk először is az *E* utca környezetét. Kelet felől jöve, jobbra ott látjuk egy hosszúkás négyszögű épület (XII) romjait. Két egymás mellé épült lakóház; a nyugot felé eső bejárata kis háromszögű térre nyílt, mely az *E* utca kanyarodása és e ház homlokvonala által képződött. A másik, hozzá háttal épült lakosztályát nem ismerjük, ha csak azon szűk ajtó nem volt az, mely a megkeskenyült *E* utca felől nyílik s közvetlenül a fűtőkamrába vezet le. Különben ez az ajtó volt az egyetlen, mely épületünknek az *E* utcára néző hosszú falát némileg megszakította.

A túlsó oldal sem volt különb. A legszélül látható csekély falmaradványok igénytelen épületre (XI) vallanak. Odább a fürdő (IX) *laconicumának* tagozatlan hosszú fala emelkedett, nyugot felé pedig a kilátást a fürdő várótermének keleti oldalfala zárta el. Ugyancsak e helyiség egy másik fala határolta az *E* utcát dél felől azon sarkig, melyet vele az *F* utca képez. Szemben vele ismét egy lakóház (VII) emelkedett, a melynek homlokfalából azonban úgyszólván semmi sem maradt fenn. A mi az *F* utca környezetét illeti, nyugot felől egy még csak részben kiásott épület (VIII) falait látjuk. Minden valószínűség szerint ez is lakóház volt. Széles kétszrású kapuja (*i*) ezen utcára nyílt. A túlsó oldalon levő két épület egyike (XI) fürdő, a tőle délre fekvő másik (X) ellenben egy nagyobb terjedelmű lakóház. A fürdő bejárata ugyanezen utcáról vezetett, de már a lakóházba aligha lehetett innen jutni. A négyszögű osztályok, melyek az utca mentén láthatók, az utca felől gondosan elzárt gazdasági helyiségek voltak. Maga az épület homlokzata kelet felé nézett.

Visszatérve az *E* utcára, innen nyugot felé terjedő részének eddig még csak északi oldalát ismerjük. A *D* utca torkolatáig feltárt csekély falmaradványok (VI) egy vagy két erre fekvő lakóházhoz tartoznak. Erre nyíltak az épület belsejébe vezető bejáratok. A kelet felé eső széles kapunyílás (*g*) a legjobban fenmaradtak egyike. Nemcsak a széles küszöbkő fekszik eredeti helyén, hanem a kőből faragott két ajtófél alsó részei is még fennállanak. A kapu, melyen át egyenesen a ház udvarára lehetett jutni, kétszárnyú ajtóval

volt elzárható, melyek kerek csapokon forogtak. Elzárásuk az ajtófelek közé szorított vízszintes rúddal történt. A gyakori nyitogatás következtében az ajtószárnyak negyedkör alakú nyomokat vágtak be a küszöb lapjába. A másik ajtónyílás, melynek küszöbköve részben szintén még a helyszínén (*f*) látható, alfűtéssel ellátott helyiségbe vezetett. A padozatból nem maradt fenn semmi. A meleg levegő a helyiség északi részén még aránylag eléggé épen maradt csatorna-nyíláson (α) jött s körülbelül hasonló szélességű melegvezető csatornán terjedett a küszöb tájáig, a hol aztán kétfelé oszlott. A *hypocaustum* hasonló berendezésével ismételen találkozunk romjaink közt. A lakóházak egyes szobáit ugyanis kivétel nélkül úgy fűtötték, hogy a meleg levegő közvetlenül csak a padozat egy részét érthette.

A *D* utcán túl a vásárpacz (*IV*) romjai emelkednek. Déli hátfala az *E*, a keleti a *D* utca felé van fordítva. Harmadik oldaláról a *C* utca határolja. Ugyancsak háromfelől utcák zárják körül a nagy közfürdőt (*III*) is. Keleti hosszfa a *D* utcára nézett, de épúgy mint a vásárpacz, egészen zárt volt. Szóval a *D* utca összenyomása, bár a telep központjához jóval közelebb esik, mint az odább fekvő *E* és *F* utcák, semmivel sem lehetett élénkebb ez utóbbiakénál.

Mintegy átmenetet képez e részben a *B* főutca. Dél felől ugyan itt is csak a nagy fürdő zárt falát találjuk, de már a tulsó oldalát oszlopsorok szegélyezték. Erre nézett ugyanis egyrészt a sétacsarnok (*II*), másrészt a tornacsarnok (*I*) oszlopfolyosója. Körülbelül hasonló volt az *A* utca képe. Innen nyílt a sétacsarnok nagy bejárata (*b*). Odább észak felé pedig a korcsma-helyiségek (*caupnae*) hosszú sora kölcsönzött élénkséget az utcának. Legalább az egy négyszögű helyiség (*4*) könnyű falszerkezete egy ilyenre vall. Legvégül, a kocsiút tőszomszédságukban látható négyszögű falazat (*a*) nyilván szobortalapzatul szolgált. Az utca szemközti oldalát a palæstra (*I*) zárt hátfala foglalta el.

A legváltozatosabb, legmozgalmasabb képet azonban valamennyi között kétségkívül a *C* utca nyújtotta. A táborhoz legközelebb esvén, a forgalom itt és a szomszédos vásárpaczon (*IV*) volt a legélénkebb. Mindazok, kik a nagy fürdőt föl akarták keresni, ezen utcán mentek át: innen nyílt a bejárat.

Mint már röviden érintettük, kétfelől oszlopcsarnokok szegélyezték. Legszánandóbb állapotban maradt ránk a keletnek fekvő. Éppen csak a csatorna mentén készült hosszú alépitmény van meg, melyen az oszlopok sora állott. Az oszlopok egymástól való távolságára szerencsénkre a falazat északi részén látható két kiugrás enged némi következtetést. Különben a felépitményből nem ismerünk semmit. Egyetlen oszloprész vagy párkánydarabot sem tudok, mely itt napfényre került volna. A közfürdő felől a csarnokot két párhuzamos

fal látszik határolni, melyeken túl hiába igyekszünk boltsorok nyomait felismerni.

A vásárló közönség a tulsó oszlopcsarnok (V) alatt nyüzsgött. Hátterében ugyanis a boltok (*tabernae*) hosszú sora emelkedett. Kétségkül a B utcától egészen az E utcáig terjedt. Nagyobb részük fenmaradt, még pedig szerencsére oly karban, hogy beosztásukról elég tiszta képet szereshetünk magunknak. A válaszfalak nincsenek ugyan meg már mindenütt, de még in situ fekszenek a boltokat előlről szegélyző kőhasábok. Miként ezek tagozása mutatja, kilencz bolthelyiséggel van dolgunk, nem számítva ide a két szélül fekvőt, melyeknek csak egy részét ismerjük. A szélesebbek, így a 3., 6. és 9. számúak, két egyenlőtlen részre vannak osztva. A szélesebb osztály mellé, mely a tulajdonképeni elárusító hely volt, egy keskenyebb helyiség csatlakozik dél felől. Ez utóbbiak szolgálhattak esetleg irodául, a melyekben a kereskedő egyúttal értékesebb tárgyait, pénzét tartotta. Legalább erre látszik utalni azon körülmény, hogy a három közül kettőbe kívülről nem volt bejárat. A harmadik helyiségbe (a 3. sz. melletti) kétszárnyú ajtó nyílt a csarnok felől. Hacsak külön önálló helyiségnek nem tartjuk, e körülmény előbbi feltevésünk mellett ép oly megmagyarázhatatlannak látszik, mint a hogy nem tudjuk, mi lehetett a hátterében még in situ látható kőtalapzat rendeltetése.

Tudvalevőleg a római, mikor vásárolni akart, nem ment be a boltba, a mint az keleten ma sem szokás. Minden bolthelyiség egész szélességében kifelé nyitva volt. A vásárlók megállottak kívül az állvány előtt, a melyen ki volt rakva az árú. Csak egy szűk nyílás maradt szabadon, a melyen a kereskedő ki- és bejárt. Ezen ajtónyílást boltjainknál, a 2. számú kivételével, a hol az állvány déli végén volt alkalmazva, mindig az északi felén találjuk. Rendszerint igen szűk, úgy hogy egyszárnyú ajtó zárta. Ez azonban természetesen nem volt elégséges, hogy a boltot éjszakára is biztosítsa. Ilyenkor egész szélességében el kellett azt zárni.

E célra szolgáltak azon csatornaszerű bevágások, a melyek a kőhasábok felső lapján minden egyes ajtónyílástól egészen a bolt tulsó határfaláig futnak. Hasonló körülmények közt rendszeren csak egy ily bemélyedést látunk a küszöbökben, boltjainknál azonban kettesével, egymás mellett párhuzamosan haladva fordulnak elő. Ezeknek megfelelő csatornapárok voltak a felső borítókőbe is vájva. Az elzárás deszkalapokkal történt, a melyeket az ajtónyílás felől ezen csatornák közé csúsztattak, úgy azonban, hogy az utóbb betolt deszkalap széle az előtte állónak szélét némileg eltakarta. A legutoljára beillesztett deszkalapot aztán az ajtószárnyhoz zár segítségével oda erősítették. (V. ö. a következő fejezethez 4. ábra alatt közölt rajzokat). Hogy mindenütt ily dupla deszkafal

volt alkalmazásban, bizonyára nem történt ok nélkül. Ismeretes a római világ pénzüzérkedése s ugyan miért ne lehettek volna Aquincumban is pénzváltó boltok (*tabernae argentariae*)? Részemről a C utca boltjait ilyeneknek vagyok hajlandó tartani. Csak így érthető az óvatosság, melylyel elzárásuknál találkozunk.

Mindennél érdekesebb azonban látnunk, hogy maga a széles oszlopos tornác is, mely a boltsorok előtt épült, legnagyobb részében szintén el volt zárható az utca felől. Állandóan talán csak a közepe táján azon része lehetett nyitott, mely a 6. sz. bolt előtt fekszik. Úgy tekinthetjük tehát, mintha két szárnyból állott volna. A déli szárnyból maradt fenn aránylag még a legtöbb. Észak felől ott látjuk még a helyszínén a hatalmas sarokpillér alapkövét s a rajta nyugvó talpát. A csatorna nyugoti oldalán odább délre egyes szélesebb és keskenyebb kőhasábok sora húzódik. A szélesebbek négyzetalakúak s miként egymástól való egyenlő távolságuk is elárulja, a csarnok pilléreinek alapkövei gyanánt szolgáltak. Hogy az egyes pillérközök legalább éjszakára el voltak zárhatóak, világosan mutatják az azokat összekötő, keskenyebb kőhasábok, melyek felső lapján a boltjainknál már látott csatornaszerű bemélyedésekhez hasonlókat látunk. Itt azonban egyesével fordulnak elő, a mi tehát egyszerű deszkafal alkalmazhatása mellett bizonyít. Nappal a közök esetleg vasráccsal lehettek elzárva.

A másik északnak eső szárnyból mindössze a két sarokpillér alapozása maradt fenn. A déli sarokpillér falon nyugodott, az északit ellenben négyszögre faragott alapkö tartotta. A közbeeső pilléreknek itt nincs semmi nyoma.

Az utczákról szólva, nem hagyhatjuk végre említés nélkül a kisebb szentélyeket és közkutakat. Mindkét nemű emlék szintén hozzájárult az egyes utcák élénkítéséhez. A szentély olykor egyszerű fülkéből állott csak, a melyben az utak védő szellemeinek, a *Lares compitales* képei voltak elhelyezve. Ha különbek nem is, ily utczaszentélyek kétségkívül nálunk is voltak. Be lévén azonban az egyes épületfalak felső részébe építve, nem csoda, hogy sehol semmi nyomuk sem maradt ránk.

Valamivel szerencsésebbek vagyunk, a mi a közkutakat illeti. Legalább egynek maradványait ismerjük. Ott látjuk a D utca közepe táján, a nagy fürdő egyik kiugró sarkához volt (c) odaépítve. Mindössze a talapzat maradt fenn, a melyen a kőből faragott víztartó medence állott. Hossza 3.45 m., szélessége 2.60 m. Egymás mellé illesztett, jókora vastagságú mészkőlapok képezik. Hogy a följárás megkönnyíttessék, három felől lépcsőfokok vezettek föl. Az északfelőli még a helyszínén fekszik. Úgy látszik, elég keresett kút lehetett; a plateau keleti széle ugyancsak le van koptatva. Szerencsére azonban a talapzat felső lapja még másról is nyújt felvilágosítást. Egy 1.95 m. átmérőjű körnek a

nyomát vesszük ugyanis még rajta észre. Kerületén a fenmaradt csekély ragaszmaradványok világosan mutatják, hogy e körbe valami be volt illesztve. Világos, hogy csak a medence lehetett az, a melynek e szerint kereknek kellett lenni s nem négyszögűnek, a minők a pompejibeli kutak medenczéi. A víz ólomcsöveken vezetett s egy csapon át folyt állandóan előbb a medenczébe, a honnan aztán a medence szélébe vágott csatornán át a talapzatra nyert lefolyást. Innen pedig egy körszelvényalakú, a talapzat köveibe bemetszett csatorna szállította odább az utca kövezete alatt menő főcsatornába. A kút előtt megfordulóknak nem kellett tehát nagyon félniök, hogy a víz bemocskolja.

II.

A VÁSÁRPIACZ (MACELLUM).

A római napja legnagyobb részét rendszerint házán kívül töltötte. Felkereste a fürdőket vagy egyéb mulatóhelyeket, ögylgett az utczákon, vagy elment a piacra, szóval legszívesebben mások társaságában élt. E szokását még azon időkből örökölte, a midőn nemcsak a magán, hanem az összes közügyeket is a szabad ég alatt végezték.

Eredetileg minden forgalom központja a piac (*forum*) volt. Itt folyt az adás-vevés, itt ültek törvényt s beszéltek meg a város dolgait. Később ugyan a polgári érintkezés számára külön épületek emelkedtek, de a kereskedelmi élet továbbra is a piacon összpontosult.

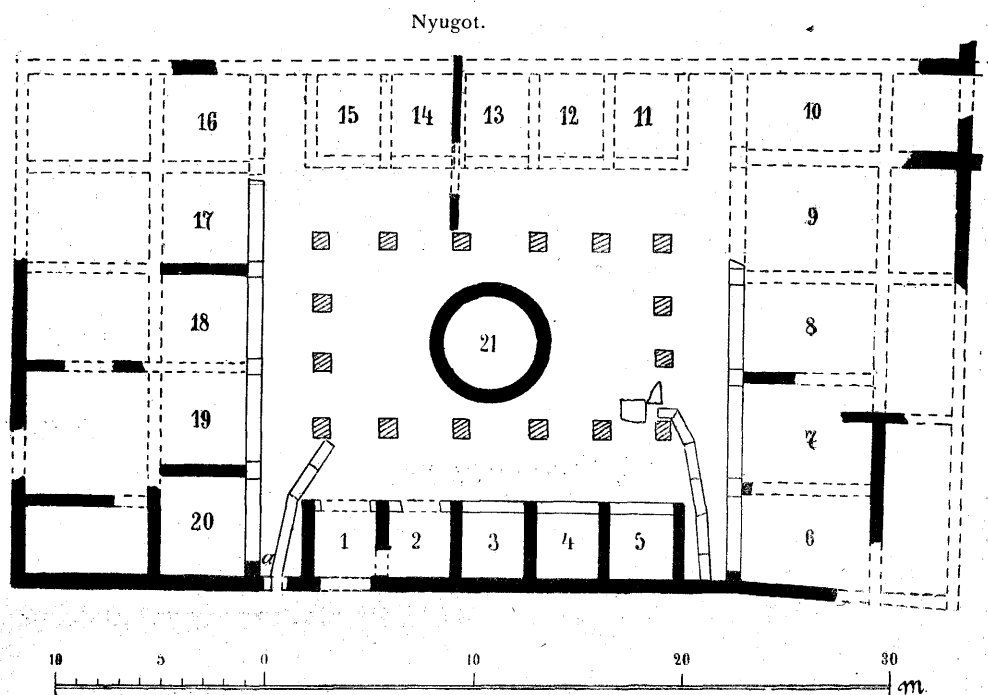
Nagyobb városokban rendszeren egynél több piacczal találkozunk. A különböző vásári árúk számára idővel külön piaccok keletkeztek. Pompeji három piacza közül az egyik mint marhapiacz (*forum boarium*) ismeretes. De voltak még más ily *fora venalia* is; így zöldség-, hal-, húspiacz stb. Azonkívül a kereskedők egy része, mint láttuk, bizonyos utcákban is bérelhetett elárúsító helyiségeket.

Tekintve Aquincum tetemes kiterjedését, több mint valószínű, hogy piaczunk, melynek romjai a papföldön napfényre kerültek, nem volt az egyetlen. A város alsó részében bizonyára kellett még egy vagy két piacznak lenni.

Mint fekvése mutatja, a canabák legélénkebb részén állott. Alig néhány lépésnyire volt tőle a castrum, a melytől a boltsoraival ellátott C utca választotta el. Hasonlókép dél és kelet felől is utcák határolják. Északi oldalán ugyan nem találunk utcát, de ezért itt sincs az erre fekvő közfürdőhöz hozzáépítve. Közül egy hosszúkás négyszögű tér fekszik, melyet a közfürdő legdélibb osztályából kiinduló csatorna szel rézsút át (L. a mellékleten közölt alaprajzot). Úgy kellett lenni, hogy e csatornát egyúttal magának e térnek víztelenítésére is használták. A talaj mészkőlapokkal volt fedve, de ezekből nem maradt fenn semmi. A mi különben itt még figyelmünket magára vonja, az egy széles falazat

(d), mely körülbelül a tér közepén emelkedik. Kétségtelenül valamely szobor talapatának maradványa, még pedig mint méretei bizonyítják (hossza 3 m., szélessége 1,9 m.), a rajta álló szobor minden valószínűség szerint lovas alakot ábrázolt. Magából e szoborból azonban e helyen, legalább tudtommal, nem került egy darab sem napvilágra.

Vitruvius meghagyása szerint, melyet az építésről írt könyvében olvasunk (V. 1.), a római piac alakja legyen hosszúkás négyszögű. Piaczunk (2. ábra) tényleg ilyen. Hossztengelye, mely észak-déli irányba esik, 43 m., ellenben széles-

2. A vásárpia cz alaprajza.

sége 25,5 m. Az arány is tehát, mely Vitruvius szerint 3 : 2, körülbelül meg van tartva.

E négyszög mind a négy oldala be volt építve. Egymás mellé épült bolt-helyiségek sora zárta körül. Legszánandóbb állapotban maradt reánk a nyugoti oldal. Eltekintve a zárófal egy csekély töredékétől, úgyszólván semmi sincs, a mi az egykor itt állott bolthelyiségekre utalna. Közel esvén az országúthoz, nem csoda, ha a szomszédos Ó-Buda lakói első sorban a hozzá közelebb eső épület-részeket rombolták le s az anyagot elszállították.

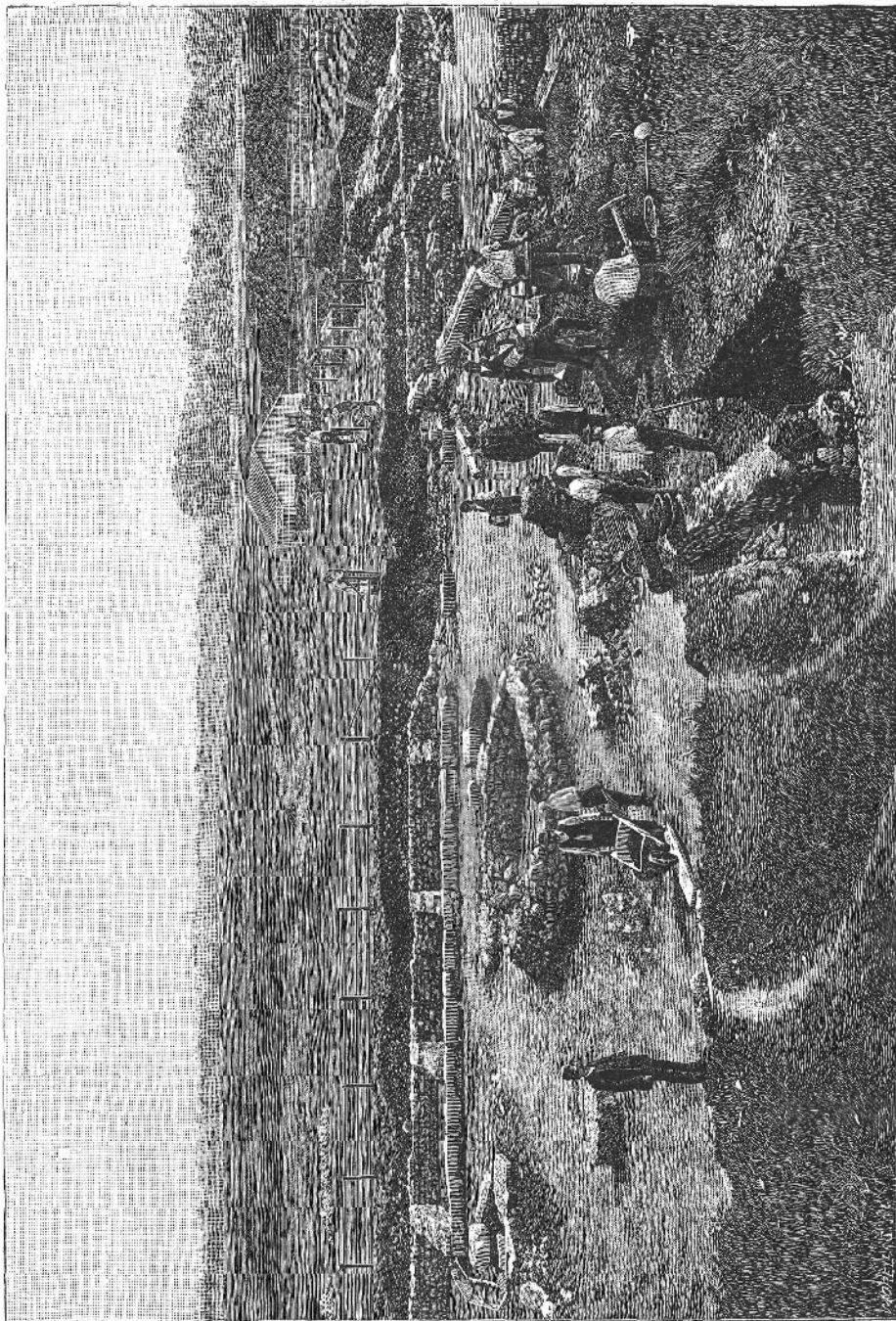
Szerencsére azonban annyival jobb fentartású a túlsó keleti fél, úgy hogy

ennek adatai nyomán éppen nem nehéz amaszt, legalább rajzban helyreállítanunk. A mint ugyanis a déli oldal megfelel az északinak, úgy nem lehet kétség, hogy a nyugoti oldal is megegyezett a keletivel. Lássuk mindenekelőtt tehát a keleti oldalt.

Öt kis bolthelyiség (1—5) sorakozik itt egymás mellé, a melyek úgy mélységre, mint szélességre körülbelül egyformák. Az előbbi 3,3 m., az utóbbi 3,2 m. Elől, a válaszfalak között ugyanoly kőhasábokat látunk még in situ, mint a minőkkel a C utca bolthelyiségeinél találkoztunk. (V. ö. a 4. sz. a. közölt rajzokat). Az egyik sarokban szűk, egyszárnyú ajtó forgott csapon. Azon túl minden egyes kőhasáb felső lapján a tulsó sarokig egy csatornaszerű bemélyedést látunk futni, a mely, mint tudjuk, az elzáró deszkafal befogadására szolgált. Egyébként az egyes deszkalapokat itt is rendszerint az ajtónyílás felől tolták be, ép úgy mint a C utca boltjainál. Egyedül a 4. sz. bolt az, mely e tekintetben kivételt látszik tenni. A csatorna nem megy végig, hanem a kő felső lapja a válaszfaltól 28 cm-re ugyanúgy ki van vésve, mint a tulsó oldalon, hol az ajtó forgott. Egy második ajtóra nem lehet gondolni, különben megvolna a csap számára a kerek lyuk. Nem marad tehát egyéb hátra, mint föltennünk, hogy e bevágást azért csinálták meg, hogy a deszkalapokat ezen oldalról tolhassák a csatornába. Az egyes deszkalapok ez esetben természetesen nem lehettek szélesebbek, mint maga a bevágás. Arról is volt gondoskodva, hogy a legutoljára beállított lap ne legyen bedönthető. Miként a bevágás közepén látható négyszögű lyuk mutatja, belülről szintúgy lereteszték, a mint ez az ajtószárnyakkal megtörtént.

A két szélső boltot az északi és déli boltsortól egy-egy 2 m. köz választja el. Mindegyik közben még ott látjuk a csatornát, mely a piacz közepe felől kanyarodva, erre vezette le az esővizet a D utca csatornájába. A többi csatornáktól annyiban különböznek, hogy medenczéjüket nem alkotja két párhuzamosan vont fal, hanem egyes homorúan kivájt kőhasábokból van összeillesztve. De már fölül ép úgy voltak fedve, mint a többiek. Egy helyütt még rajta van az egyik a négyszögű mészklap, a melyhez hasonlók különben a boltsoroktól bekerített egész belső tér talaját borították. A déli köz háttérében α -nál, egy a D utcáról nyíló ajtónak küszöb maradványa fekszik még in situ.

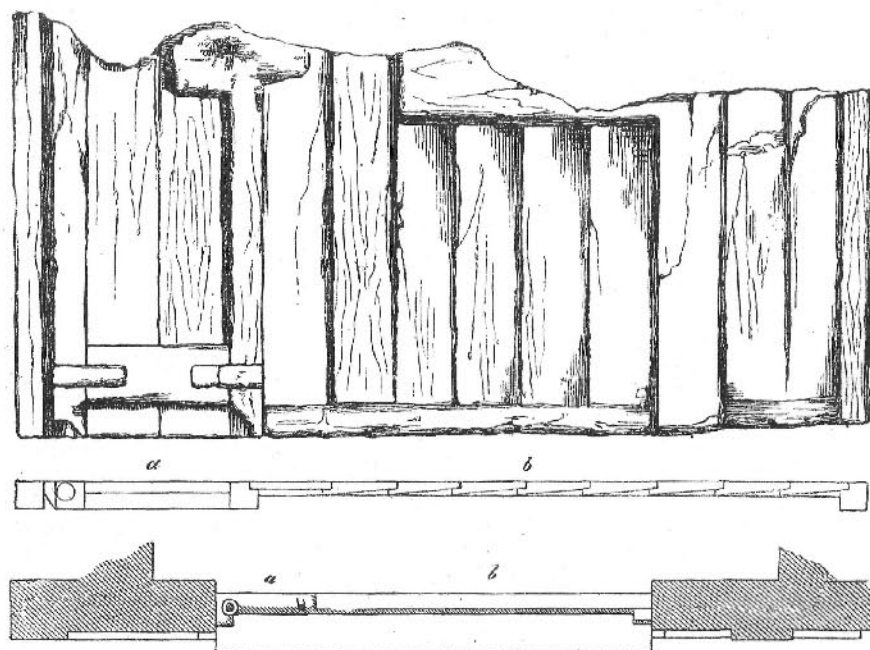
A piacz nyugoti boltsora, a melyből azonban, mint már érintettük, úgy szólván semmi sem maradt fenn, kétségkívül megegyezett a keletivel, a mi a boltok számát illeti. Itt is a két szélső bolt oldalán volt egy-egy szabad köz, a melyeknek kövezete alatt minden valószínűség szerint ugyanoly csatornák vezettek tova a piacz nyugoti feléből a vizet a C utca keleti csatornájába, mint a tulsó oldalon. Hasonlóképp nem hiányozhattak háttérökben az ajtónyílások sem.

3. A vásárcsarnok mai képe nyugatról.

A bejárás a C utcáról csak e közökön történhetett. Kocsik számára ugyan nem lettek volna elég szélesek, de ezek nem is fordultak meg piacunkon. Mint Pompeji példái bizonyítják, a római piac ép oly gondosan körülzárt épület volt, mint bármely lakóház. Kétséget sem szenved ezért, hogy bejárataink ajtókkal voltak elzárhatók.

Piacunk másik két oldalával, az északival és délivel rövidebben végezhetünk. Ezen oldalak mindegyikén szintén öt-öt bolthelyiség emelkedett. Közü-

4. Egy bolthelyiség elzárásának képe és alaprajza.
(Overbeck «Pompeji» műve után.)

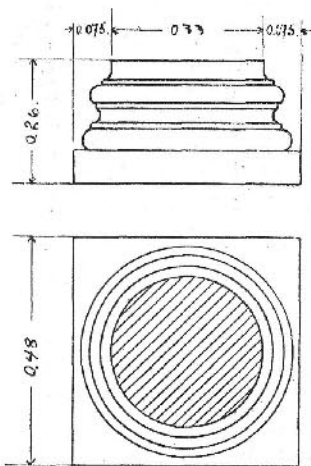
lök csak a nyugotnak eső szélsők pusztultak el teljesen, a többiekből még in situ láthatók az őket elől határoló kőhasábok s a válaszfalak egy része. Miként méreteik következtetni engedik, e két oldalon voltak a nagyobb árúházak. Nemcsak hogy szélesebbek és mélyebbek ugyanis az egyes osztályok, mint a keleti oldalon, hanem mindegyik boltsor mögött még ott látjuk egész sorát a kisebb-nagyobb helyiségeknek. Nyilván az egyes boltokhoz tartozó raktárhelyiségekkel van dolgunk. Még csak azt jegyzem meg, hogy a déli sor 7. sz. osztályában a deszkafal beillesztése nem úgy történt, mint a többieknél, t. i. az ajtó felőli nyi-

lason. E célra az ajtónyílással szemközt a kőhasáb felső lapja itt is 35 cm-re ki van vésvé, a mint azt már a keleti fél 4. sz. helyiségénél volt alkalmunk látni.

Áttérve a négy felől boltsoroktól bekerített térre, kétségkívül meg fog lepni annak kicsinysége. Hossza 21'4 m., szélessége sem lehetett 16 méternél több. Mai fogalmaink szerint ily kis piactér gondolni is bajos volna. Pedig még ez sem volt egészen szabad. A boltsorok előtt mind a négy oldalon oszlopos tornác húzódott. A helyszínén ott látjuk még négy felől az alapfalak némi maradványait, melyeken az egyes oszlopok állottak. A két hosszoldalon a két sarokoszlopot beszámítva mindössze hat állott. Ellenben a másik két oldalon csak négy oszlopnak volt helye. Egymástól való távolságuk mind a négy oldalon körülbelül egyforma. Megfelel a keleti bolthelyiségek szélességének. Hasonlókép a tornác mélysége is ugyanaz volt köröskörül. Mintegy 3'4 m. lehetett.

Magáról a tornác felépítményéről, az oszlopkorról, a párkányról, stb. sokat nem mondhatunk. Mindössze egy oszlopláb került e tájon a törmelékben napfényre, a melyről föltehető, hogy valamelyik itt állott oszlop részét képezte. Mint 5. sz. a. közölt rajza mutatja, elég szabályosan készült attikai basis. Mily kevés ez azonban ahhoz, hogy következtetni lehetne belőle egy egész oszlop, vagy mi több az architráv stílusára. Ne feledjük, hogy Aquincumban az építkezés távolról sem mutatott oly következetességet, mint Olaszországban, de ott is csak a virágzás korában.

Az oszlopos tornácznál nem kevésbé jellemző részét képezte végül piacunknak a közepén emelkedő kerek épület (21). Egyedül alacsony körfala maradt fenn, a 4'4 m. átmérőjű alépítmény. Hozzá hasonló alakú épülettel különben nemcsak Pompeji, hanem más városok piacain is találkozunk. Pompejiben* a *forum civile* észak-keleti sarkán fekszik, mind a négy oldalról oszlopos tornác vette körül (jelenleg csak két oldala van meg) s ennek háttérében épüget megvolt a boltok sora, mint nálunk. Egy másik példát reá nyújt Puteoli.** Itt is egy négyfelől boltokkal és oszlopos csarnokkal bekerített tér közepén állott a mienkhez hasonló kerek épület. Jelenleg *Tempio di Serapide* néven

5. A vásárpiaconról való oszlopláb.

* L. Overbeck-Mau, Pompeji. 4. kiadás. 120. lap.

** L. Beloch, Campanien. 135. I. Atlas. III. tábla.

ismeretes. Ephesusban* is feltaláljuk, hol *Serapion*-nak hívják. Végül felemlítem a kis-ázsiai Perge városában** ismeretes kerek építményt, melyet szintén négyfelül oszlopos tornác és boltok környeznek.

Valamennyi között a legtöbb vitára a pompeji-beli adott alkalmat. A tudósok sokáig Pantheonnak tartották a négyszögben beépített tért, melynek közepén a kerek, helyesebben nyolcszögű épület áll. Nissen s utána Overbeck voltak az elsők, kik végre megtalálták a helyes magyarázatát. Kimutatták, hogy nem egyéb vásárpiacznál, még pedig, miként a különböző jelek következtetni engedik, oly vásártér, hol főleg élelmiszereket, gyümölcsöt, húst, halat stb. árultak. Neve *macellum* volt, mint ez egyebek közt legvilágosabban Varro szavaiból kitetszik.

Természetesen Rómában sem hiányozhattak ily *macellumok*. Így tudjuk, hogy 179-ben Kr. e. Fulvius Nobilior a forumtól északra eső téren építtetett egy *macellumot*; később azonban, midőn e helyen Augustus foruma fölépült, lerombolták s Augustus helyette egy újat építtetett az Esquilinuson, a *Macellum Liviae* nevűt. A regiok leírása szintén említ egy *macellumot* (*tholus macelli*) a Cæliuson, de valamint az Augustus-féléből, úgy ez utóbbiból sem maradt reánk semmi. Még helyöket sem ismerjük pontosan.

Annyival megbecsülhetlenebbek tehát reánk nézve Nero császár azon rézpénzei (Cohen, I^o. 126—130.), a melyeken az általa építtetett *macellumot* (nyilván ugyanaz, mely a Cæliuson állott) megörökítette. Hátlapjuk emeletes oszlopcsarnok közepette, kerek épületet ábrázol; köröskörül oszlopok zárják körül, felül kupola fedi. Közepütt egy szoboralak látszik. Körirata MAC(ellum) AVG(usti). Kétségkívül a többi római *macellum* képe is ilyen lehetett. Már pedig ezek mintájára építkeztek nemcsak az itáliai, hanem a többi provinciális városokban is. A mint tehát e pénzek alapján nem nehéz a pompejibeli s a többi előbb említett *macellumok*nak nevezett vásártereket rekonstruálnunk, úgy az aquincumi piac, jelesen a közepén állott kerek épület eredeti állapota iránt sem lehet kétség. Csak az nem valószínű, hogy emeletes lett volna.

A fenmaradt kerek fal, mint érintettük, nem több az alépítménynél. Ezen voltak körben az oszlopok elhelyezve, a melyek a kupolatetőt tartották: A közepütt itt is nyilván, mint azt Nero pénzein látjuk, valamely szobor állhatott. Mindez természetesen elpusztult: legfőlebb egy oszlopfajnek töredékét mutathatjuk be. Kehelyszerű formája bizonyára nem egészen érdektelen (6. ábra).

Miként az előadottakból kitűnik, kerek épületünk a piac közepén nem

* L. Falkener, Ephesus, and the temple of Diana. 106. lapon.

** L. G. Niemann und E. Petersen: Städte Pamphyliens und Pisidiens. I. Pamphylien. 1850. 44. l.

szolgálhatott vásári czélokra, mint pl. az egyes bolthelyiségek. Egyéb czélja aligha volt, mint hogy a tér közepét díszítse. Mindazonáltal, mint láttuk, egyik jellemző részét képezte. Úgy látszik, a legszorosabb összefüggésben állott a *macellum* fogalmával. Éppenséggel nem fog tehát indokolatlannak feltűnni ama feltevésünk, hogy piacunk boltsoraiban, a többi *macellumok* mintájára, szintén legfőlebb élelmi szereket árultak.

A legfőbb árucikk kétségkívül a hús volt. A római mészáros sem mérhette ki azt másképp, mint a mai, t. i. súlyszámra. A mérlegek a boltok egyéb berendezésével ugyan elpusztultak, de szerencsére ott maradt a törmelékben a súlyok nagyobb száma. Torma Károly tanár maga 13 darabot gyűjtött össze, én a piac déli felében háromra akadtam. Egynek kivételével valamennyien kőből vannak. Nyilván ez a magyarázata, hogy a későbbi rombolók, mint építkezéshez alkalmatlan kődarabokat figyelmükön kívül hagyták. Sajnos, egyesek csak csonkán maradtak reánk; legtöbbjük azonban ép. A legérdekesebbek természetesen azok, a melyeken ott látjuk bevésve a nagyságukat mutató jegyeket. Hogy kimutathassuk, volt-e tényleg s minő volt az összefüggés, különösen pedig hogy lássuk, megvan-e az egyesek között súlyban is az az arány, melyet a különböző jegyek kifejeznek, mulhatatlan szükséges volt őket megmérni. Ime itt közlöm méréseim eredményét; a következtetéseket nem lesz nehéz aztán levonni.

A sorszámok ugyanazok, a melyek alatt az egyes darabok a mellékelt 7. sz. fametszetű képen előfordulnak.

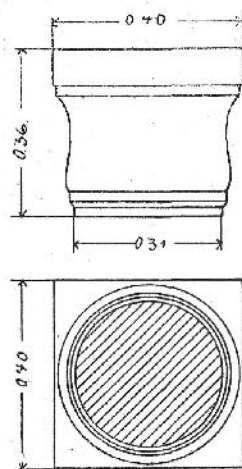
1. Ólomsúly. Teljesen ép. Magassága: 30 mm. Átmérője: 42 mm. Felső körlapján az egység értékjegye látható. Súlya 298·85 gr.

2. Homokkő, mag. 68 mm., vast. 90 mm. Súlya: 655 gr.

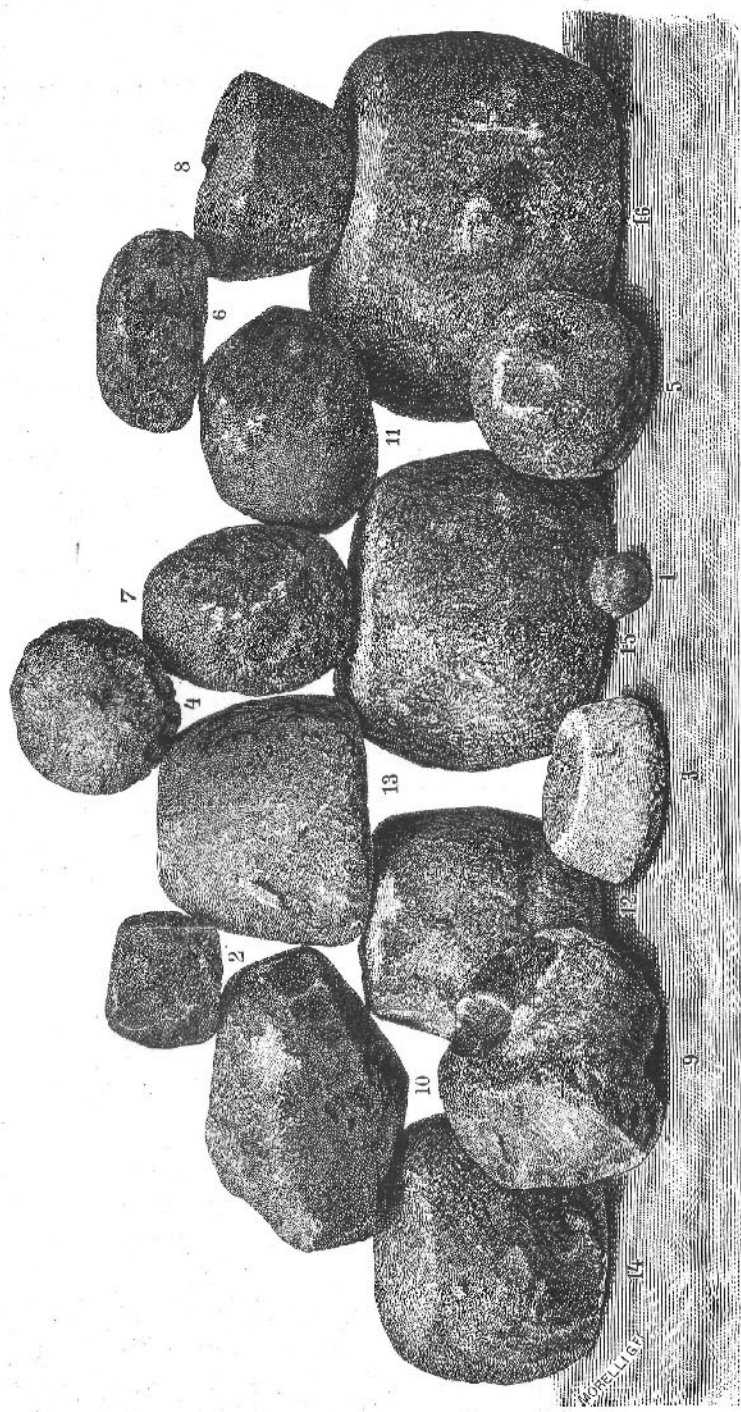
3. Mészkö, ovalis alakú, felső lapja kissé homorú. Szélén a III jeggyel találkozunk. Magassága: 54 mm. Felső körlapjának hossza 95 mm., szélessége 80 mm. Alul 12 : 10 mm. Ép. Súlya: 970 gr.

4. Likacsos mészkö; gömb alakú. Átmérője: 120 mm. Súlya: 1215 gr.

5. Mészkö. Alakja a cipóóra emlékeztet. Felül az V jegy látszik. Magassága: 72 mm., átmérője: 130 mm. Kerületén kissé ki van csorbítva. Súlya: 1540 gr.

6. Oszlopfő a vásárpiacon körépületéből.

7. A vásárpiacon talált súlyok csoportja.

6. Lyukacsos mészkő; alakja az előbbiéhez hasonlít. Magassága: 67 mm., átmérője: 140 mm. Súly: 1830 gr.

7. Mészkő. Hosszúkás golyó alakú. Mintegy negyed része hiányozhatik oldalából. Magassága: 140 mm., vastagsága: 125 mm. Súly: 1990 gr.

8. Kemény mésztuff. Felső, szélesebb körlapjában két lyuka van. Az egyikben még benne maradt a vascsap egy darabja. Magassága: 90 mm. Felső átmérője: 134 mm., alul: 97 mm. Körülbelül egy harmadrésze az oldalából letört. Felső körlapja szélén még a következő jegyek olvashatók:

6 · P · CX

Súly: 2230 gr.

9. Mészkő. Erősen csonka. Így felső lapján széle táján, továbbá le van törve egész alsó része, oldalából is mintegy harmada hiányzik. Szerencsére épen maradtak azonban jegyei a csap táján: PXXX. Magassága: 98 mm. Súly: 2510 gr.

10. Puha mészkő (?). Mint a többiekétől elütő toboz alakja gyaníttatni engedi, bajosan szolgált súlyul. Magassága: 183 mm., vastagsága: 120 mm., Súly: 3000 gr.

11. Kissé lyukacsos mészkő. Különben ép. Fölül ott látjuk a X értékjegyet. Magassága: 98 mm., átmérője: 150 mm. Súly: 3010 gr.

12. Trachytkő. Úgy fölül, mint alul csonka. Mintegy harmadrésze hiányozhatik. Magassága: 147 mm., átmérője: 150 mm. Súly: 3460 gr.

13. Mészkő. Fölfelé keskenyülő henger. Lehet, hogy ez sem volt tulajdonképeni súly. Inkább valamely rúdtartó lehetett. Magassága: 124 mm., átmérője alul: 160 mm. Súly: 5300 gr.

14. Trachytkő. Hengeralakú, oldala kissé kidomborodik. Ép. Magassága: 117 mm., átmérője: 170 mm. Súly: 4950 gr.

15. Trachytkő. Alakja olyan, mint az előbbié. Szintén ép. Magassága: 153 mm., átmérője 180 mm. Súly: 8270 gr.

16. Trachytkő. Alakra megegyezik az előbbivel. Ép. Magassága: 165 mm., átmérője 240 mm. Súly: 15,950 gr.

Leletünk legbecsesebb darabja kétségkívül az 1. számú ólomsúly. Az egység jegye rajta világosan mutatja, hogy egy római fonttal (*libra*) van dolgunk. Ha pontosan tudnók, mekkora volt a római normalis font súlya, könnyű volna közte és a miénk között a megegyezést vagy különbséget megállapítani. Csak-hogy a hány súly még eddig napfényre került, mindannyi más-más fontra mutat. Kétségkívül meg volt engedve, hogy a különböző városokban, provinciákban különböző fontegységek szolgálhassanak a mérés alapjául. E mellett természe-

tesen a csalásnak is tág tere nyílhatott. A kutatás számára más alapot kellett tehát keresni. A legbiztosabbnak tetszett a császárkori aranyérmeket venni kiindulási pontul, a melyek tudvalevőleg mindig a font egy meghatározott részét képezték. Így állapították meg aztán Böckh és Mommsen a római normalis font súlyát 327,453 grammban. Mindez természetesen csak számítás dolga, nem csoda tehát, ha az ismeretes súlyokból levont eredmény rendszerint kisebb. Cagnazzi* öt jó fentartású súly alapján közepszámítással 325,8 grammban határozta meg a római fontot. A mi fontunk 298,85 grammot nyom s így még távolabb áll a Mommsen által feltételezett normalis egységtől.

A mi a többi súlydarabokat illeti, könnyű belátni, hogy elsősorban a feliratosak s ezek között is főképp csak az épek birhatnak metrologiai fontossággal. Ilyenek a 3., az 5. és 11. számúak. Az első három, a második öt, az utolsó pedig tíz fontos. Összehasonlítva súlyukat az egységével, tényleg kiderül, hogy ha nem is felel meg pontosan az arálynak, legalább megközelíti. A legtalálób, szinte meglepő az összhang, melyet e tekintetben a tíz fontos mutat. Annál szembezőkőbb a különbözet a másik kettőnél. Az öt fontos 45 grammal, a három fontos méren 73 grammal nyom többet, mint kellene.

Még két súlydarabunk van, melyek feliratosak. A 9. sz. példánynak felirata PXXX, azaz P(ondo) XXX, vagyis harmincz font. Annyira csonka azonban, hogy eredeti teljes súlyát vajmi nehéz volna kiszámítani. Annyi valószínű, hogy sohasem nyomta az egység harminczszorosát. A másik súlydarabbal (8) még rosszabbul állunk. Nemcsak maga a súly tetemesen csonka, felirata is hiányos. A meglevő jegyek 110 fontosnak jelzik. Ennyit semmiesetre sem nyomott. A hiányzó harmadrészt hozzászámítva eredeti súlya ugyanis legfőlebb 3500 gramm lehetett. Vagy hibás tehát a felirat, vagy pedig más az értelme, a mit legbiztosabban akkor dönthetnénk el, ha hiányzó elejét ismernők.

A még hátralevő tíz darabról kevés mondani valónk van. Egy-kettőről már megjegyeztük, hogy aligha voltak tulajdonképeni súlyok. A mennyiben pedig a többiek kétségkívül azok voltak, a mérési eredmények maguk mondják meg, körülbelül hányszorosát képezték az egységnek. Van köztük, mely körülbelül az egység kétszeresét (2. sz.), négyszeresét (4. sz.), hatszorosát (6. sz.), tizenötszörösét (12. és 13. sz.), huszonötszörösét (15. sz.) és ötvenszeresét (16. sz.) nyomhatta. Szóval, ha ezek közé veszszük a fönebb leírt három, öt, tíz és harmincz fontosokat, oly szép és érdekes sorozatát birjuk a különböző nagyságú súlyoknak, a minő másutt egy helyütt aligha került napfényre.

Súlyaink természetesen csak a szakember előtt birhatnak érdekel. Akadt

* V. ö. Hultsch, Griechische und römische Metrologie. 115. l.

azonban piacunkon egyebek közt oly lelet is, mely szélesebb körökben is figyelmet kelt. Egy férfiszobornak gazdagon aranyozott bronzlába (8. ábra). Ott találtuk a piacz déli részén, a 17 bolthelyiség törmelékében. Nyilvánvaló, hogy ide csak véletlenül került. Lehet, hogy maga a szobor eredetileg a piaczon volt felállítva, de nem valószínű. Szabad tere vajmi csekély volt, másrészt semminemű

8. Bronzszobor-lába a piaczról.

szobortalapzatnak sem találtuk itt nyomát. Valahonnan távolabbról hurezolhatták tehát oda lelhelyére.

A meglelt láb 26,5 cm. hossza után következtetve, a szobor életnagyságot meghaladó férfialakot ábrázolt. Mindenesetre valamely császárnak kellett lenni. Tán épen Septimius Severus volt, a ki tudvalevőleg a legnagyobb hálára köte-

lezte Aquincumot, midőn *colonia* rangjára emelte. Hogy lovasszobor nem lehetett, eléggé bizonyítja a talp elő részén meglevő kivágás. A láb vagy közvetlenül a talpazaton, vagy, a mi valószínűbb, a talpazat valamiféle kiemelkedő részén nyugodott s azon nyilat segítségével volt odaerősítve. Figyelemre méltó ugyanis, hogy a lábszár, legalább a meglevő része után következtetve, nincs merőlegesen a talp felületére. Nyilván úgy kellett tehát lenni, hogy kissé előre volt tolva, a mi annival valószínűbb, mert a ballábat ábrázolja.

A mi különben legnagyobb érdekességet kölcsönöz szobortöredékünknek, az a láb borítója. Tulajdonképen nem is látjuk a lábat: eltakarja előlünk a czipő, a melybe burkolva van. Ugyanaz a czipő, melylyel a senatorok s majd a császárok szobrain találkozunk. Úgynevezett *calceus senatorius*. Mint az ókori írók egyes megjegyzéseiből tudjuk, igen finom fekete bőrből (*nigra aluta*) készült. Rendesen az alsó lábszár közepéig ért föl. Hogy a láb beleilleszhető legyen, befelé eső oldala a boka táján fel volt metszve s a nyilást alul lekerekített bőrlap segítségével fedték le. Azonkívül voltak szíjak, melyek még jobban hozzáerősítették a lábszárhoz. Czipőnknek legfőbb sajátosságát épen e szíjak képezik. Míg ugyanis a közönséges czipőnek egy szíjpára volt, a *calceus senatorius* négy szíjjal bírt. Az első szíjpár a talp elő részéből indult ki. A két szíj előbb a lábtő táján keresztezte egymást, majd egyszer vagy kétszer körülfonta a lábszárt s végül elől bogra volt kötve, úgy azonban, hogy a két vég szabadon lelőghatott. A másik szíjpár valamivel feljebb, a két boka táján volt odaerősítve, még pedig úgy, hogy alsó végök, miként az emlékek példái következtetni engedik, nem indult ki a talpból, hanem a czipő felső részéhez, magához a bőrhöz lehetett hozzá varrva. Ezeket szintén a lábszár körül csavarták, csak hogy valamivel magasabban, mint az alsókat. Különben hasonlóképp bogra kötötték s gondjuk volt, hogy szabadon fityegő végeik nem kevésbé legyenek szembetűnők, mint az alsó szíjpáréi.

Bronzlábunk idemellékelt képén a czipő mindezen alkatrészei elég tisztán megkülönböztethetők. Egyedül az oldalnyilást befedő bőrlapot nem láthatjuk; rajzunk ugyanis a lábnak nem belső, hanem külső oldalát mutatja be. Mindazonáltal azonnal első tekintetre szembe kell hogy tűnjék, mintha az elrendezés, különösen a szíjak alkalmazásában más volna, minőnek az imént leírtuk. Hiába keressük a fityegő szíjvégeket. Másrészt meg a láb elő részén magán dupla szíjpárt látunk. Három szíjpára lett volna e szerint czipőnknek? A megoldás tényleg nem a legkönnyebb. A mint azt én képzelem, a következő lehetett: A két főszíj itt is a láb elő részén, a talpnál kezdődik. Jóllehet mind egyre szélesebbek lesznek, a lábtő felett keresztezik egymást s mint szokás körülfogják ugyan a lábszárat, de nem képeznek bogot. Ennek helyén egészen mást találunk. Nyilván a lábtőhöz keresztben odasimuló, hosszúkás csat az, a melyen át

vannak húzva. Arról is volt gondoskodva, hogy e csat ne csúszhassék aztán föl s alá. A mi lehetővé tette, az azon másik két mellső szíj, melyek ugyanonnan indulnak ki ugyan, a hol az egymást keresztező két fő szíj, de ezek fölött futnak fel egészen a csatig, s tartják ennek két végét. Ilyenformán szükségkép a hosszúságtól függött mindig, mily magasságban áll maga a csat. Csakhogy azért ezt is lehetett tetszés szerint változtatni. Három részből állott ugyanis mindegyik ezen két szíj közül s az összeköttetést két-két kisebb csatocska képezte. Ezek segítségével természetesen nem volt nehéz aztán a szíjakat, hol meghosszabbítani, hol megrövidíteni. A mi a felső szíjpárt illeti, ezek sincsenek a lábszáron bogra kötve. Az alsóhoz hasonló csatot látunk helyette, s ha nem csalódom, a felső szíjpár tulajdonképen csak e csat megerősítésére szolgált. A lábszárt magát nem fogta körül. E célra elégséges volt a két legalsó szíj, melyek miután az alsó csaton áthuzattak, még kétszer-háromszor körülcsavarták a lábszárt s végül a felső csatban végződtek, a nélkül azonban, hogy végeik láthatók lennének.

Miként az előadottakból kitetszik, annyi kétségtelen, hogy a szíjazat ércz-lábunkon korántsem lehetett oly egyszerű, mint azt az eddig ismeretes, hason-nemű emlékeken látjuk. Értékre azért ép oly becses, ha ugyan még nem becsesebb, mint a többiek, még ha a helyes megfejtést egyelőre nem sikerült is eltalálni.

III.

A TORNAHELYISÉG (PALAESTRA) S AZ OSZLOPOS SETA- CSARNOK.

A történelem nem ismer népet, mely a testgyakorlatot oly becsben tartotta, mint a görög. Zene és testgyakorlat képezték nála a nevelés két legfontosabb eszközét. Az egyiktől a szellem, a másiktól a test fejlesztését, nemesítését várta. Csak ha mind a kettő összhangban gyarapodik, válhatott felfogása szerint az egyén tökéletessé.

A testgyakorlatok színhelyéül a *gymnasiumok* szolgáltak. Tág, oszlopos csarnokok voltak. Ezekben gyültek össze az ifjak s futásban, ugrásban, discusvetésben, ökölvívásban és birkozásban (*pentathlon*) versenyeztek egymással. Megjelentek az idősbek is, hogy a bemutatott játékokban gyönyörködjenek.

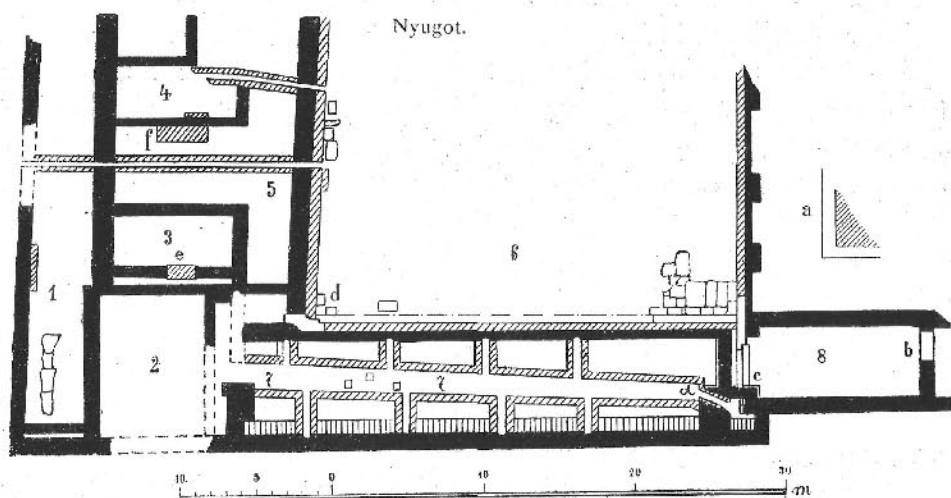
A római nép a testgyakorlatra sohasem fektetett ily nagy súlyt. Ifjúsága a fáradalmak elviselésében, a katonáskodásban edzette meg rendszerint testi erejét. Csak a midőn Görögország meghódított, vált tulajdonképen Rómában a *palaestra* intézménye ismeretessé. Csakhogy ekkor a testgyakorlat Görögországban sem volt már többé az, mint annakelőtte. Elvesztette ideális jelentőségét: célja főképen az volt, hogy a testi erők fitogtatására képessé tegyen. Szóval mesterséggé fajult, melyet a szabad-születésű ifjak méltatlannak találtak magukhoz. A kik úzik, *professionatus* emberek: rabszolgák és más olyanok, kik elég jövedelmező kenyérkeresetnek tekintik.

Rómában is ezek kezében maradt mindvégig. A fennmaradt emlékek közé, melyek ily *athletákat* ábrázolnak, tartozik tudvalevőleg a mi mozaikunk is, mely a nagyobbik lakóházhoz tartozó fürdő egyik helyiségét díszítette.* Két erőteljes izmos alakot látunk magunk előtt, a melyek egymással birkoznak. Ismertető jelök a fejök búbján csomóba kötött haj (*circus*). Előttük ül a tanító (*lanista*) s miként a kezében tartott pálca bizonyítja, nem hiányzott a fegyelem. De azért a jutalom sem maradt el. A győztest palmaággal tüntették ki.

* V. ö. «A legújabb aquincumi ásatások» című dolgozatomat, a hol rajza is közölve van, 32. ábra.

Hasonló mozaik-képek különben nemcsak Rómában, hanem Caracalla fürdőiben kerültek napfényre, hanem elszórva itt-ott a legtávolabb eső provinciákban is. E körülmény egy maga eléggé mutatja, mennyire népszerűek lettek idővel az athleták. Kétségkívül minden nagyobb városban volt palæstra, a hol a római mutatóványaikban gyönyörködhetett. Csoda-e, ha Aquincum eddig feltárt épületei egyikében mi is egy *palaestra* romjait véljük felismerni.

Épületünk (l. a mellékleten I) az A utca nyugoti oldalán emelkedett s lenyúlt egész a B utcáig, a mely délfelől határolta. Egyedül azt nem tudjuk, mekkora volt a kiterjedése nyugot felé. Itt az országút gátolta meg a további kutatásokat. Nem lehet azért valami sok az, a mely előttünk ismeretlen. A mi

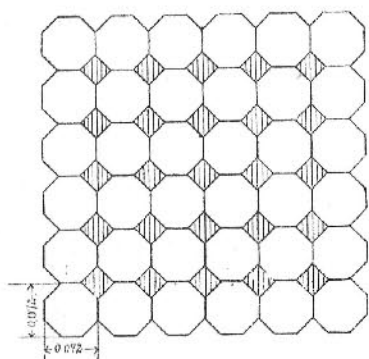
9. A tornahelyiség alaprajza.

északi határát illeti, annyi bizonyos, hogy azon faltömeg (*a*), melyet részben a Duna felé vezető út takar el, már a palæstrán kívül esett (9. ábra). Nem más ugyanis, mint egy hatalmas szobortalapzat alépítménye, ilyen pedig csak szabad téren állhatott. Kétségesebb azonban, vajjon azon hosszúkás négyszögű téren (8), melyre legfölül, közvetlenül az út szomszédságában bukkanunk, a palæstrához tartozott-e még vagy sem? Csak egyetlen ajtónyílása ismeretes s ez az északi falában (*b*) van. A palæstra felé eső déli részén ellenben ajtónak semmi nyoma sincs. Különben a csatlakozása is erre olyan, hogy legfőlebb épületünk keleti tractusával lehetett összeköttetésben. Éppen nem valószínű tehát, hogy ez a helyiség szolgált volna mintegy a palæstra előterméül.

A bejárat ha valahol, úgy csak a tulsó déli oldalon, a B utca felől lehetett. A helyet, sajnos, pontosan meg nem jelölhetjük, mert nemcsak hogy egyet-

len küszöbkő sem maradt fenn e tájon, hanem az egyes osztályok összefüggését sem vagyunk képesek kellőleg megállapítani. Mindössze két tractust különböztethetünk meg. Az utca felé eső (1) osztatlan, hosszúkas folyosónak látszik, keleti felében még ott látunk in situ több mészkőlapot egymás mellett, melyek talaját fedték. Nyilvánvaló, hogy ily kövezetnek legfőlegb a nyitott, látogatottabb épületrészekben volt helye. Mi más lehetett tehát e hely, mint az utcára néző oszlopos tornác? Az oszlopoknak ugyan sehoh semmi nyoma sincs, ez azonban még nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem is voltak. A határfal elég széles, hogy az oszlopok basisa gyanánt szolgált legyen.

Áttérve az ezen tornác mögött fekvő második tractusra, első helyen szóljunk azon négyszögű teremről (2), mely közvetlenül az A utca mellett fekszik. Keleti zárfa teljesen ki lévén szakítva, természetesen ma már lehetetlen eldön-

10. Téglaburkolat a tornahelyiségben.

teni, volt-e bejárata az A utcáról, avagy az imént leírt oszlopos tornácra vezetett-e az belé. Ugyanezen okból azt sem állapíthatjuk meg többé, összeköttetésben állott-e a tőle délre eső hosszú tractussal? Hogy nyugot felé a szomszédos három helyiségbe nem volt átjárás, eléggé mutatja maga az a körülmény is, hogy dupla fal választja el a kettőt egymástól. A miért különben e helyiség mindenekfelett érdekes, az talajburkolata. Nyolcszögű téglahasábok képezik, a melyek olyformán vannak mozaikszerűleg egymás mellé rakva, hogy a

köztük fenmaradt üregeket négyszögű téglaczővekek töltik ki (10. ábra).

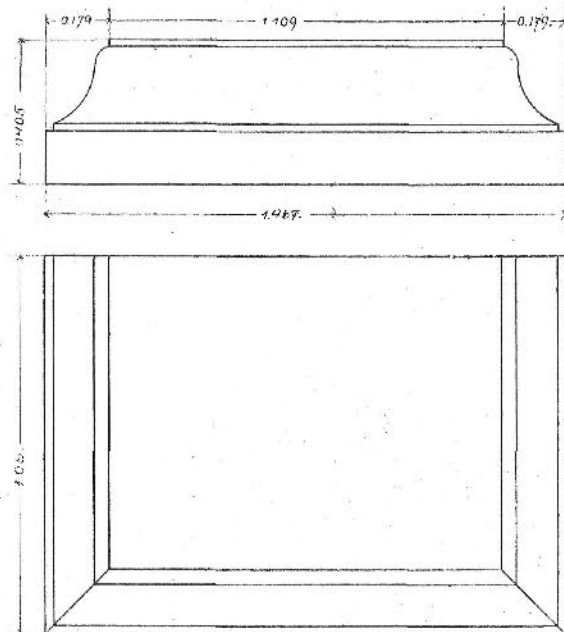
A tractus nyugot felé eső, a két helyiségnél tetemesen szélesebb részét két oldalt egy-egy hatalmas fal határolja. Az északi falazat egyszersmind az oszlopos tornác hátfalát képezte. Ebben kellett a mindenesetre széles ajtónyílásnak lenni, a melyen át az oszlopos csarnokból a palæstra belsejébe lehetett jutni. Főltéve, hogy azon a helyen állott, hol a csatorna jó kifelé, úgy a rajta belépő jobbra és balra egy-egy hosszúkas helyiséget (3 és 4) talál. A kelet felőliben egy a hátfalba beépített hatalmas postamentum (e) ötlük szemünkbe. A talppárkány még in situ fekszik s mint minden e nemű építészeti emlék, legfőképp profilja miatt érdekes (11. ábra). Kétségkívül valamely szobor állott rajta. Úgy látszik, hasonló talapzat emelkedett a tulsó helyiségben is, csak hogy ez nem volt a hátfalhoz támasztva, hanem a mellső hosszfalból ugrott elő (f). Ma már csak az aléptmény van meg, a melyen a basis állhatott.

Egyébként e két helyiséget a tractus északi határfalától körülbelül ugyanoly

szélességű köz választja el, mint a minő délfelől az oszlopos tornác. Figyelembe véve, hogy innen közvetlenül a palæstra négyszögű udvarára (6) érünk ki, s hogy ez utóbbit rendszerint mind a négy oldalán oszlopok sora fogta körül, könnyen rájöhethünk, hogy az említett köz (5) nem lehetett más, mint egy második oszlopos tornác, mely az udvar déli oldalát szegélyezte. Az egyes oszlopok közös falazaton pihentek; ugyanazon széles fal az, mely tractusunk déli határát jelöli. A mi beosztásukat illeti, több mint valószínű, hogy az teljesen megfelelt az oszlopok azon elhelyezésének, a mely szerint azok észak felől fel voltak állítva. Szerencsére ezen oldalon az egyes oszlopok helye iránt a legkisebb kétség sem lehet. Három ponton a határfal négyszögű kiugrásokat mutat. A negyedik oszlop az udvar északkeleti sarkán állott, s végül odább kelet felé még egy ötödiknek is kellett lenni, mely azonban már nem volt az udvar felé fordítva, hanem az épület határát a már említett 8 helyiség felé jelezte. Ez utóbbit helyesebben pillérnek mondhatjuk, mert miként a 8 helyiség délkeleti sarkában a félig beépített négyszögű lábazat tagozása (12. ábra) következtetni enged, csak három oldala állott szabadon, a negyedik a falba nyúlt be.

A többiek nyilván kerek átmetszettel bírtak. A szár vastagságáról fogalmat nyújt a 8 helyiség délnyugoti sarkában jelenleg heverő oszlopdob, ha ugyan a szóban levő oszlopok valamelyikének részét képezte.

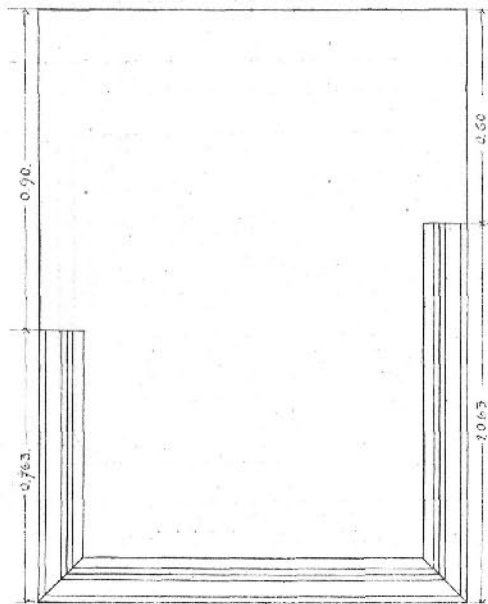
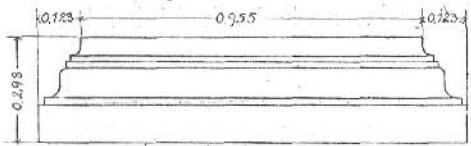
A déli és északi oszlopsorokhoz hasonlókéül az udvar másik két oldalát is szegélyezték. A nyugotiról természetesen nem szólhatunk semmit, a mi pedig a keletit (7) illeti, elég egy pillantást vetnünk az alaprajzra, s azonnal ráismerünk az oszlopos tornácra, mely az udvart ezen oldalról szegélyezte. Szélessége 6.15 m., hossza pedig valamivel nagyobb mint magáé az udvaré. Az oszlopok, melyeken a tető nyugodott, az udvar felé eső hosszfalán voltak

II. Talppárkány a tornahelyiségben.

elhelyezve, de reánk épp oly kevés maradt fenn belőlük, mint azokból, melyek az udvart délfelől zárták el. Mindennek daczára e folyosó a palæstra legérdekesebb részét képezi.

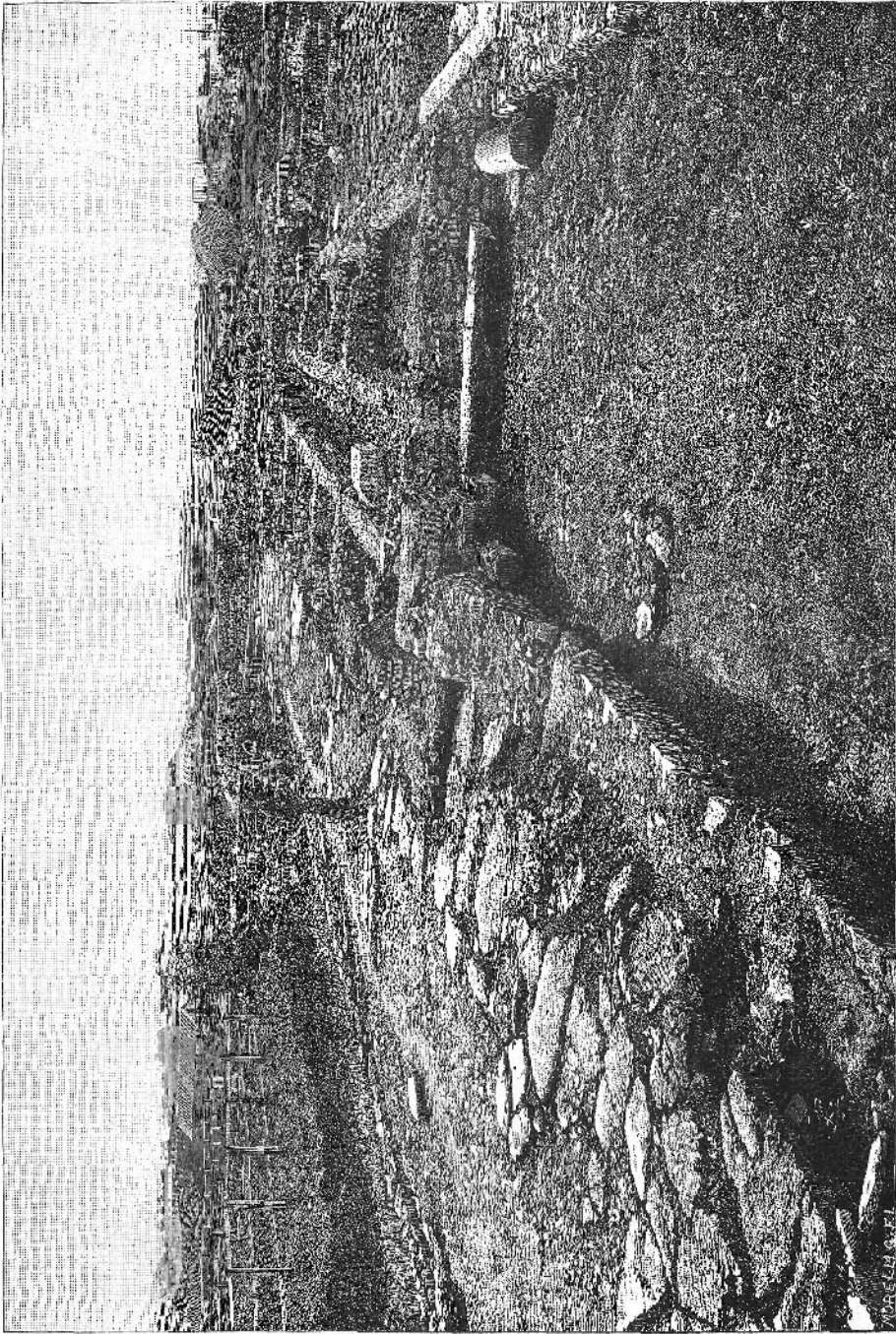
Első tekintetre úgy tetszik, mintha két sor szobára lett volna felosztva, a melyeket a hossz tengely vonalában 1.4 m. köz választ el egymástól. (V. ö. a tornahelyiség fametszetű képét). Közelebbről vizsgálva azonban őket, be

12. Piller lába a palæstrában.

kell látnunk, hogy azok mégsem lehettek elkülöníteti szobák. Nem tudjuk okát adni, mire szolgálhattak akkor azon szűkebb közök, melyek keresztben húzódnak. Egyébként mi szükség lett volna is egy palæstrában ennyi apró helyiségre? Volt-e hát s mi volt a célja ezen beosztásnak? A magyarázatot megadja a folyosó hosszában menő széles köz északi végén látható fűtőhely (α). Egy előtte fekvő, négyfelől körül falazott, kis négyszögű kamrából történt a fűtés. Maga a kemence trachytlapokkal van alul s két oldalt kirakva, fölül nyilván boltozat fedte. A meleg levegő közvetlenül a hosszú közbe hatolt s egészen a folyosó tulsó végéig terjedhetett. De miként a belőle kétoldalt kiágazó szűkebb közök bizonyítják, lehetséges volt, hogy legalább részben folyosónk mindkét hosszfaláig is eljusson, sőt mi több, az ezek végén a falakba beillesztett melegvezető

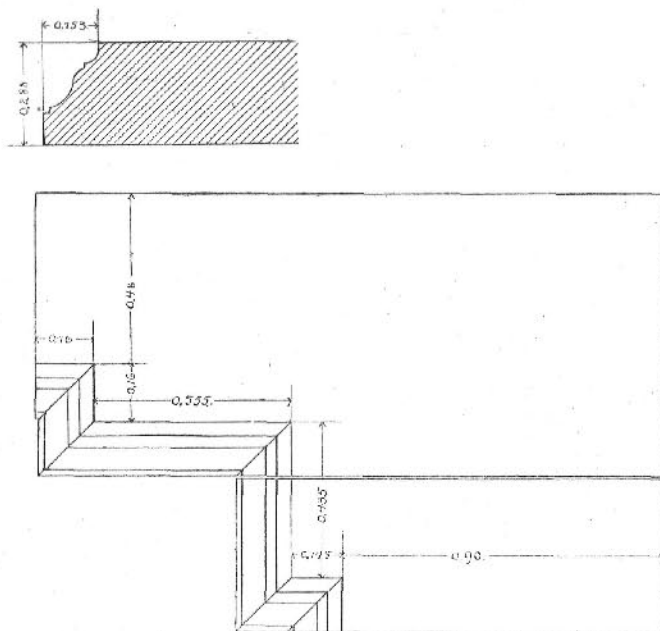
csövek segélyével egészen a mennyezetig fölhatolhatott. Egy ily melegvezető csövet még eredeti helyén van alkalmunk látni a kemenczétől számított, negyedik csatorna keleti végén. Mint látjuk tehát, tulajdonképen fűtési berendezéssel van dolgunk, mely a fürdőkétől mindössze annyiban különbözött, hogy a meleg levegő nem melegíthette föl közvetlenül az egész padozatot, hanem csak azon részeit, a melyek alatt közeink, helyesebben a fűtési csatornák haladtak. A többi része szilárd talajon pihent, a mit nyilván úgy értek el, hogy az

17. A tomahelyiség és egyik utca képe észak felől.

ezen csatornák közé eső négyszögű helyiségeket földdel töltötték fel. Hogy pedig a padozat a középső széles köz felett be ne szakadhasson, másrészt a meleg levegőnek is szabad útja legyen, trachyoszlopocskákkal támasztották alá. Nehány ily oszlop még ott hever a köz déli felében.

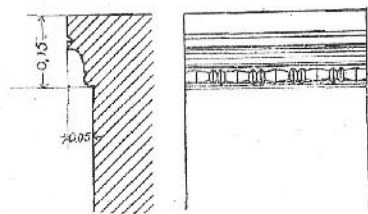
Az előadottak után immár nem nehéz folyosónk eredeti állapotát magunk elé képzelnünk. Nem volt az szobákra osztva, hanem egyetlen hosszú helyiséget

14. Talppárkány a tornacsarnokban.

képezett. A melegvezető csatornák jelenleg szembeszökő oldalfalait nem láthatta akkor senki: eltakarta a rajtok nyugvó padozat, a melynek magasságát különben nemcsak a fenmaradt trachyoszlopok hosszából, hanem a keleti

határfal déli része után is, a hol maga a felépítmény is részben még látható, igen könnyen kiszámíthatjuk. Ugyancsak e részből következtethetjük azt is, hogy folyosónk az A utca felé teljesen zárt volt. Nem is lehetett itt szükség bejáratra. A palæstra felé néző arkadjain jártak ki s be mindazok, kik a játékokat innen kívánták nézni. Fűthető lévén, meg volt az előnye, hogy zordabb időjárás esetén is kelle-

15. A palæstra udvarában talált csonka kődúc nézete és metszete.

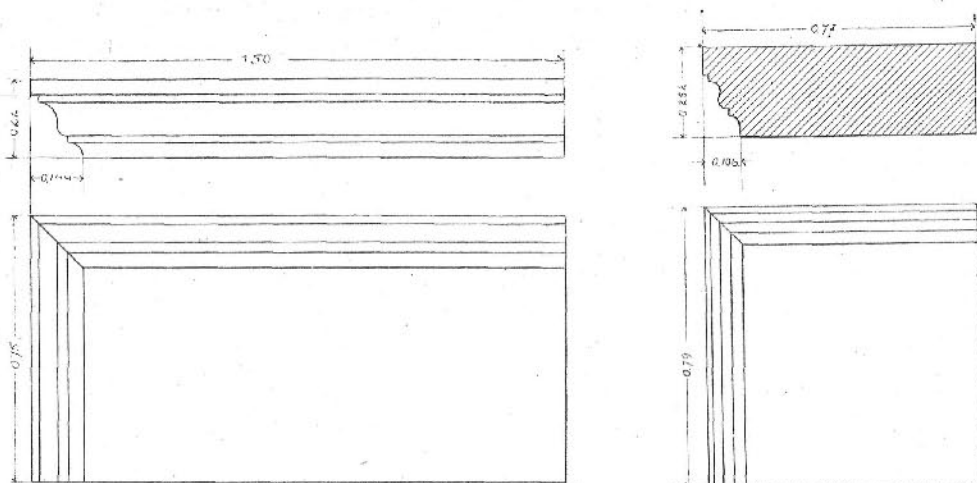
mes tartózkodási helyül kínálkozott. Sőt nem lehetetlen, hogy ilyenkor maguk a mutatók is itt történtek. Ez azonban csak ritkán eshetett meg.

Tulajdonképeni színhelyök a palæstra udvara volt. 28 m. hosszú s tán ugyanoly széles tere kétségkívül alkalmasabb volt e célra, mint a keleti, szűk tornác. Északkeleti sarkában ott látjuk még a kövezet egy részét: többé-kevésbé szabályos négyszögű mészkőlapok; eredetileg az egész tér ilyenekkel volt burkolva. Fölül nyitott lévén, természetesen az esővíz elvezetéséről is gondoskodni kellett. Tényleg ott találjuk déli oldalán a csatornát, mely előbb a déli belső tractust, majd a mögötte fekvő oszlopos folyosót szelvéen át, a *B* utca északi főcsatornájába szakad. Tetején még ma is az egykori mészkőlapok több darabját látjuk, a melyekkel fedve volt. Odább nyugotnak egy második csatorna ötlük szemünkbe. Ez is a palæstra udvarából indul ki ugyan, de miként esési szintje mutatja, az udvar vize nem nyerhetett rajta lefolyást, ellenkezőleg oda folyt a víz a szomszédos szobából. Belül az udvart, az oszlopok tövében két lépcsőfok szegélyezte. Az alsóból még jókora darab maradt fenn eredeti helyén, a keleti oldal felső részén. 5,7 m. hosszú, 0,55 m. széles és 0,3 m. magas kőhasáb, melynek az udvar felé eső széle meglehetősen le van koptatva. A második, felső lépcsőre mindössze az udvar délkeleti sarkában (*d*), szintén még in situ fekvő talappárkány (14. ábra) enged következtetni. Többszörös fordulatai (Wiederkehre) világosan mutatják, hogy egyrészt a délkeleti sarokpillér basisául szolgált, másrészt pedig mindkét végéhez hasonló tagozású kőhasáboknak kellett csatlakozniuk.

Az udvarról szólva, nem hagyhatjuk végül teljesen szó nélkül azon kődúcot (15. ábra) sem, mely jelenleg az udvar közepe táján hever. Minden csonkasága daczára sem lehet kétség, hogy valamely, falhoz támasztott pillér egyik végső darabjával van dolgunk. Alapja 47 cm. széles és 90 cm. hosszú négyszög, magassága bizonytalan. Három oldallapját párkányszerű keret szegélyzi, a melyet a közbezárt mezőtől az ismeretes gyöngysor választ el. Ugy kell lenni, hogy a pillér lerombolása alkalmával lezuhant mostani helyére s szerencsére ott maradt a mai napig. Eredeti helyét természetesen bajos volna meghatározni.

* * *

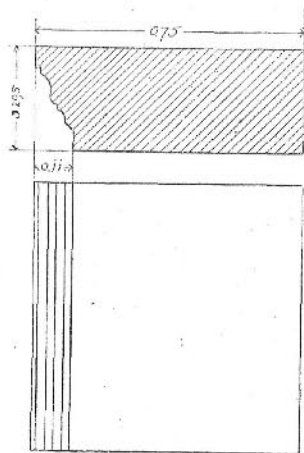
Miután végigjártuk így a palæstra összes részeit, vessünk még egy rövid pillantást az *A* utca tulsó, keleti oldalára. A sarkon, melyet a *B* utcával képez, egy második nagyobb terjedelmű épület romjai tűnnek szembe (L. a mellékleten II.). Ha egyéb nem maradt volna reánk mint azon néhány fal, melyek egyrészt a két utca felől határolják, másrészt három különböző nagyságú részre

16. és 17. Párkányrészek a sétacsarnokból.

1, 2 és 3) osztják, még elgondolni is bajos volna, mi lehetett egykor a rendeltetése. A termék nagysága, nemkülönben az A utcáról vezető, 340 cm. széles ajtónyílás (6) után ítélve, legfőleg azt constatálhatnók, hogy valamely középülettel van dolgunk. Csakhogy szerencsére ép ezen, különben a többieknél

semmivel sem jobb fentartású romok közt oly részletek maradtak meg, a melyek lehetővé teszik, hogy nemcsak a felépítményről némi fogalmat alkothassunk magunknak, hanem magára a rendeltetésére is következtetést engednek vonni.

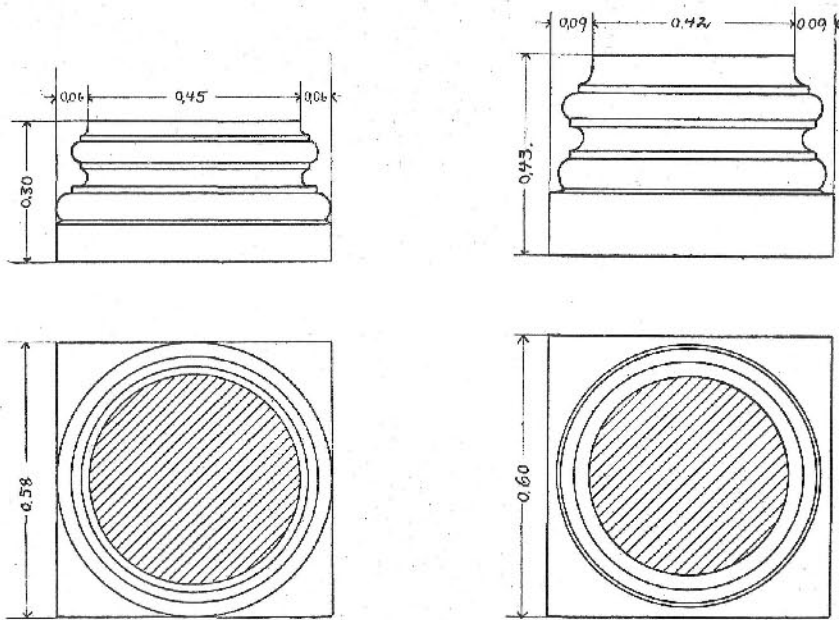
18. Ugyanaz.

Azon oszlopalapokat értem alattuk, melyekkel úgy az A és B utcára, mint az északra néző határfalakon találkozunk. A B utca mentén fekvők a falazat egyes négyszögű kiugrásain pihennek, a többiek magán, a nem éppen valami erős falon állanak. Kétségtelenül a keleti, ma még csak részben kiásott határfal is egy oszlopsort tartott, úgy hogy épületünket mind a négy oldalán oszlopok által körülzárva kell gondolnunk.

Csak az a kérdés immár, fedve volt-e az ily módon bekerített tér vagy sem. Világos, hogy ez utóbbi csak akkor lett volna lehetséges, ha négyfelől porticus fut körül, a melynek tetejét tartották oszlopaink. Pusztán álló oszlopsorok nem képzelhe-

tők. Mindenesetre fedve kellett tehát lenni, még pedig minden valószínűség szerint vízszintes mennyezet fődte. De ez esetben is csak úgy fedhették be, ha a téren belül oszlopokkal támasztják alá. Ezen oszlopoknak ugyan ma már nincs semmi nyoma, könnyű belátni azonban, hogy másutt nem állhattak, mint részben azon a falon, a mely körülbelül középtt északdéli irányban fut, részben pedig azon másikon, mely a nyugoti félt ismét két, nem éppen egyenlő részre osztja.

A túlsó keleti félben nyilván azért nem volt ilyenre szükség, mert az keskenyebb, mint a nyugoti.

19. Oszlop lába az oszlopos csarnokból.

20. Ugyanaz.

Magáról a tetőzetről természetesen vajmi keveset mondhatunk. Mindössze az oszlopokon nyugvó párkánynak négy töredéke került elő, melyek jelenleg ott hevernek a B utcán. Három darabnak rajzát a 16., 17. és 18. ábrák alatt bemutatjuk. Kettő a sarkokon volt elhelyezve s tagozásra körülbelül egymással megegyezik. De már a harmadik elüt tőlük, tetemesen vastagabb, mint amazok. Mindennek daczára nem lehetetlen, hogy valamennyien ugyanczen épület részleteit képezték. Ezeken kívül van még végül két oly oszlopláb, melyek szintén

megérdemlik, hogy rajzukat közöljük. Mindkettő (19. és 20. ábra) elég csinos attikai basis.

Összefoglalva a mondottakat, azt hiszem, elég tiszta lehet a kép, melyet épületünkről magunknak alkothatunk. Mind a négy oldalán oszlopok környezetén, elég szellős és egyúttal elég tág helyül kínálkozhatott tehát mindazoknak, kik idejöket sétálva vagy másokkal társalogva vágytak eltölteni. Egyéb rendeltetése aligha lehetett.

IV.

A NAGY FÜRDŐ LACONICUMA.

Midőn Hampel József dr. az ásatásokat 1881-ben a Papföldön vezette, s napfényre hozta a nagy fürdő négy fő osztályát, a vetkőző termet, a *frigidariumot*, *tepidariumot* és *caldariumot* teljesen, ugyanazon alkalommal ez utóbbitól délnyugatra még egy kis helyiséget fedezett fel, melyről joggal föltehető, hogy a nagy fürdőhöz tartozik. Kifogyván azonban az időből, nem áshatta fel egészen a vele összeköttetésben álló többi helyiségekkel. Torma Károly tanárnak jutott a feladat, hogy a következő évben aztán napfényre hozza ezen épületrészt egész terjedelmében.

Tekintve, hogy Hampel József «A papföldi közfürdő» című dolgozatában behatóbban csak az általa feltakart fürdőrészeket tárgyalja, helyén valónak találtam, hogy ezen fejezetben külön szóljak róla, annyival inkább, mert fürdőknek egy igen érdekes kiegészítő részét bírjuk benne. Kétségkívül kár volna, ha a nélkül pusztulna el, hogy legalább leírása fenmaradjon. Bárha már előbb történt volna még ez; akkor tán ma is még sok oly részletet világosabban látnánk, mint tényleg. Jelen leírásomban természetesen csak az után indulhatok, a mi szemünk előtt fekszik.

Mindenekelőtt lássuk, minő viszonyban van a tulajdonképeni fürdőhöz. Mint érintettük, a *caldarium* déli oldalán fekszik, hozzáépítve azonban nincsen. Keletre egy nagyobb négyszögű tér fekszik közbül: a fűtőkamra, a melyből a *caldarium* délkeleti sarkán fekvő kemenczét fűtötték. Tőle nyugotra ott látjuk a *caldarium* később beépített apsisát s ennek mindkét oldalán egy-egy kisebb helyet, melyek sajtáságos formáját az apsis görbülete feltételezte. Különös rendeltetése egyiknek sem lehetett. A nyugotra eső első tekintetre úgy tetszik, mintha medenczéül szolgált volna. De nem valószínű, hogy az volt. Legalább a vörös festék oldalán ellentmond e feltevésnek. Annyi bizonyos, hogy a *caldarium*ból sem e két hely bármelyikén, sem a fűtőkamrán át hozzáférhető nem volt. Már e körülmény magában elég annak belátására, hogy oly értelemben,

mint a *caldarium* vagy *tepidarium*, nem képezhetette a fürdő részét. De azért külön önálló fürdőnek sem tekinthetjük. Ha az volna, úgy szükségkép föl kell hogy ismerjük benne a fürdő főrészeit: a *frigidariumot*, a *tepidariumot* és *caldariumot*. Mint azonban látni fogjuk, az egyes helyiségek úgy formája, mint berendezése egészen más, mint az, melyet az említett fürdőrészek mindenütt, a hol csak római fürdő napvilágra került, mutatnak. Miért tért volna el a római éppen ezen egynél a rendes sablontól? Ugyanezen okból a női fürdőosztálynak sem tarthatjuk. A fürdő ismeretes alkatrészei ebben sem hiányozhattak, ha mindjárt kisebbek s tán kiállításra szegényebbek is voltak, mint a férfiak osztályában.

Szerencsére a megfejtés nyitját megadja egy másik papföldi fürdőnk, mely a délkeleti épületcsoportban (l. a mellékleten IX. sz. a.) fekszik. A szentendrei út mentén levő nagy fürdőtől annyiban különbözik, hogy két külön, a férfiak és nők számára épült osztályllyal bír, de másrészt meg abban megegyezik vele, hogy szintén van egy toldaléképülete, mint amannak. Leírásában* részletesebben szóltam ezen, a fürdő keleti végéhez épült hosszúkás helyiségről s kimutatni igyekeztem, hogy az nem lehetett más, mint az ú. n. *laconicum*. Különálló, zárt helyiséget képez ugyanis, a mely úgy van elhelyezve és berendezve, hogy hőmérséklete a legmagasabb fokig legyen emelhető, az lévén a célja, hogy a fokozott hőség könnyítsen a túlterhelt gyomron (*cruditas*) s új étvágyat gerjesszen. Ezért a kik használni akarták, rendszerint föl sem keresték a fürdő többi meleg osztályait, hanem megizzadván száraz levegőjében (*assa sudatio*), minden átmenet nélkül vehették a hideg fürdőt.

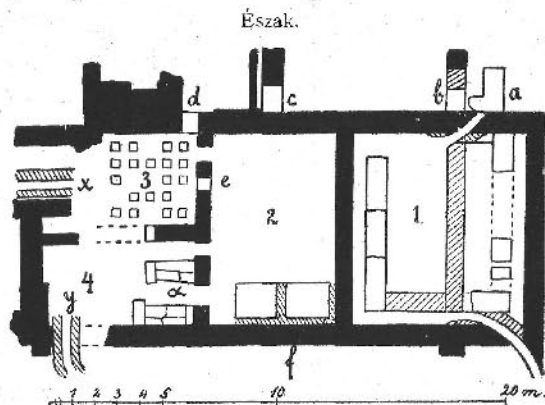
A mi a nagy fürdő szóban forgó részét illeti, világos, hogy elkülönített fekvésének csak úgy van értelme, ha rendeltetése azonos volt ama másik fürdő említett helyiségével. Szóval csak akkor, ha *laconicumnak* tartjuk, értjük meg mindenekelőtt, miért nem állott közvetlen összeköttetésben a fürdő *caldariumával*. Kérdés tehát, hol volt a bejárata?

A mint az ideiktatott alaprajzból (21. ábra) kitetszik, épületünk tulajdonképpen három részre oszlott s ezek közül, legalább a romok mai állapota után ítélve, csak a két nyugotra eső állott egymással kapcsolatban; a keletnek fekvő szélső helyiség egymagára állott. E szerint legalább is két bejáratnak kellett lenni. Az egyik, mely az 1 szobába vezetett, mindenesetre ott nyílt északkeleti sarkán (*a*), közvetlenül a *D* utcából. Utolsó maradványa egy erősen lekoptott mészkőlap, mely ugyan nem volt magá a küszöb, de annak része gyanánt szolgálhatott. A másik bejárat a beépített apsis mögött vezetett a nyugoti szélső 3 helyiségbe. A küszöb helyét (*d*) még némileg a fal négyszögű bevágása

* L. A legújabb aquincumi ásatások III. fejezetét.

jelzi. Hogy azonban odáig eljussunk, szükségkép fel kell tételeznünk, hogy a *D* utcáról, a *caldarium* keleti fűtőhelye mögött szabad átjáró vezetett. S hogy ez tényleg megvolt, elég azon, még ma is eredeti helyén álló oszlopbasisra utalnunk, mely a *D* utca nyugoti határfalában szemlélhető. Nyilván az átjáró nyílásának (*b*) északi oldalán emelkedett. Hasonlóképp kellett egy ajtónyílásnak lenni a fűtőkamra nyugoti falában is (*c*), mert csak így volt lehetséges a 3 helyiség *d* ajtajáig eljutni.

Áttérve magának az épületnek berendezésére, a mi legjobban megragadja figyelmünket, az a fűtési apparatus. Különben ez volt a legfontosabb is. Összes romjaink között itt találjuk a legépebb *hypocaustumot*. A középső helyiségben (2) a padozat még ma is ugyanazon téglaoszlopocskákön pihen, a melyekre eredetileg fektették. Legvilágosabban látni az egész szerkezetet, ha a nyugatnak néző

21. A laconicum alaprajza.

nyílásokon pillantunk be (22. ábra). Ugyanílyen volt a tőle nyugotnak eső 3, nemkülönben a keleti 1 helyiség alfűtése. Az előbbiben egyébként még tisztán kivehetők a *hypocaustum* talaján a nyomok, a hol a téglaoszlopok állottak. Érdekes azonban megfigyelnünk, hogy e nyomok csak mintegy közepe tájáig nyúlnak, azontúl a terrazzo helyett agyagtalajra lépünk. Nyilvánvaló, hogy közbül a még részben fenmaradt keresztfalnak folytatása emelkedett eredetileg. Ez a fal választotta el a 3 helyiséget a tőle délre eső fűtőkamrától (4), a honnan a *hypocaustum* fűtése történt. A kemencze (α) hatalmas trachytlapjai még ott fekszenek a helyszínén. A meleg levegő belőle mindenekelőtt a középső 2 helyiség padozata alá tódult a nyugoti határfal legszélső nyílásán. Innen aztán legalább eredetileg átmehetett az 1 számú helyiségbe. Midőn azonban később az ide átvezető melegvezető nyílásokat berakták, nem maradt más útja, mint hogy ugyanazon oldalon, a melyen bebocsáttatott, a két felső nyíláson ki

is jöjjön s legalább némileg a 3 helyiséget fölmelegítse. Az így átvezetett levegő aztán egy csatornanyíláson (x) ért ki a szabadba.

Ép az ellenkező irányban haladtak a fürdővendégek. A bejárat kívülről a két nyugoti helyiségbe, mint röviden jeleztük, az apsis mögött d -nél nyílt. Szükségkép előbb tehát a 3 szobába jutottak. Ennek langyos légkörében vetkőztek le, s mentek aztán át az e -nél még elég tisztán látható ajtónyíláson a

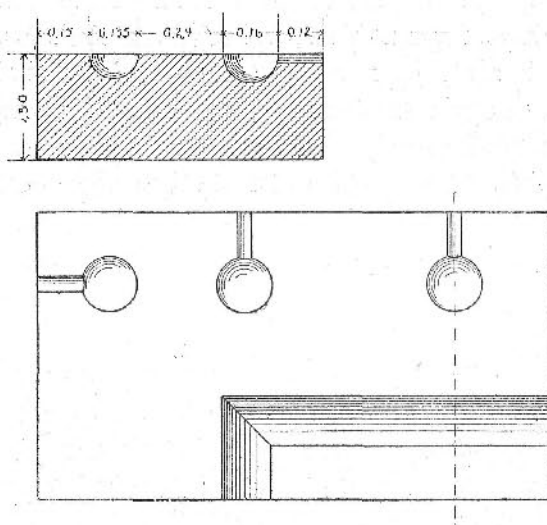

22. A laconicum látképe nyugatról.

tulajdonképeni izzasztó szobába. A kik kívánták, esetleg meg is fürödhetek itt; déli oldalán két négyszögű medence állott, melyeknek nyomai eléggé kivehetőek. A viznek bennök okvetlenül melegnek kellett lenni, talajuk ugyanis nemcsak hogy közös a helyiség többi részének padozatával, hanem, a mi fontos, közvetlenül a kemence szomszédságában fekszik s így leggyorsabban és legerősebben melegedett át. A két medence mögött a helyiség déli határfalában fenmaradt 95 cm. széles nyílás nyomai (f) minden valószínűség szerint csak

valamely ablak helyét jelölhetik; ajtó azért sem lehetett, mert közvetlenül előtte a medenczék állanak.

A 2 helyiségből tovább, a szomszédos 1 szobába át aligha lehetett menni. Ugyanazon út vezetett ki, mely be. Az *e* ajtónyíláson vissza kellett tehát térni ismét a 3 helyiségbe. Mielőtt azonban felöltöztek, lehetséges volt, hogy a testet hideg vízzel lehűtsék. A 3 helyiség déli részéből a fűtőhely nyugoti oldalán egy négyszögű medencze maradványai nyúlnak ki. Terrazzoval borított talaja nem nyugszik pilléreken, tehát fűthető sem volt. Innen (4) indul ki azon csatorna (*y*), mely a fürdő és a piac között fekvő teret részsút szeli.

23. Az egyik kőhasáb nézete és metszete.

A mi a szélső keleti helyiséget illeti, mint láttuk, *a* bejárata közvetlenül a *D* utca felől nyílt. Bár ilyenformán fürdőrészünk magában álló osztályát képezte, annyiban mégis összefüggött a többi helyiségekkel, hogy azokkal egyidejűleg, ugyanazon terv szerint épült. Alfűtése (*hypocaustuma*) eredetileg közös volt a 2 és 3 helyiségekével, vagyis nem volt külön fűtőhelye, hanem a meleg levegő a 2 szoba felől a válaszfal nyílásain át került padozata alá. Később e nyílásokat, mint már érintettem, berakták ugyan, új kemenczét azért nem építettek az így elzárt 1 helyiség mellé, legalább egyik oldalán sem találjuk fel a legcsekélyebb nyomát. Mi szükség is lett volna a fűtésre oly helyiségben, a melyet a látogatók azért kerestek fel, hogy testüket a hideg *zuhanynyal* lehűtsék? Részemről ugyanis csak úgy érthetem azon mészkőlapokat, melyek a ke-

leti, déli és nyugoti oldalán szegélyzik, ha a zuhany berendezésének maradványait ismerjük fel bennök.

Ép állapotban a szobát körülfutó alacsony padot képeztek, melyet a faltól mintegy 30 cm. köz választott el. A felső lap befelé eső része többékevésbé le van koptatva, a mi világosan mutatja, hogy rajta jártak-keltek. Másrészt pedig ott látjuk mindegyik kőhasáb szélén a bevágott csatornát, mely nem szolgálhatott egyébire, mint a fölülről lezuhant víztömeg levezetésére. Mint az egyik sarokkőlapon alkalmunk van meggyőződni, e csatorna a kőhasábok mögött vonuló, már említett köz felé kanyarodik. Ennek mélyében halad ugyanis mind a négy fal tövében azon szélesebb *cloaca*, a melynek közvetítésével aztán a víz az épület két sarkán kiinduló s a *D* utcza kövezete alatt folytatódott csatornákon szabad lefolyást nyert. Valamivel rejtélyesebbek azon tányérszerű bemélyedések, melyek sorát ugyancsak az említett kőhasábok felső lapján van alkalmunk látni (L. az egyik sarok-dűcz 24. ábra a. bemutatott rajzát). Annyi bizonyos, hogy a felülről eső víz felfogására szolgáltak s hogy az belőlök egy-egy kis csatornácskán közvetlenül a fal tövében menő csatornába szakadt. E szerint minden egyes bemélyedés egy-egy felül alkalmazott vízcsapnak felelt meg, szóval helyiségünkben annyi zuhany lehetett, a mekkora azon bemélyedések száma.

V.

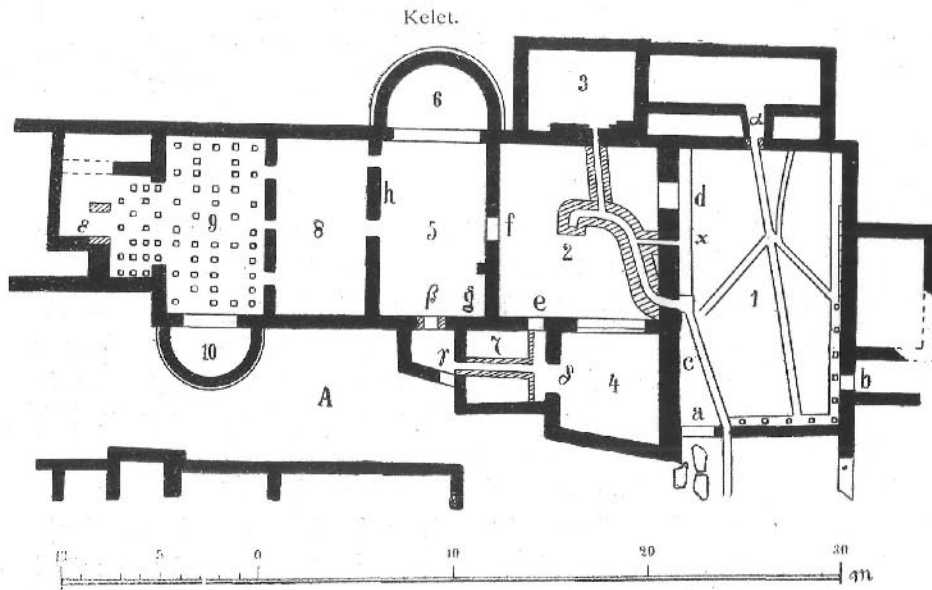
A KISEBBIK PAPPFÖLDI FÜRDŐ.

Arról a magában álló épületről van szó, mely ott fekszik a Duna felé vezető kocsí-út tőszomszédságában, az A utcától mintegy 125 méternyi távolságban. (L. a mellékleten XV.) Még Torma Károly tanár ásatta fel 1883-ban, mindeddig azonban nem nyílt alkalom, hogy részletes leírása megjelenjék. Pedig, ha valamely épület, úgy ez szenvedett a lefolyt hét év alatt legtöbbet. Javíthatatlan hibának tartanám, ha publicatiójával még tovább kellene késni.

Elég rövid pillantást vetnünk alaprajzára (24. ábra), hogy tisztában legyünk rendeltetésével. A számos *hypocaustum*, a félkörű és négyszögű medenczék, nemkülönbén a vízvezető csatornák mind arra mutatnak, hogy ismét egy fürdő-épülettel van dolgunk. Észak-déli irányban fekvő hosszúkás négyszöget képez. Egyedül a déli oldala nincs még teljesen felásva, az erre fekvő egy-két helyiség azonban alig lehetett jelentékeny: semmiesetre sem képezték fürdőnk bármely főrészt. A többi oldalról egészen tiszták a körvonalai, így kelet felől nem csatlakozik hozzá egyetlen fal sem, északról legfőlebb szélső határfalának egy része van föld alatt, a mi pedig nyugoti oldalát illeti, erre az A utcaköz határolja, melynek tulsó felét egy még csak részben napfényre hozott épület néhány helyisége foglalja el.

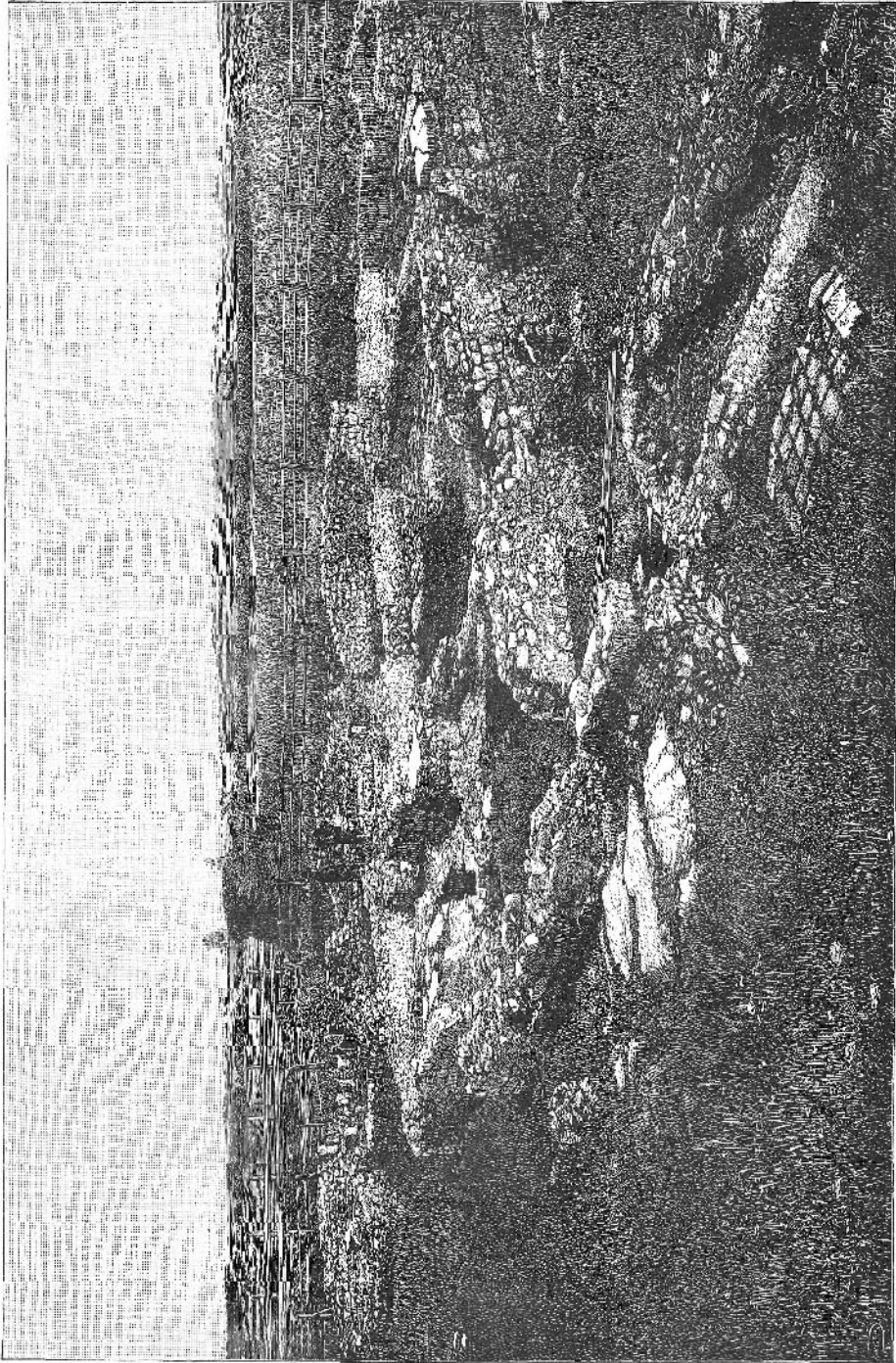
Keresve a bejáratot, végig kell mennünk az A utcán. Egy helyütt az utcakövezet néhány lapja tűnik szemünkbe. Ennek szomszédságában bukkanunk csak rá az *a* ajtónyílás küszöbkövére. Más bejárat nincs s nyilván nem is volt ezen az oldalon. Kívüle még csak az épület déli részén látjuk egy ajtóküszöb töredékét (*b*), de ez valószínűleg a déli mellékhelyiségekből nyílt. Átlépve az *a* ajtón, egy terjedelmes, hosszúkás négyszögű teremben találjuk magunkat. Padozatának legnagyobb részét még ma is az eredeti téglaburkolat fedi, de figyelmünket nem annyira e burkolat köti le, mint azon számos csatorna, mely alatta össze-vissza fut. Kétségkívül ezek szolgáltak okul, hogy a padozat helyenként annyira megroskadt.

Csatornáink kétfélék. Az egyik részben a meleg levegő keringett. A terem keleti végén (α) ott látjuk még a kemence némi maradványait. A meleg levegő innen közvetlenül a terem hosszában szelő csatornába tódult, egy része a közepe táján kiágazó három mellécsatornába ment át, a többi azonban tovább terjedt a főcsatorna nyugoti végéig s itt oszlott meg a fallal párhuzamosan menő csatorna két ágában. Az északi csatornaág csak az a küszöbig nyúlik, ellenben a tulsó tovább fut a terem déli fala mentén, közepe táján egyesül a főcsatornából erre ágazó mellécsatornával s a terem keleti felében ér véget. Ez utóbbi csatornában még ott látjuk a trachytszlopok néhányát, melyeken a padozat nyugodott. A terem közepén szétágazókban ezeknek nyoma sincs, de nem is

24. A kisebbik fürdő alaprajza.

volt rájuk ott szükség. Elég keskenyek, úgy hogy egyszerű trachytlapokkal voltak lefedhetők. Különböznem a szélességben mutatkozó különbség volt a tulajdonképeni ok, mely a falak mentén húzódó csatornáknak szükségessé tette a támasztó oszlopokat. A falak mentén legalább egy résznek kellett nyitva maradni, hogy azon át a meleg levegő egész a mennyezetig hatolhasson. Rendszerint e célra a már eléggé ismert téglányalakú fűtőcsöveket szokták alkalmazni, melyeket nyílásukkal egymás fölé állítva a falak oldalához tapasztottak. Itt azonban helyettök nagy téglalapokat találunk, mindegyiknek négy sarka egy-egy alacsony lábbal van ellátva (*tegulae mammatae*) s e lábakkal fordítva a falhoz illesztették őket egymás fölé. E berendezésnek meg volt aztán az az előnye,

25. A kisebbik fürdő képe délnyugatról nevezve.

hogy a meleg levegő sokkal könnyebben terjedhetett oldalt is, az egyik sorból a másikba át, mint a hogy ez a közönséges fűtőcsöveknél volt lehetséges, a hol mindössze egy kis nyílás szolgált oldalt a melegség vízszintes vonalban való közvetítésére. Legépebben maradt meg e sajátságos, nálunk mindenesetre magában álló fűtési szerkezet egy része a déli határfal mentén.

A padozat alatt vonuló csatornák másik része egyszerűen a víz odábbvezetésére szolgált. Az egyik az északi határfal tözsomszedságában vonul, feneke fedőcserepekkel (*tegulae*) van kirakva, egyedül az az érthetetlen, hogy nyugoti vége, a merre szükségkép a víz lefolyásának kellett lenni, el van torlaszolva. Mindenesetre csak később történhetett ez, a midőn úgy látszik, már feleslegesnek találták. A mi a másik csatornát illeti, az előbbinek közvetlen szomszedságában kezdődik, egy kis vízfogó medenczéből indul ki, s az *a* ajtó déli oldalán hagyja el a termet. Mint alább látni fogjuk, tulajdonképen az volt a rendeltetése, hogy a szomszédos 2. helyiségből a válaszfalon a cisternába ömlött vizet vezesse el.

Kérdés immár, mi lehetett e terem célja? Torma Károly nagy uszodának (*natio*) tartja, természetesen olyannak, melyben a víz állandóan langyos volt. Tényleg, ha semmi egyebet sem veszünk tekintetbe, mint az északi falban (*x*) a padozat szintje fölött 60 cm.-nyi magasságban alkalmazott csövet, melyen a víz a falon keresztül a 2. helyiségben kanyargó csatornába nyerhetett lefolyást, e körülmény egymaga eléggé valószínűvé teszi föltevését. Hogyan értsük azonban akkor azt, hogy úgy az *a*, mint a *b* küszöb egy magasságban fekszik magával a terem talajával. Nézetem szerint a kérdés megoldása a következő lehet. Eredetileg semmiesetre sem szolgált az 1. terem uszodául. Legalább a két említett küszöb fekvése minden kétséget kizárólag ellene bizonyít. Nyilván vetkezőhelyiségül használták. Csak később történt az, hogy uszodát csináltak belőle, a mi természetesen csak úgy vált lehetségessé, hogy a meglevő alacsony fekvésű ajtónyílásokat vagy befalazták, vagy pedig feljebb emelték, illetve a meglevő küszöb fölé egy újat raktak oly magasságban, hogy a víz kellő mélységet nyerhetett. Mindkét esetre van példa. Eredetileg az északi fal *c* pontján is volt átjáró, de később beépítették, a nélkül hogy a küszöböt kiszedték volna. Hasonlókép meghagyták az alacsony fekvésű eredeti küszöböt *d*-nél, itt azonban a tetejébe egy másikat fektettek, mely aztán átjáróul szolgált az északi 2. helyiségbe. De nemcsak az 1. teremben találkozunk e jelenséggel. A 2. helyiségből a 3. szobába átvezető küszöbkő helye alatt (*f*) ott látjuk még a befalazott eredetit. Nyilván ugyanez az eset volt a másik keleti (*e*) ajtónyílásnál is. A megmaradt küszöbkő szinte lebeg a magasban, mert a későbbi rombolók kiszedték alóla az eredetit, a melyre a római reáhelyezte volt. Teljesen befala-

zott küszöböket látunk végül még a 3 szobában is: az egyik (*h*) eredetileg a 8 helyiségbe, a másik (*g*) a 7 mellékszobába vezetett. Világos, hogy ezeket is csak azért falazták be, mert semmi céljuk sem lehetett, mihelyt a szobák padozatát a többi küszöb magasságáig felemelték.

Csak az 1. terem *a* és *b* küszöbével tettek volna tehát kivételt? Bajosan hihető. Bizonyára ezekkel is az történt, a mi a többiekkel. Vagy teljesen befalazták, vagy pedig tetejükbe újabb küszöböket helyeztek. Ez utóbbi feltevés valószínűbb, mert valahol csak kellett bejáratnak lenni. Alaposabban megvizsgálva a fennmaradt két küszöb felső lapját, az egyikén (*a*) tényleg konstatálhatók a vakolat némi nyomai, a mi világos bizonyítéka, hogy rajta falrakat emelkedett. Magát a terem eredeti padozatszínét azért nem bántották, az megmaradt a régi. Mintegy 60 cm. mélységben feküdvén a *d* küszöb alatt, a víz e magasságig mindenestre fel volt emelhető, de magasabbra nem. A mi azonfelül bevezettetett, az az *x* csövön folyt le.

Egyetlen medenczét képezzék így az egész 1. terem, kétségkívül még mindig kérdéses marad azonban, mily úton juthattak ezen oldalról már most a látogatók a szomszédos 2 helyiségbe. A *d* ajtónyílás küszöbét közvetlenül a víz mosta, legfőleg csak azok használhatták tehát, kik a 2 szobából jöve a medenczében megfürödni akartak. Adatok hiányában bajos volna e kérdést eldönteni.

Áttérve a 2 helyiségre, ott látjuk északkeleti sarkában még az eredeti padozat tetemes részét. Négyyszögű téglalapok képezik. A rokkantság jelei rajta világosan mutatják, hogy eredetileg körülbelül a *d*, *f* és *e* küszöbök magasságában feketett. Ugyanezt bizonyítja a közepén kanyargó csatorna is, melynek jelenleg kiálló oldalfalait eredetileg a padozat eltakarta. E csatorna a helyiség keleti végéhez épült négyszögű térből (3) indul ki, a honnan a vizet tovavezette; egyúttal magába fogadta a szomszédos nagy uszodából (1) az *x* csőnyíláson lefolyó vizet is, a mely aztán amazzal egyesülve a szoba délnyugoti sarkán levő nyíláson át hagyta el. A mi tehát az imént érintett 3 hely rendeltetését illeti, világos, hogy az csak fürdőmedenczéül szolgált. A legérdekesebb benne az oldalfalak burkolata. Nem elégedtek meg ugyanis e célra a vízhatlan terrazzo-réteggel, hanem még azonfelül téglalapokkal rakták ki, melyek széleit a falakhoz kampós szegekkel erősítették oda. Maguk a téglalapok ma már egytől-egyig kitöredeztek ugyan, de megmaradtak a falba vert szegek hosszú sorai.

A 2 helyiség tulsó oldalán hasonló négyszögű, bár valamivel mélyebb osztályt (4) látunk. Nyilván ez sem lehetett más, mint fürdőmedencze. Az oldalfalak itt azonban már csak egyszerű cementréteggel vannak bevonva. Lényegesebb az eltérés, hogy míg sem a középső 2 térben, sem a 3 medenczében a fűtési berendezésnek semmi nyomát sem találjuk, eddig ez fűthető volt.

Legalább erre mutat azon két bevágás, melyeknek egyikét a déli, másikat a nyugoti falban látjuk. Méreteik után ítélve, a melegvezető téglacsövek (*tubi*) egy-egy sora volt azokba beállítva. A két csőoszlopba a meleg levegő természetesen csak a medence függőtalaja (*hypocaustum*) alul tódulhatott föl, ide pedig a szomszédos 7 helyiségből a δ nyíláson át jött be. Külön fűtőhelye e szerint nem volt. A kemenczét, mely ilyenformán közvetve szolgáltatta a meleget, a kis négyszögű 7 helyiség északi falában γ -nál találjuk, a honnan a melegség az említett helynek még aránylag elég jó karban fenmaradt, négyszögű téglalapokkal fedett padozata alatt a tulsó végén kétfelé ágazó csatornán át terjedett tovább.

Fürdőnk hátralevő osztályairól nincs sok mondani valónk. Valamennyien fűthetők voltak. A főkemence romjai a 9 helyiség északi végén ε -nál hevernek. Oldalait hatalmas trachytlapok képezték. A meleg levegő innen közvetlenül a 9 terem függőtalaja alá került, sőt valószínűleg részben az északi végén kiugró félkörű apsis (10) is, hol medence állott, melegítette. Mint azonban a déli hosszfalba vágott három nyílás bizonyítja, nem volt csupán e helyre szorítva. Azokon átment a 8 helyiségbe és innen ismét két hasonló nyíláson a harmadik 5 osztályba. Csakhogy mire ide ért, hőfoka könnyen érthetőleg már nem lehetett oly magas, mint a 9 helyiségben. Úgy segítettek tehát rajta, hogy az 5 osztály nyugoti végére egy második, kisebbszerű fűtőhelyet (β) alkalmaztak. Azért a légmérséklet hőfoka itt még mindig alacsonyabb lehetett, mint a megelőző két helyiségben. Szóval, ha a 9 helyet a *caldariumnak*, a közben fekvőt (8) pedig a *tepidariumnak* tartjuk, legkevésbé tartozhatik a lehetetlenségek közé, miért ne tekintsük akkor az 5 helyiséget *frigidariumnak*. A földolag az volt, hogy hideg vízzel telt medence állott legyen benne. Már pedig a keleti végén kiugró félkörű apsis (6) nyilván ilyent zárt körül. Különben ott volt a szomszédos 2 helyiség; ez, mint láttuk, éppenséggel nem volt fűthető.

VI.

LELETEK.

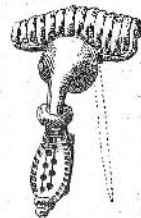
Azon tárgyak száma, melyek ásatásaink alkalmával napfényre kerülnek, elég tetemes. Nagyobb baj, hogy legritkábbak az épck. Többségük oly csonkán maradt napjainkra, hogy alig érdemel különös figyelmet. Ezért a következőkben, hol a leírt romok közt előkerült tárgyairól kívánok számot adni, főképp csak azokra fogok szorítkozni, melyek egy vagy más tekintetben jelentékenyek. A nem római emlékeket teljesen figyelmen kívül hagyom.

1. ARANY TÁRGYAK.

1. Fülbevaló töredéke. A kampó végéhez erősített vízszintes pálczatagról két kis horog függött. Végüket nyilván egy-egy drágakő díszítette. Csak az egyik horog van meg.
2. Vékony kerek lemezke. Átmérője: 10 mm.
3. Három vagy négy, egymással összenyomott lemezke.

2. EZÜST TÁRGYAK.

1. Ruhakapocs (*fibula*). A tű, melynek hegye le van törve, csavar segítségével volt a kapocs testére keresztben fekvő pálczataghoz erősítve. Hossza: 42 mm.
2. Hasonló fibula (26. ábra). Tűje letört. A láb fölül ovalis lemezt képez, melyet vésett mæander díszít. Hossza: 28 mm.
3. Gyűrű töredéke. A karika a fej két oldalán lemezzé tágul. A fejen rekeszfoglalat maradványait látjuk. Szélessége 21 mm.
4. Ép ezüst (?) gyűrű. A karika keskeny négyélű huzal. Négyesgű fejét értelmetlen vésett díszítmény (levelek) fedí. Átm. 19 mm.

26. Ezüst fibula.

3. BRONZ TÁRGYAK.

1. *Sol*, a Napisten szobrocskája (I. 1. ábra). Egyedül lábai csonkák. Fején sugár-korona. Jobb kezét fölemeli, baljában gömböt tart. Bal vállát és kezét a chlamys fedi. Különben meztelen. Magassága 86 mm. A Napisten ugyanezen tipikus előállítását feltaláljuk számos császárkori érmen is.

2. Sast ábrázoló szobrocska (27. ábra, term. nagyság). Villámnyalábon áll a fedelmi madár, szárnyai félig kiterjesztve, fejét büszkén emeli a magasba. Nyilván valamely hadijelvény végét díszítette.

27. Sast ábrázoló szobrocska.

3. *Minerva* mellszobrocskája, a mely azonban szintúgy, mint az előbbi, dísztagul szolgált. A nyélbe lemez segítségével erősítették, a melynek egy része megmaradt. Az istennő fején ott látjuk az arcra húzható, taréjos korintheta sisakot, mellén pedig az aegist. Szemei be voltak rakva, valószínűleg ezüst gömböcskék képezték (I. 2. ábra). Magassága: 77 mm.

4. Valamely *imperator* bronz alakjának jobb, kis újja. Hossza: 80 mm. Nem lehetetlen, hogy ugyanazon szobor részét képezze, a melynek lábát a forumon találtuk. Lelhelye állítólag az A utca északi része.

5. Pikkelypánczél (*lorica squamata*) részlete (I. 3. ábra). A 30 mm. hosszú és 8 mm. széles, alul lekerekített lemezek, sodronyok által vannak egymáshoz tűzve.

6. Bizonytalan rendeltetésű bronztárgy (I. 11. ábra). Oldalait vékony lemezek képezik. Egyik felén két négyszögű füle van, a melyekre az egyik végen beakasztott lemezt ráborítani s a tulsó végen kiálló szeghez erősíteni lehet. Hossza 85 mm.

7. Kerek edényecske (I. 4. ábra). Szája felé kissé szűkül. Talpa, melyre felállíthatnók, nincsen, hanem fenekét kívül ép úgy, mint oldalát két koncentrikus kör díszíti. Aligha nem köpülőzésre használták. Nyílásának átmérője: 35 mm., magassága: 33 mm.

8. Csengetyű (*tintinabulum*). Nyílata négyszögű; a vasból való nyelv oda rozsdásodott belső falához. Karika segítségével volt felfüggeszthető. Magassága: 48 mm.

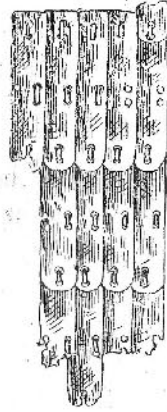
9. Gömb alakú csörgő. Alul csonka. Karikájában még benne van a vasláncz egy szeme. Ezzel együtt hossza: 85 mm. A gömb átmérője 33. mm.

1.

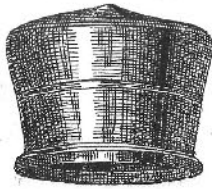
5.

3.

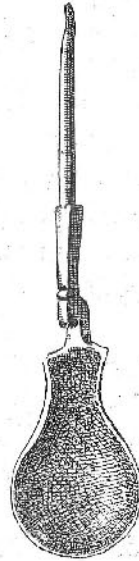
2.

4.

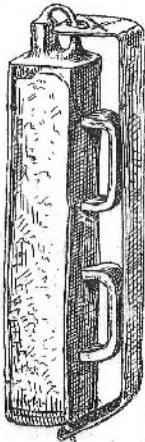
6.

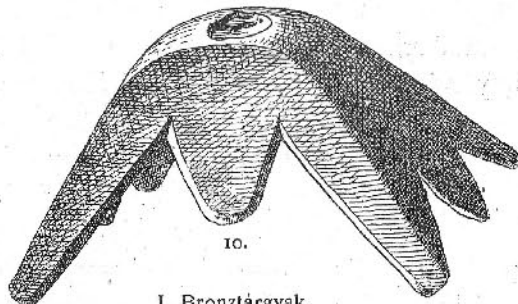
7.

8.

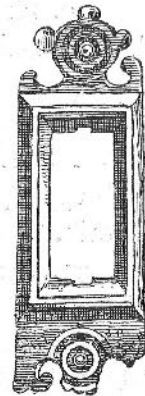

11.

10.

I. Bronztárgyak.

9.

10. Öntött korong. Egyik oldalán koncentrikus körök képezik diszítményét. Egy helyütt, széle táján át van lyukasztva s a nyílásban benne van még a szeg, a melylyel oda volt erősíthető. Nyilván fedőül szolgált. Átmé-
róje: 78 mm.

11. Kerek öntött tok. Lehetséges, hogy ugyanazon tárgy befoglalására használták, a melynek fedője az előbb regisztrált lap volt. Feneke hosszúkás négyszögben át van törve. Különben úgy ez, mint 9 mm. magas oldalfala kívül körkörös vonalakkal vannak diszítve. Átm. 74 mm.

12. Öntött bronzdiszítvány (l. 10. ábra). Valamely tárgy végét boríthatta, a melyhez a tetején levő lyukon át oda volt szegezve. A vasszeg egy része belül megmaradt. Magassága 50 mm.

13. Öt szegfej, a minőket az ajtók diszítésére szoktak használni. A koron-
gok felső lapján a gombot koncentrikus körök fogják körül. Egy hasonló bronz-
fej rajzát «A legujabb aquincumi ásatások» 154. lapján 13. sz. alatt mu-
tattam be.

14. Két kulcs. A nagyobbak (hossza 80 mm.) tolla kétszer, a kisebbé
(hossza 60 mm.) csak egyszer van bemetszve. Mindkettő fel volt fűzhető, az
előbbi karikában végződik, az utóbbinak vége egyszerűen át van lyukasztva.

15. Két gyűrűkulcs. A toll karikához van erősítve. Hosszuk: 35 mm.

16. Závár. Hossza: 40 mm.

17. Ép ruhakapocs (*fibula*). Rendes T alakú. Feje s a keresztpálcza, mely
utóbbi négy ponton át van fúrva, gömbökben végződnek. Azonkívül a láb felső
lapjait mindkét végén 4—4 bemélyített pont diszíti. Hossza: 93 mm.

18. Hasonló fibula. Szintén ép. A láb szélei rovátkosak. Hossza: 70 mm.

19. Három fibula-töredék, melyek a 17. és 18. sz. a. bemutatottakhoz
hasonló ruhakapocsok részeit képezték.

20. Hat ruhakapocs. Egynek kivételével csonkák. Alakjuk olyan, mint az
előzőké, csak egyszerűbbek. Gömbök nem diszítik.

21. Öt ruhakapocs; kettő kivételével a tű letörött, különben épek. Négy-
nél a tű csavar segítségével volt a fejhez erősítve, a másik kettőnél csuklón for-
gott. A test és láb idomára nézve azonban valamennyien egyformák. A tű
a láb egy függélyes nyúlványába volt beilleszthető. Hosszuk: 62—33 mm. közt
változik.

22. Csat. A hosszúkás négyszögű bronzlemez egy felől csuklón forgott,
tulsó részén pedig egy alul kiálló szeg segítségével volt beakasztható. Felül
hosszában három részre van osztva, a bemélyedéseket zománcz töltötte ki.
A csekély maradványok után itélve millefiori és champlévé egymás mellett sze-
repletek. Az előbbi fehér és világos kék színű czővecskékből összerakott sakk-

mintát mutat, az utóbbi világossárga anyag. A lemez hossza: 55 mm., szélessége: 29 mm.

23. Ugyanaz. A középpüzt négyszögbe áttört lemez oldalszéleit két-két sor millefiori zománcz diszti. Világos és sötétzöld koczkákból van összeállítva. Végén két körben vörös üveganyag foglal helyet, a köztük fennmaradt bemélyedést pedig ugyancsak fehér-kék millefiori tölti ki. Hossza: 60 mm., szélessége: 38 mm.

24. Illatszer-tartó tok (I. 8. ábra). Négyzet alakú, az egyik sarkon van a csukló, melyen a fedő forog, míg a tulsó sarkot leálló szegecskével lehetett lezárni. A fedő felső lapja zománczral volt diszítve. A középpüzt levő körből ugyan már kiesett, de a széleken ott látjuk még a sötétvörös és világossárga üveganyaggal kitöltött mezőket. A tok fenéke 3 ponton át van lyukasztva, nyilván azért, hogy az illat onnan szétterjedjen. Főképp csak nők hordhatták, nyakukra akasztva.

25. Hasonló rendeltetésű tok szívalakú fedőlapja. Felül ezt is zománczral rakták be; szélül egy világos zöld massának nyomait vesszük észre, belül a szívalakú mezőben pedig még a vörös és világos sárga zománcznak némi maradványait látjuk. Hossza: 34 mm.

26. Hosszúkás négyszögű, áttört lemez (I. 9. ábra). Két végén oda volt szegezve a tárgyhoz, a melynek diszítésére szolgált. Hossza: 77 mm.

27. Kanálka (I. 7. ábra). Nyelének tüskeszerű vége nyilván csont- vagy fafogantyúba volt beeresztve. Hossza: 110 mm.

28. Ugyanaz. Csakhogy a hosszú szár minden tagozás nélkül megy át az ovális evőlapba. Hossza: 146 mm.

29. Három hajtű. Az egyiknek hegye le van törve. Felső részök többé-kevésbé érdekes tagozást mutat. Egynek rajzát I. 5. ábra alatt közöljük.

30. Hasonló tűk 15 db. töredéke.

31. Hajtű feje, galamb alakja disziti. Hossza: 44 mm.

32. Láncz. A szemek ∞ alakúak. Hossza: 77 mm.

33. Tizenyolcz karika. A legnagyobb átmérője: 28 mm.

34. Három karika, a sodronyok azonban nem érnek össze, hanem végeik egy-egy fülecskébe kunkorodnak. Átmérőjük 31—23 mm. között változik.

35. Horog, szára csövet képez. Hossza: 64 mm.

36. Veder (cista) félkörű fogantyúja. Visszakanyarodó végci a kigyó fejéhez hasonlítanak. Átmérője 170 mm.

37. Három csüngő; kettő lemez segítségével volt odaerősítve az öv vagy más hasonló bőrnemű alsó széléhez, a harmadik, melynek rajzát a I. 6. ábra mutatja be, karikán lógott. Ez utóbbinak hossza karikástul 51 mm., a másik kettő kisebb.

4. VAS TÁRGYAK.

1. Fejsze, éle felé szélesedő pengéje a fok nyílására keresztben áll. Hossza: 260 mm.
2. Ugyanaz. A penge vastagabb s éle felé nem szélesedik. Hossza: 210 mm.
3. Kapa. Csonka, lapjából a gerincz két oldalán maradt fenn egy-egy rész. Hossza: 27 mm.
4. Véső. Szára négyszögű rudacska, lapja az éle felé némileg szélesedik. Hossza 160 mm.
5. Sarló töredéke. Gerincze enyhe görbülést mutat. Éle kicsorbult. Hossza: 270 mm.
6. Lándzsavég. Lapja szívalakú, szára csőben végződik. Hegye le van törve. Hossza: 95 mm.
7. Hat vaskulcs. Alakjuk olyan, mint a bronzkulcsoké. Az egyiknek szára a végén spiralist képez. A legnagyobb hossza 125, a legkisebbé 65 mm.
8. Számos szeg minden fajtából.

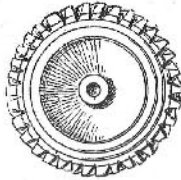
5. ÓLOM TÁRGYAK.

1. Hat darab vízvezetéki cső. Egyiken sincs bélyeg. Hosszuk 50—13 cm. közt változik.
2. Körded ólom csésze, felkunkorodó fogantyúval. Hossza: 18 cm.
3. Fejsze alakú tárgy. Aligha szolgált azonban baltául, mert foka át nincs lyukasztva. Hossza 95 mm., a penge szélessége 50 mm.
4. Két ovalis ólomrög.

6. CSONT TÁRGYAK.

1. Tíz fűzőtű, kettő csonka.
2. Három ép hajtű. Fejüket csupán néhány egyszerű bemetszés díszíti. Hosszuk 150—115 mm.
3. Ugyanazok, 11 db. Épek. Valamennyinek fejét egyszerű gömböcske képezi. Hosszuk 120—75 mm.
4. Huszonnégy db. hajtű. Hegyök csonka, fejök gömbben végződik.

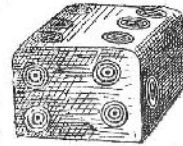
5. Kilencz ép tű; fejük felé vastagodnak, különben semmi díszítmény sincs rajtuk. Hosszuk 105—86 mm.
6. Negyvennyolcz tűtöredék.
7. Hajtű feje (II. 2. ábra). Női fejet ábrázol magas pártadíszszel.
8. Négyoldalú hasáb. Egyik végébe kerek lyuk van fúrva. Hossza 95 mm., vastagsága 12 mm.
9. Ugyanaz, de mindkét vége törve van.
10. Vékony csontlemez. Egyik vége szívalakra ki van metszve, a másik törést mutat. Hossza 58 mm., szélessége 17 mm.
11. Négyélű csontkarika töredéke. Átmérője 30 mm.
12. Nyilván valamely csontedényecske szájrésze. Kívül körkörös bemetszések díszítik.
13. Huszonnégyszögletes kerek lemez. A legtöbb sima felületű, legfőlebb a köze-

1.

2.

3.

II. Csonttárgyak.

pén át van fúrva, hogy felfűzhető legyen. A melyeken díszítés van, azt rendszerint koncentrikus körök képezik. A II. 1. ábra alatt bemutatott *calculus* azonkívül szélein rovátkos. A legkisebb átmérője 14 mm., a legnagyobbé 35 mm.

14. Három játzóközka. A szemek, melyek a hat lapot jelölik, központtal bíró köröcskékből állanak. Egynek rajzát II. 3. ábra alatt mutatjuk be.

15. Ugyanaz, csak kisebb. Vastagsága 8 mm.

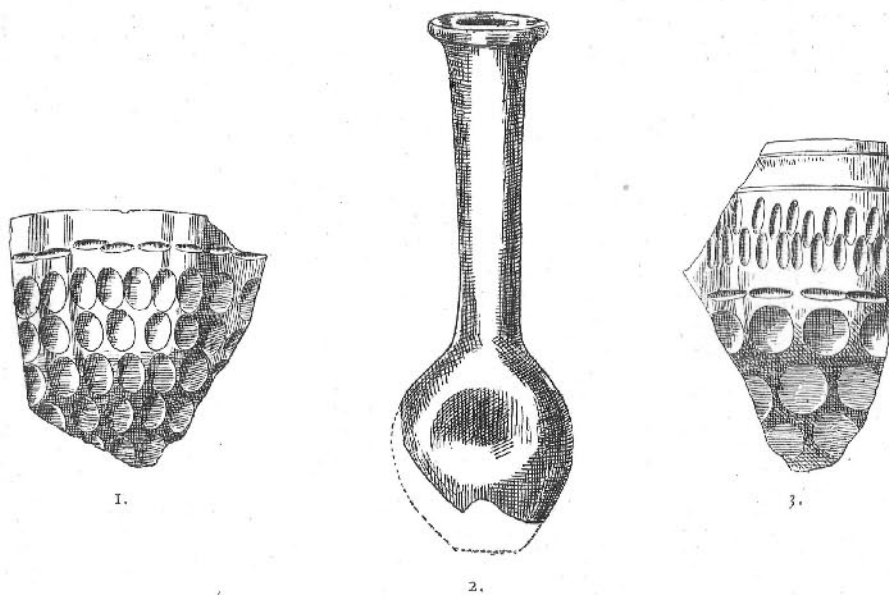
7. ÜVEGTÁRGYAK, ÉKKÖVEK.

1. Hat gyöngy; ötnek anyaga világoskék, a hatodiké sötétkék üvegpasta. Át vannak fúrva, hogy fölfűzhetőek legyenek. Felületük barázdás. Átmérőjük 20—13 mm.

2. Két, ugyanily világoskék színű gyöngy töredéke.

3. Két ép üvegyöngy, sötétkék anyagból. Vastagságuk 22 mm.

4. Más két darab sötétzöld anyagból készült.
5. Két cipóalakú számító bárcza sötétkék pastából. Az egyiknek átmérője 26, a másiké 23 mm.
6. Ugyanaz. Tejfehér színű. Átmérője 19 mm.
7. Ugyanaz. Áttetsző világos zöld. Közepén át van lyukasztva. Átmérője 25 mm.
8. Üvegkoczká, kék színű. Vastagsága 10 mm.
9. Üveggyűrű töredéke tejfehér anyagból. Ovalis feje nagyrészben csonka.

III. Üvegtárgyak.

10. Két csonka üvegkarika, az egyik fekete, a másik csavart fehér üvegpastából való.
11. Három karperecz töredéke. Átmetszetök kerekded.
12. Hosszú nyakú, lapos ovalis hasú kenőcstartó üveg (III. 2. ábra). Alsó részén csonka. Hossza 96 mm.
13. Üvegcsésze töredéke (III. 1. ábra). Kívül metszett ovalis körök sorai díszítik. Magassága 68 mm., szélessége 64 mm.
14. Ugyanaz (III. 3. ábra). Felső részén két sor vonal van bevésve, az alsót kis korongok sorai fedik. Magassága 84 mm., szélessége 55 mm.
15. Két nagyobb üveg nyakrészei.

16. Nagyobb edényekhez tartozó 4 db. fül.
17. Három szájrész, szintén nagyobb edényektől valók.

18. Nyolcz darab üvegfenék.

19. Tizenkét táblaüvegtöredék.

20. Gagatgyűrű (28. ábra). Karikája csonka. Féljén két kalász közé foglalva *Ave pia* felirat olvasható.

21. Carneolintaglio. *Fortuna* jobbra álló alakja van belé vésve, jobbájában kormánylapátot, baljában bőségszarút tart. Az ovalis kő hossza 14 mm.

22. Ugyanaz. Metszete fölkantározott lófejű kakast ábrázol. Hossza 13 mm.

23. Ugyanaz. Idylli jelenettel találkozunk rajta. Jobbra egy guggoló nyúl furulyáz, s játékát egy gém hallgatja. Hossza 11 mm.

28. Gagatgyűrű.

8. KERAMIKUS TÁRGYAK.

1. Helyi készítményű edények töredékei. Túlnyomó részben szürkére égetett agyagból készültek, vékony faluak s a részletek után következtetve, formára hasonlóak lehetnek az importált edényekhez; kerek tálcák, öblös tálak, csészék, stb. Felületük graphitszürkére van simítva s a legtöbbször bemélyített diszítményeket mutat. — Az edény nyílásával párhuzamosan futó pontsorokat háromszögű vésővel nyomkodták be, ugyanennek segítségével készítették a koszorúkat s az ezeket körülzáró guirlandokat. A többi növénymotívumokat, a minők a szivalakú s más szélesebb levélformák, továbbá egyes stilizált fácskák, nyilván mintákkal állították elő. Figurális ékítményeknek semmi nyoma. Egyike a legérdekesebb daraboknak a IV. 1. ábra alatt bemutatott töredék. A diszítmények mélyedéseiben még ott látjuk a kréta nyomait, a melyekkel ki voltak töltve. Aligha nem az őskori krétabetétes diszítmények reminiscentiája. Más két töredék meg azért figyelemre méltó, mert a fazekas bélyegét találjuk a fenékbe nyomva:

1. ΔTVS · f H C I (Res)atus feci(t); 2. SFITc (Resatu)s fec(it).

Ugyancsak a helyi készítményű edények csoportjához sorozhatjuk a halvány sárgára égetett edénytöredékeket. Egyedül gyarló vörösös mázuk különbözteti meg, a diszítmények jellege és technikája azonban ugyanaz. Sőt az egyik darabon a fazekas bélyege is megegyezik:

RESATY (Resatu(s fecit).

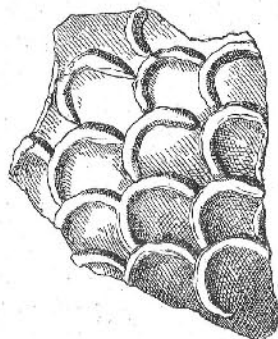
Edényeink harmadik fajtát képezik az ólomházások. Ezek töredékei aránylag a legritkábbak. A meglevő 8 db. közül egy sötétzöld színű s kiálló bütykök diszítik; kettő sötétbarna: az egyik kisebb füles csésze töredéke, pereme alatt négyszögekre osztott szalag vonul, de csak az átlók s az oldalonak vannak felrakva, a metszési pontokon bütykök állanak ki; a másikat három domború szőlőlevél diszíti. Négy darab szürkésfekete, párhuzamos vonalak, továbbá félkörök és bütykök képezik a diszítmenyt. Az utolsó, barna házás töredék rajzát IV. 2. ábra alatt mutatjuk be. Hossza: 95 mm.

2. Mindezeket azonban úgy számra, mint a kivitel tökéletessége szempontjából felülmulják az ú. n. *terra sigillata*-töredékek. Java részök kétségkívül Olaszországból került hozzánk. Kétfélek: felületök vagy diszítve van, vagy sima. A mi az előbbieket illeti, a diszítmenyeket rendszerint figurális domborművek képezik. Az egyetlen kivételt e részben egy több darabra tört, de azért összeállítható edény teszi. Gömbalakú hasa a szájnál keskenyebb lábön nyugszik. Magassága 140 mm. Felületét egymást keresztben metsző vonalak háromszögekre és négyszögekre osztják. Úgy e határvonalak, mint a mezőkben látható hosszúkás négyszögű vonalcsoportok azon benyomást teszik ránk, mintha valamely éles eszközzel metszették volna ki a még puha agyagban.

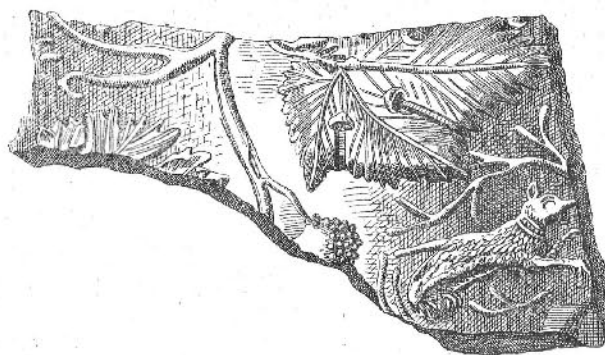
A domborműves edénytöredékek legkedvesebb előállításai közé a vadászjelenetek, kétségkívül az amphitheatrum állathajzáira emlékeztető képek tartoztak. Egyike a legszebb e nemű emlékeknek a IV. 3. ábra alatt bemutatott edénytöredék. Szőlőlevelek és szőlőfürtök között jobbra szaladó róka diszíti. Egy másikon egymást űző medve, kutya és nyúl alakjai tűnnek szembe. Egy harmadik töredéken meg a körök sorát látjuk, a melyek közepét felváltva egy-egy virágbokréta és egy-egy állat alakja tölti be. Egyébként a többi előállítás-hoz is legszívesebben az amphitheatrum és a palæstra szolgáltatja a motivumokat. Így két darabon egy-egy gladiator alakkal találkozunk. Fejükön sisak, lábaik keresztbe vannak rakva, baljuk hátra nyujtva négyszögű sisakot tart. Nyilván ugyane kategóriába tartozik az a töredék is, mely jobbra rontó harczost ábrázol. Jobbjában dárda, balja kerek paizsot fog. A palæstra életéből vett legnépszerűbb alak, úgy látszik, a discussvető volt. Két töredéken találkozunk vele. Mindezen előállítások azért még korántsem merítik ki azon változatosságot, melyet terrasisigillataink diszítés tekintetében felmutatnak. Hogy csak a figyelemre méltóbbak közül egy-kettőt említsek, ott látunk az egyik töredéken egy jobbra menő női alakot, a mint térdeire lecsúszott ruháját jobb kezével fölemeli. A IV. 4. ábra alatt bemutatott töredéken a korongba foglalt alak buzo-

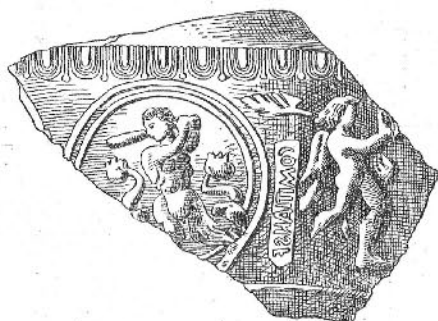
1.

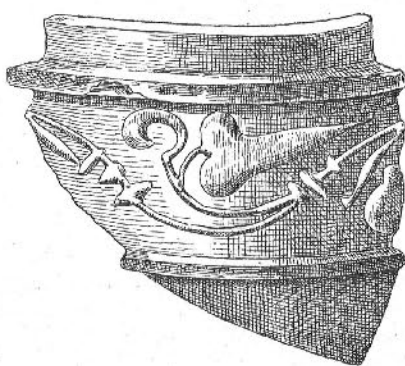
2.

3.

4.

5.

IV. Agyagedények részei.

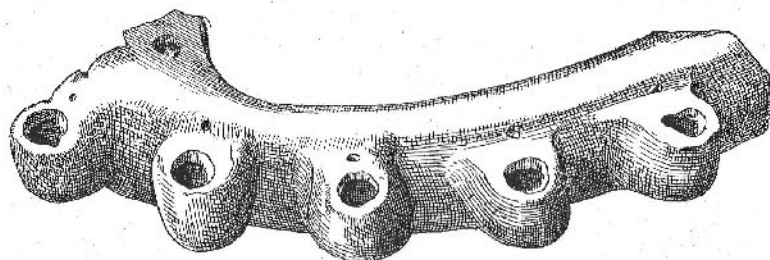
gányt suhogtat, tőle jobbra meg egy más siető alakot pillantunk meg, mely valamit vinni látszik. Közül merőleges szalagon a fazekas COMITIALIS retrograd írású neve olvasható. Ugyancsak e bélyeggel ismerkedünk meg még két más figuralis terrasigillatán, az egyiken, mely girlandok közé foglalt meztelen alak felső részét ábrázolja, csonkán maradt meg. A bélyegek mind a három darabon bemélyedők (*incus*), annyival érdekesebb egy további töredék, a melynek a tojásfűzér alatt olvasható BIVIE csonka felíratát nagy, kidomborodó betűk alkotják. Végül meg kell emlékeznünk azon néhány darabról is, melyek diszitménye kizárólag növényi motívumokból áll. Ilyen a IV. 5. ábra alatt bemutatott csésze töredéke, továbbá egy másik, melynek felületét szőlőindák s egyes kiágazó levelek hálózzák be. Egészen magában áll egy kis töredék, melynek diszitményét ugyan szintén egy inda és egy repkénylevél képezi, de ezek a vörös alapra fehér zománczsal vannak felrakva.

A sima terrasigillata edénytöredékeken talált bélyegek a következők:

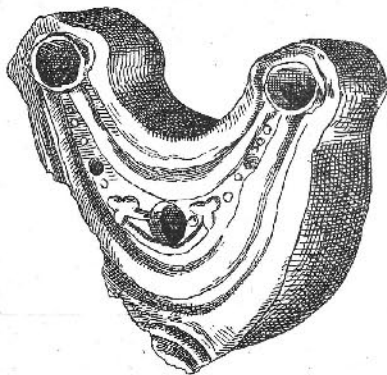
1. IVKΛ	22. SIIVIIRVS F
2. PRIMVI	23. SACROTIΔ
3. VICTORINVS F	24. TIALIS
4. VVSF	25. PRISCINI·M
5. VICTOF	26. VICTORIN
6. ORFE	27. MERCVSSA
7. CENIST	28. XAMI·M
8. TDEFVSNIQILΛ (retrograd)	29. MACERAT
9. IINI OF	30. MACRINI
10. PRI·VA·TVS FE	31. ATTIVS
11. VIRIVS F	32. VAGIRV
12. MITIVOS·F	33. MARTIANIM
13. NDECNIM	34. ANEGINM
14. VSVS	35. DIVICATVS
15. MATERNI·N/	36. MACRNI
16. FAVSDF	37. SIL·VA·NI
17. SOLLE	38. COND
18. NIDIILS F	39. DVBITATVS F
19. IVLIANVS F	40. MAMMI
20. MINAITTA (retrograd)	41. BVDO F
21. NDVS	42. AETERN

3. Mécsesek.

a) Fügő mécses töredéke (V. 1. ábra). A kerek csatornából, a melybe az olajat töltötték, ágazott ki körben a béltartó nyulványok sora. Öt közülök ép, mindegyiknek kerek nyílása előtt egy-egy lik van, a melyen át a bélt szükség

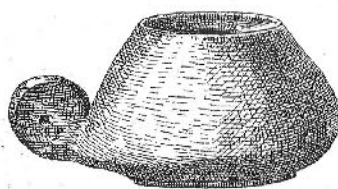
1.

2.

3.

4.

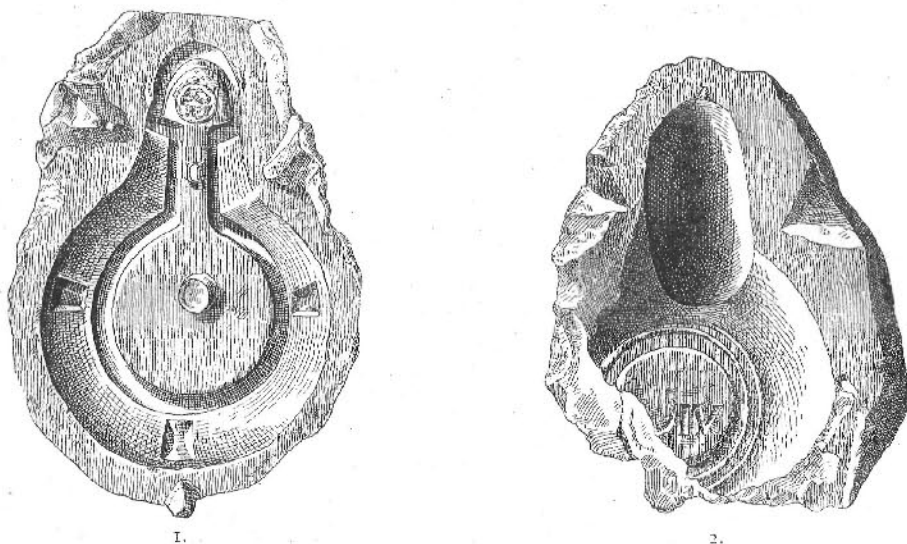
V. Agyagmécsesek.

esetén előre tolhatták. A lánczok, melyeken a kerek csatorna a szoba mennyezetéről lelógott, a csatorna belső kerületéből kiugró egyes átlukasztott fülekhez voltak erősítve. Egy ily fül szintén még épen maradt. A meglevő részlet hossza 20 cm.

b) Háromlángú mécses. Egyik orra letörött. Hossza 82 mm.

c) Kétlángú mécses (V. 2. ábra). Csupán egyik oldala részben csonka. Két béltartó nyulványa ép, mindegyik előtt ott találjuk a két kis lyukat, felső lapja közepén pedig a nagyobb kerek nyílást, a melyen az olajat beöntötték. Pontok és az utóbbi nyílás mindkét oldalán egy-egy három levelű lóhere (?) diszítik.

d) Az egylángú mécsesek alakra többé-kevésbé egymással megegyeznek. Csakis azokat említem fel tehát, melyek vagy domborművekkel ékesítve vannak, vagy pedig a készítő bélyegével találkozunk fenekükön. Az előbbieik közé

VI. Agyagmécses mintái.

tartozik az V. 3. mécses felső lapja. Közepéből elég sikerült vígjátéki mask emelkedik ki. Ugyancsak ezen előállítást találjuk egy másik mécsesen is. Egy harmadik mécses az olajöntő nyílás felett női fej diszít. Fenekén a készítő neve **FABI** (Fabius) olvasható. A mi a többi mécsesek készítőit illeti, a következő nevekkal találkozunk. Háromon **FORTIS** áll, kettőn **Sextus**, és pedig **SEXTI** és **XTI** alakban. A többi nevek, minők **CRESCE** (Crescens), **VITA** (Vitalis), **ATIMETI** (Atimetus) és **STROB** (Strobilus) csak egy-egy példányon fordulnak elő.

e) A mécsesek közé sorozhatjuk végül V. 4. sz. edényt is. Mindenesetre a mécses legprimitívabb formájával van dolgunk benne.

4. Agyagminták.

a) A mécsesek túlnyomó részét tudvalevőleg minták segítségével állították elő. Külön készítették el a felső lapot s külön az olajtartó alsó részét, a kettőt aztán egymáshoz illesztették. Egy ily mécses mintáját mutatjuk be a VI. 1. és VI. 2. ábrák alatt. Az előbbi a felső lap, másik az olajtartó előállítására szolgált. Mint az utóbbi fenekén látható betűk ∇ IV (Victor) mutatják, a bélyeget nem nyomták be utólag a mécses fenekébe, hanem egyidejűleg készült vele.

29. Bábsütő.

b) A minták egy másik fajtát képezték a bábsütők. Kerek agyaglapok, a melyeknek feneké rendszerint valamely előállítás negatívját mutatja.

A 29. ábra alatt látható bábsütő rajza az előállítást pozitív alakjában tünteti fel. A Minotaurust fékező Theseust ábrázolja.

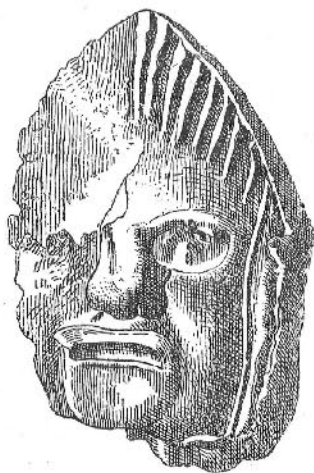
Egy másik bábsütőt Victoria alakja díszítette. A meglevő töredéken egyik szárnyának végét és lebegő ruháját látjuk.

c) A többi négy minta közül, melyek plastikai agyagdiszítványok készítés-

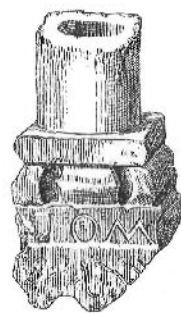
sére szolgáltak, a legjelentékenyebb női arcot ábrázol. A többiek igénytelen töredékek.

5. Plasztikus agyagtárgyak. Ilyenek a homloktéglák. A meglevő három darab közül a legépebb a 30. ábra alatt bemutatott, női maskot ábrázoló *akroterion*.

Ugyancsak ide számíthatjuk a 31. ábra alatt látható, 65 mm. magasságú oszlopocskát. Juppiternek volt szentelve, miként a basisába vésett I. O. M.

30. Homloktégla.

31. Fogadalmi oszlopocska agyagból.

(*Jovi optimo maximo*) betükből kitűnik. Különben praktikus czélja lehetett. A szár belül üres, nyilván azért, hogy valami tárgyat beleilleszthessenek.

Nem kevésbé érdekes egy másik agyagtárgy, mely ügyetlenül mintázott lovat ábrázol. Feje föl van kantározva. Játékszerűl szolgálhatott. Hossza 18 cm.

6. A napfényre került, mindennemű téglák óriási számáról kevés mondani valónk van. A közönséges lapos téglák közül 24, a félhenger alakú imbrentöredékek között 9 bélyeges. Valamennyin a LEG. II. AD. (*Legio II. adiutrix*) nevével találkozunk.

IX. KÖTÁRGYAK.

1. Torso. Meztelen ifjú alakot ábrázol. Hasának alsó része és a felső láb-szárak vannak meg. Magassága 11 cm.

2. Mészkből faragott szobor feje (32. ábra). Minden gyarlósága daczára

egyéni jellege szembeötlő. Nyilván valamely császár képmásával van dolgunk. Még legjobban hasonlít *Claudius Gothicus* arczképeihez. Egyedül az ég felé emelt tekintet okoz nehézséget. Ilyennel tudtunkkal csak Nagy Constantinus pénzein találkozunk. Magassága 32 cm.

32. Kőszobor feje.

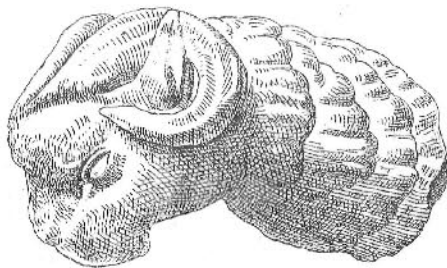
Torma Károly állítása szerint az A utca északi végén, a keletre eső talapzat (l. a mellékleten a) táján került napfényre. Nem igen messze került tehát eredeti helyétől. Annyival sajnóssabb, hogy a szobor többi részei elkallódtak.

33. Victoria szoborcskája.

3. *Victoria* kőszoborcskája (33. ábra). Feje, kezei, szárnyai és a lábak hiányzanak. A tipikus előállításban látjuk magunk előtt. A két vállán összetűzött ruha felüli két rétre van hajtva s a felső lepel csipőin alul ér. Melle alatt öv szorítja testéhez. Mintha repülne, a ruha erősen a testhez tapad, sőt jobb

czombját meztelenül hagyja. Karjai meztelenek voltak, a részben megmaradt jobbát karperecz ékesíti. Sculpturalis leleteinknek kétségkívül legjelentékenyebb emléke. Magassága 44 cm.

34. Kosfő mészkőből.

4. Kos fejét ábrázoló mészkőtöredék. (34. ábra.) Valószínűleg díszesebb ülőhely kartámaszának végét képezte. Hossza 16 cm.

FÜGGELEK.

AZ ÁSATÁSOK TERÜLETÉN TALÁLT ÉRMEK LEIRÁSA.

Marcus Antonius. 2 db. ezüst. AV. ANT. AVG. III. VIR R. P. C. Bárka. Rev. Sas két katonai jelvény között. Az egyikén LEG. VII. A másikon a legio száma lekopott. (V. ö. Coh.* I. 26—44.)

Augustus. 1 db. köz. br. AV. . . . AVGVSTVS P. Babérkoszorúval övezett feje balra. Rev. teljesen kopott.

I. Claudius. 1 db. köz. br. AV. TI. CLAVDIVS CÆSAR AVG. P. M. TR. P. IMP. P. P. Feje balra. Rev. CONSTANTIE AVGVSTI S. C. Pallas balra áll, baljában lándzsa. (Coh. I. 14.)

1 db. köz. br. Av. ugyanaz. Rev. LIBERTAS AVGVSTA S. C. Libertas jobbra álló alakja. (Coh. I. 47.)

Nero. 1 db. köz. br. AV. NERO GÆSAR AVG. GERM. IMP. Bab. feje balra. Rev. PACE P. R. VBIQ. PARTA IANUM CLUSIT S. C. Janus temploma. (Coh. I. 172.)

Galba. 1 db. köz. br. AV. SER. GALBA IMP. CÆSAR AVG. TR. P. Feje babérkoszorúval jobbra. Rev. A körirat lekopott. Balra álló női alak.

Vespasianus. 1 db. ezüst. AV. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. COS. ITER. TR. POT. Balra ülő női alak, baljában caduceust, jobb-
jában virágot (?) tart. (Coh. nem említi.)

1 db. köz. br. AV. IMP. CÆS. VESPASIAN. AVG. COS. VIII. P. P. Jobbra forduló fején babérkoszorú. Rev. FORTVNÆ REDVCI S. C. Fortuna balra álló alakja. (Coh. I. 181.)

1 db. köz. br. AV. IMP. CÆS. VESPASIAN. AVG. COS. III. Bab. feje jobbra. Rev. PROVIDENT S. C. Oltár. (Coh. I. 396.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CÆSAR VESPASIANUS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. A Béke balra álló alakja. A körirat lekopott.

1 db. ezüst. Av. ugyanaz. Rev. csak egy balra ülő s jobb-
jában virágot tartó nő alakja látszik.

* Henry Cohen, Description historique des monnaies impériales. II. kiadás.

6 db. köz. br. A fej kétségkívül Vespasianusé, de különben közelebbről meg nem határozhatók. Annyira kopottak.

Domitianus. 1 db. ezüst. AV. CÆSAR AVG. F. DOMITIANVS. Bab. feje jobbra. Rev. COS. IIII. Pegasus jobbra. (V. ö. Coh. I. 47.)

1 db. ezüst. AV. CÆSAR DIVI F. DOMITIANVS COS. VII. Bab. feje jobbra. Rev. PRINCEPS IVVENTVTIS. Szarvas balra koszorúban. (Coh. I. 390.)

1 db. köz. br. AV. CÆSAR AVG. F. DOMITIAN. COS. . . Feje babérkoszorúval jobbra. Rev. PRINCIP. IVVENT. S. C. Domitianus balra lovon. (Coh. I. 401.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CÆS. DOMIT. AVG. GERM. P. M. TR. P. VII. Bab. feje jobbra. Rev. Pallas jobbra paizszsal és lándzsával. A körirat homályos.

2 db. ezüst és 3 db. br. Rossz fentartásúak.

Nerva. 1 db. köz. br. AV. IMP. NERVA CÆS. AVG. P. M. TR. P. COS. II. P. P. Bab. feje jobbra. Rev. FORTVNA AVGVST. S. C. Fortuna balra áll, kormánylapátot és bőségszarut tart. (Coh. II. 61.)

2 db. köz. br. AV. IMP. NERVA CÆS. AVG. P. M. TR. P. COS. III. P. P. Bab. feje jobbra. Rev. ugyanaz. (Coh. II. 68.)

Traianus. 1 db. nagy br. AV. IMP. CÆS. NERVÆ TRAIANO AVG. GER. DAC. P. M. TR. P. COS. V. P. P. Bab. mellképe jobbra. Rev. ALIM. ITAL. S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI S. C. Abundantia balra álló alakja bőségszarúval. (Coh. II. 7.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CÆS. NER. TRAIAN. OPTIM. AVG. GER. DAC. PARTHICO. Mellképe babérkoszorúval jobbra. Rev. P. M. TR. P. COS. VI. P. P. S. P. Q. R. Az Erő jobbra áll, lándzsát és kardot tartva. (Coh. II. 272.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CÆS. NER. TRAIANO OPTIMO AVG. GER. DAC. Bab. mellképe jobbra. Rev. P. M. TR. P. COS. VI. S. P. Q. R. Felicitas balra áll s caduceust és bőségszarut tart. (Coh. II. 278.)

1 db. nagy br. AV. . . . NO OPTIMO AVG. GERM. D. . . . Bab. feje jobbra. Rev. PRO. AVG. (a mezőben), a körirat többi része a s. c. kivételével lekopott. Providentia balra áll, oszlopra támaszkodik, előtte gömb.

1 db. nagy br. AV. IMP. CÆS. TRAIANO OPTIMO AVG. GER. DAC. P. M. TR. P. COS. VI. P. P. Bab. mellképe jobbra. Rev. SENATVS POPVLVSQVE ROMANVS S. C. Felicitas balra álló alakja. (Coh. II. 351.)

1 db. köz. br. AV. IMP. CÆS. NERVÆ TRAIANO AVG. GER. DAC. P. M. TR. P. COS. V. P. P. Bab. mellképe jobbra. Rev. S. P. Q. P. OPTIMO PRINCIPI S. C. Roma balra áll, kis Victoriát és lándzsát tartva. Előtte könyörgő dák ember. (Coh. II. 388.)

2 db. köz. br. AV. IMP. CÆS. NERVÆ TRAIANO AVG. GER. DAC. P. M. TR. P. COS. V. P. P. Bab. mellképe jobbra. Rev. S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI. Abundantia balra, előtte a *modius*, mögötte jobbra egy hajó. (Coh. II. 470.)

1 db. nagy br. Av. IMP. CÆS. NERVÆ TRAIANO AVG. GER. DAC. P. M. TR. P. COS. V. P. P. Bab. mellképe jobbra. Rev. S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI S. C. Fortuna balra áll, kormánylapátot és bőségszarut tartva. (Coh. II. 477.)

1 db. nagy br. Av. ugyanaz. Rev. S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI S. C. Traianus lovon jobbra száguld, maga alatt egy ellenséget tiporva. (Coh. II. 508.)

1 db. nagy br. Av. ugyanaz. Rev. S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI S. C. Traianust megkoszorúzza Victoria. (Coh. II. 516.)

1 db. köz. br. Av. IMP. CÆS. NERVA TRAIAN. AVG. GERM. P. M. Bab. feje jobbra. Rev. TR. POT. COS. II. S. C. Pietas balra áll s egy oltár előtt áldoz. (Coh. II. 613.)

1 db. nagy br. Av. ugyanaz. Rev. TR. POT. COS. III. P. P. S. C. Justitia balra ül, galyat és kormánybotot tart. (Coh. II. 636.)

1 db. köz. br. Av. ugyanaz. Rev. TR. POT. COS. III. P. P. S. C. Fortuna balra ülő alakja, kormánypálczát tart. (V. ö. Coh. II. 639.)

1 db. köz. br. Av. ugyanaz. Rev. A körirat ugyanaz. Victoria balra megy, gömböt tartva, melyen olvasható: S. P. Q. R. (Coh. II. 640.)

1 db. ezüst, 5 db. köz. és 4 db. nagy br. közelebből meg nem határozható.

Hadrianus. 1 db. ezüst. Av. HADRIANVS AVGVSTVS. Feje babérkoszorúval jobbra. Rev. COS. III. Áldozó eszközök. (Coh. II. 454.)

1 db. nagy br. Av. HADRIANVS AVG. COS. III. P. P. Bab. mellképe jobbra. Rev. FORTVNÆ REDVCI S. C. Hadrianus kezét nyújt Fortunának. (Coh. II. 790.)

1 db. ezüst. Av. IMP. CÆSAR TRAIAN. HADRIANVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. HILAR. P. R. P. M. TR. P. COS. III. Hilaritas szemközt álló alakja. (Coh. II. 815.)

1 db. köz. br. Av. HADRIANVS AVGVSTVS P. P. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. HILARITAS P. R. COS. III. S. C. Hilaritas balra áll s pálmát nyújt át egy előtte álló fiúnak. (Coh. II. 820.)

1 db. köz. br. Av. IMP. CÆSAR TRAIAN. HADRIANVS AVG. P. M. TR. P. COS. III. Bab. mellképe jobbra. Rev. A körirat lekopott. Pietas (?) jobbra álló alakja, jobb kezét fölemeli.

1 db. ezüst. Av. IMP. CÆSAR TRAIAN. HADRIANVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. P. M. TR. P. COS. III. Hajóbárka. (Coh. II. 1173.)

1 db. nagy br. Av. ugyanaz. Rev. PONT. MAX. TR. POT. COS. III. S. C. Roma balra ül, Victoriát és lándzsát tart. (Coh. II. 1187.)

1 db. nagy br. Av. IMP. CÆSAR TRAIANVS HADRIANVS AVG. P. M. TR. COS. III. Bab. mellképe jobbra. Rev. PROVIDENTIÆ DEORVM S. C. Hadrianus átveszi a pálczát, melyet repülő sas hoz. (Coh. II. 1207.)

2 db. köz. br. AV. HADRIANVS AVGVSTVS. Bab. mellképe jobbra. Rev. SALVS AVGVSTI COS. III. S. C. Salus balra áll s kigyót etet. (Coh. II. 1357.)

3 db. nagy és 8 db. köz. br. közelebből meg nem határozható.

Sabina. 1 db. köz. br. AV. SABINA AVGVSTA HADRIANI AVG. P. P. Bab. mellképe jobbra. Rev. CONCORDIA AVG. S. C. Concordia balra ülő alakja. (Coh. II. 17.)

1 db. köz. br. Kopott.

Aelius. 1 db. köz. br. AV. L. AELIVS CAESAR. Feje jobbra. Rev. CONCORD. TR. POT. COS. II. S. C. Concordia balra ül. (Coh. II. 8.)

Antoninus pius. 1 db. nagy br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. XII. Bab. feje jobbra. Rev. COS. IIII. S. C. Aequitas balra áll, mérleget és bőségszarut tartva. (Coh. II. 232.)

2 db. köz. br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. COS. III. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. FELICITAS AVG. S. C. Felicitas balra áll, kost és szárnyas caduceust tart. (V. ö. Coh. II. 362.)

1 db. nagy br. Ugyanazon típus, csak az előlapon, COS. IIII. (Coh. II. 363.)

1 db. köz. br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. COS. III. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. GENIVS POP. ROMANI. A Genius jobbra áll, kormánypálcát és bőségszarut tartva. (Coh. II. 409.)

1 db. köz. br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. HONORI AVG. COS. IIII. S. C. (Lekopott.) Honor balra áll, galyat és bőségszarut tart. (Coh. II. 415.)

1 db. nagy br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. XVI. Bab. feje jobbra. Rev. INDVLGENTIA AVG. COS. IIII. S. C. Indulgentia balra ülő alakja. (Coh. II. 452.)

1 db. köz. br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. XII. Bab. feje jobbra. Rev. MVNIFICENTIA AVG. COS. IIII. S. C. Jobbra menő elefánt. (Coh. II. 565.)

1 db. köz. br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS. . . . Sugárkoronás feje jobbra. Rev. SALVS AVG. S. C. Salus kigyót etet. (V. ö. Coh. II. 714.)

1 db. nagy br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. Bab. feje jobbra. Rev. TR. POT. COS. III. S. C. Janus áll s kormánypálcát tart. (Coh. II. 881.)

1 db. ezüst. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. IMP. II. Bab. feje jobbra. Rev. TR. POT. XIX. COS. IIII. P. P. Ceres balra ül. (Coh. II. 973.)

1 db. ezüst. AV. IMP. T. AEL. CAES. ANTONINVS. Feje jobbra. Rev. TRIB. POT. COS. Pietas balra álló alakja, előtte oltár. (Coh. II. 1062.)

1 db. ezüst, 3 nagy és 7 köz. br. meg nem határozható közelebből.

Antoninus pius és Marcus Aurelius. 1 db. nagy br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. COS. III. Antoninus bab. feje jobbra. Rev. AVRELIVS CAESAR AVG. PII F. COS. S. C. A fiatal Marcus Aurelius feje jobbra. (Coh. II. 28.)

Faustina mater. 1 db. köz. br. AV. DIVA FAVSTINA. Mellképe jobbra. Rev. ÆTERNITAS S. C. Az Örökkévalóság balra állva gömböt tart. (Coh. II. 42.)

1 db. nagy br. Av. ugyanaz. Rev. AVGVSTA S. C. Ceres balra áll. (Coh. II. 79.)

1 db. köz. br. Av. ugyanaz. Rev. IVNO S. C. Juno balra áll, csészét és kormánypálczát tart. (Coh. II. 211.)

6 db. köz. br. meg nem határozható.

Marcus Aurelius. 1 db. nagy br. Av. IMP. CÆS. M. AVREL. ANTONINVS AVG. P. M. Mellképe jobbra. Rev. CONCORD. AVGVSTOR. TR. P. XV. COS. III. S. C. M. Aurelius és L. Verus kezét fognak. (Coh. III. 45.)

1 db. nagy br. Av. M. ANTONINVS AVG. TR. P. XX. Bab. feje jobbra. Rev. COS. III. S. C. Juppiter balra ül, baljában villámot, jobbájában kormánypálczát tart. (Coh. III. 115.)

2 db. köz. br. Av. M. ANTONINVS AVG. TR. P. XXVIII. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. IMP. VI. COS. III. S. C. Juppiter balra ül, Victoriát tartja jobbájában. (Coh. III. 251.)

1 db. köz. br. Av. M. ANTONINVS AVG. TR. P. XXV. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. IMP. VI. COS. III. S. C. Victoria paizsot akaszt fel egy fára, a paizson VIC. GER. (Coh. III. 268.)

1 db. köz. br. Av. M. ANTONINVS AVG. TR. P. XXVI. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. IMP. VI. COS. III. S. C. Roma balra ül, mögötte paizsok. (Coh. III. 286.)

1 db. köz. br. Av. M. ANTONINVS AVG. GERM. SARM. TR. P. XXXI. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. IMP. VIII. COS. III. P. P. S. C. Szárnyas villám. (Coh. III. 378.)

1 db. nagy br. Av. M. ANTONINVS AVG. TR. P. XXV. Bab. feje jobbra. Rev. PRIMI DECENNALES COS. III. S. C. Koszorúban. (Coh. III. 495.)

1 db. ezüst. Av. IMP. M. AVREL. ANTONINVS AVG. Feje jobbra. Rev. PROV. DEOR. TR. P. XVI. COS. III. Providentia balra áll, gömböt és bőségszarut tart. (Coh. III. 519.)

1 db. köz. br. Av. M. ANTONINVS AVG. TR. P. XXIII. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. SALVTI AVG. COS. III. Salus kigyót etet. (Coh. III. 545.)

1 db. nagy br. Av. M. AVREL. ANTONINVS AVG. ARMENIACVS P. M. Bab. mellképe jobbra. Rev. TR. POT. XX. IMP. III. COS. III. S. C. Providentia balra álló alakja. (Coh. III. 805.)

1 db. köz. br. Av. M. AVREL. ANTONINVS AVG. ARM. PARTH. MAX. Bab. feje jobbra. Rev. TR. POT. XX. IMP. III. COS. III. S. C. Victoria szemben áll, jobbájában palmaág, baljában paizs, melyen VIC. PAR. olvasható. (Coh. III. 807.)

1 db. nagy br. Av. M. ANTONINVS AVG. ARM. PARTH. MAX. Bab. feje

jobbra. Rev. TR. POT. XXI. IMP. III. COS. III. S. C. Victoria balra megy. (Coh. III. 815.)

1 db. köz. br. Av. M. AVREL. ANTONINVS AVG. P. M. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. TR. P. XVIII. IMP. II. COS. III. S. C. Pallas balra áll, olajágot tart és paizsra támaszkodik. (Coh. III. 843.)

1 db. nagy br. Av. M. ANTONINVS AVG. GERM. SARMATICVS. Bab. mellképe jobbra. Rev. TR. P. XXIX. IMP. VIII. COS. III. S. C. Abundantia balra áll, előtte a modius. (Coh. III. 921.)

1 db. köz. br. Av. A körirat ugyanaz. M. Aurelius sugárkoronás feje jobbra. Rev. TR. P. XXX. IMP. VIII. COS. III. S. C. Aequitas balra álló alakja. (Coh. III. 933.)

2 db. köz. és 3 köz. br. közelebről meg nem határozható.

Faustina iunior. 1 db. nagy br. Av. DIVA FAVSTINA PIA. Mellképe jobbra. Rev. AETERNITAS S. C. Aeternitas balra ül, gömböt tart és kormánypálczát. (Coh. III. 8.)

1 db. köz. br. Av. FAVSTINA AVGVSTA. Mellképe jobbra. Rev. DIANA LVCI-FERA S. C. Diana jobbra áll, égő fáklyát tart. (Coh. III. 89.)

1 db. nagy br. Av. ugyanaz. Rev. FECVNDITAS S. C. A Termékenység jobbra álló alakja, kormánypálczát és gyermeket tart. (Coh. III. 100.)

3 db. köz. br. ugyanazon érmek, mint az előbbi. (Coh. III. 101.)

1 db. köz. br. Av. ugyanaz. Rev. HILARITAS. A Jókedv balra áll, palmaágat és bőségszarut tart. (Coh. III. 113.)

1 db. köz. br. Av. ugyanaz. Rev. SÆCVLI FELICIT. Pulvínar, melyen a gyermek Commodus és Antoninus játszanak. (Coh. III. 194.)

1 db. köz. br. Av. FAVSTINÆ AVG. PII AVG. FIL. Diademás mellképe jobbra. Rev. VENERI GENETRICI S. C. Venus balra áll, almát és bepólyázott gyermeket tartva. (Coh. III. 238.)

3 nagy és 4 köz. br. Meghatározhatlanok.

Lucius Verus. 1 db. köz. br. Av. L. AVREL. VERVS AVG. ARMENIACVS. (Lekopott.) Sugárkoronás feje jobbra. Rev. VICT. AVG. TR. P. III. IMP. II. COS II. S. C. (Szintén kopott.) Victoria jobbra áll s tropheumot tart, előtte Armenia síró alakja. (Coh. III. 333.)

Lucilla. 1 db. ezüst denár. Av. LVCILLA AVGVSTA. Jobbra néző mellkép. Rev. CRATIO. Oltár. Barbár veret.

1 db. nagy br. Av. Felirata lekopott. A jobbra forduló fej azonban eléggé kivehető. Rev. Kopott. Csak egy jobbra ülő női alak ötlik szembe.

Commodus. 1 db. nagy br. Av. M. COMMODVS ANT. P. FELIX AVG. BRIT. Babérkoszorús feje jobbra. Rev. FOR. RED. P. M. TR. P. XIII. IMP. VIII. COS. V. P. P. S. C. Balra ülő Fortuna kormányrúddal és bőségszaruval. (Coh. III. 153.)

1 db. nagy br. Av. L. AEL. AVREL. COMM. AVG. P. FEL. Bab. feje jobbra. Rev. HERCVLI ROMANO AVG. S. C. Hercules sisakot rak egy tropheum tetejére. (Coh. III. 203.)

1 db. nagy br. Av. M. COMMODVS ANT. P. FELIX AVG. BRIT. Bab. feje jobbra. Rev. IOVI EXSVPER. P. M. TR. P. XI. IMP. VIII. COS. V. P. P. S. C. (Lekopott.) Juppiter balra ül, galyat és kormánypálczát tartva. (Coh. III. 247.)

1 db. nagy br. Av. L. AVREL. COMMODVS AVG. TR. P. III. Bab. feje jobbra. Rev. LIBERTAS AVG. IMP. II. COS. P. P. S. C. Libertas balra álló alakja. (Coh. III. 331.)

1 db. köz. br. Av. M. COMMODVS ANTONINVS AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. PROV. DEOR. TR. P. V. IMP. III. COS. II. P. P. S. C. Providentia balra áll, baljában lándzsát tart, előtte golyó. (Coh. III. 624.)

1 db. nagy br. Av. M. COMMODVS ANTON. AVG. PIVS BRIT. Bab. kosz. feje jobbra. Rev. VICT. BRIT. P. M. TR. P. VIII. IMP. VII. COS. III. P. P. S. C. Victoria paizsokon ül balra. Térdén paizsot tart. (Coh. III. 945.)

1 db. nagy br. Av. Ugyanaz. Rev. VOTA SVSCEP. DECEN. P. M. TR. P. VIII. IMP. VII. COS. III. P. P. S. C. Commodus oltár előtt áldoz. (Coh. III. 988.)

1 db. ezüst. Rev. Aequitas a mérleggel és bőségszaruval. Feliratai lekoptak.

1 db. köz. br. Csak a fejről állapíthatni meg, hogy Commodus pénze.

Crispina. 1 db. ezüst. Av. CRISPINA AVGVSTA. Mellképe jobbra. Rev. VENVS. Venus balra álló és vetkőző alakja. (Coh. III. 35.)

1 db. nagy br. Av. CRISPINA AVGVSTA. Mellképe jobbra. Rev. Jobbra álló női alak. A körirat lekopott.

1 db. köz. br. Av. CRISPINA AVGVSTA. Mellképe jobbra. Rev. Balra álló női alak. A körirat el nem olvasható.

Didius Julianus. 1 db. nagy br. Av. IMP. CAES. M. DID. SEVER. IVLIAN. AVG. (Lekopott.) Feje babérkoszorús s jobbra néz. Rev. CONCORD. MILIT. S. C. (Szintén lekopott.) Concordia két hadi jelvény között áll. (Coh. III. 3.)

Septimius Severus. 1 db. ezüst. Av. IMP. CAE. L. SEP. SEV. PERT. AVG. Bab. feje jobbra. Rev. BONI EVENTVS. A Siker balra álló alakja. (Coh. IV. 66.)

1 db. nagy br. Av. L. SEPT. SEV. PERT. AVG. IMP. VII. Bab. feje jobbra. Rev. DIVI M. PII F. P. M. TR. P. III. COS. II. P. P. S. C. Sept. Severust Roma megkoszorúzza. (Coh. IV. 128.)

1 db. ezüst. Av. SEVERVS PIVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. FELICITAS AVGG. Felicitas balra áll, caduceust és bőségszarut tart. (Coh. IV. 135.)

1 db. ezüst. Av. Felirata lekopott. A császár jobbra néző feje. Rev. FORTVN. REDVC. Fortuna nagy pálmaágot és bőségszarut tart. (V. ö. Coh. IV. 175.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CAE. L. SEP. SEV. PERT. AVG. COS. I. Bab. feje jobbra. Rev. FORTVN. REDVC. Fortuna balra ülő alakja. (Coh. IV. 176.)

1 db. csonka ezüst. AV. L. SEP. SEVERVS PER. AVG. P. M. IMP. XI. Bab. feje jobbra. Rev. PAR. AR. AD. TR. P. VI. COS. II. P. P. Balra menő Victoria. (Coh. IV. 361.)

2 db. ezüst. Az egyik ketté tört. AV. SEVERVS PIVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. P. M. TR. P. XV. COS. III. P. P. Victoria jobbra áll s egy paizsra ír. (Coh. IV. 489.)

1 db. ezüst. AV. SEVERVS PIVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. PONTIF. TR. P. III. Severus álló alakja, gömböt és lándzsát tart. (V. ö. Coh. IV. 567.)

5 db. ezüst. Közelebről meg nem határozhatók. Annyira kopottak. Legfőbb a császár feje ismerhető fel többé-kevésbé.

3 db. br. Ugyanoly fentartásúak, mint az előbbi ezüstök.

Julia Domna. 1 db. ezüst. AV. IVLIA AVGVSTA. Mellképe jobbra. Rev. MATER DEVM. Cybele két oroszlán között ül. (Coh. IV. 123.)

1 db. ezüst. Csonka. AV. IVLIA PIA FELIX AVG. Mellképe jobbra. Rev. VENVS GENETRIX. Venus balra ül, lábainál Cupido. (Coh. IV. 205.)

1 db. köz. br. AV. Körirata teljesen lekopott. Jobbra néző mellkép. Rev. VESTA. (Szintén lekopott.) Vesta balra ülő alakja. (V. ö. Coh. IV. 225.)

1 db. ezüst. AV. IVLIA AVGVSTA. Mellképe jobbra. Rev. VESTAE SANCTAE. Vesta balra áll, csészét és lándzsát tartva. (Coh. IV. 246.)

2 db. ezüst. Kopottak.

Caracalla. 1 db. ezüst. AV. ANTONINVS PIVS FEL. AVG. Fejét babérkoszorú övezi. Rev. CONCORDIA MILIT. Két legionarius sas között két hadi jelvény. (Coh. IV. 25.)

1 db. ezüst. AV. IMP. ANTONINVS AVG. Fiatal mellképe bab. jobbra. Rev. FIDES MILITVM. A Hűség álló alakja, két hadijelvényt tart. (Coh. IV. 80.)

1 db. ezüst. AV. IMP. ANTONINVS PIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. LIBERTAS AVG. Libertas balra álló alakja (Coh. IV. 144.)

1 db. nagy br. AV. M. AVREL. ANTONINVS PIVS AVG. GERM. Bab. mellképe jobbra. Rev. P. M. TR. P. XVIII. IMP. III. COS. III. P. P. S. C. Oroszlán balra megy, szájában villámot tart. (Coh. IV. 335.)

1 db. ezüst. AV. ANTONINVS PIVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. PONTIF. TR. P. XIII. COS. III. Az Erő sisakos alakja jobbra, lándzsát és kardot tart. (Coh. IV. 477.)

1 db. ezüst. AV. ANTONINVS PIVS AVG. BRIT. Bab. feje jobbra. AV. PONTIF. TR. P. XIII. COS. III. Concordia balra ül. (Coh. IV. 483.)

1 db. ezüst. AV. ANTONINVS PIVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. ugyanaz, mint az előbbi éremé. (Coh. IV. 484.)

1 db. köz. br. AV. ANTONINVS PIVS AVG. Szakáltalan feje jobbra. Rev. PROF. AVGG. PONTIF. TR. P. XI. COS. III. S. C. Caracalla lovon balra száguld. (V. ö. Coh. IV. 517.)

1 db. köz. br. AV. ANTONINVS PIVS AVG. GERM. Bab. feje jobbra. Rev. kopott.

Geta. 1 db. ezüst. AV. P. SEPTIMIUS GETA CAES. Mellképe jobbra. Rev. FORTVNE AVG. Jobbra ülő női alak, csészéből bort önt az előtte álló oltárra. Jobbjában lándzsa. (Cohen nem ismeri).

1 db. ezüst. AV. P. SEPTIMIUS GETA CAES. Mellképe jobbra. Rev. PONTIF. COS. II. Geta álló alakja, gömböt és kardot tart. (Coh. IV. 117.)

1 db. csonka ezüst. AV. GETA CAES. PONT. COS. Mellképe jobbra. Rev. VOTA PVBLICA. Geta egy háromláb előtt áldoz. (Coh. IV. 230.)

2 db. ezüst. Kopottak.

Elagabalus. 1 db. ezüst. AV. IMP. ANTONINVS PIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. ABVNDANTIA AVG. Abundantia kiüríti bőségszarvát. (Coh. IV. 1.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CAES. ANTONINVS AVG. (Lekopott.) Bab. feje jobbra. Rev. FIDES EXERCITVS. A Hűség balra ül s két katonai jelvényt tart. Előtte egy harmadik. (Coh. IV. 30.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CAES. M. AVR. ANTONINVS AVG. (Lekopott.) Bab. mellképe jobbra. Rev. P. M. TR. P. II. COS. II. P. P. Roma balra ül, kezében Victoriát tartja. (Coh. IV. 136.)

1 db. ezüst. AV. IMP. ANTONINVS PIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. P. M. TR. P. III. COS. III. P. P. A sugárkoronás Nap menve balra jobbát fölemeli. (Coh. IV. 153.)

1 db. csonka ezüst. AV. IMP. ANTONINVS PIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. P. M. TR. P. IIII. COS. III. P. P. Victoria balra halad. Két felől egy egy paizs. (Coh. IV. 194.)

1 db. ezüst. AV. IMP. ANTONINVS PIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. SACERD. DEI SOLIS ELAGAB. Elagabalus jobbra áll s egy oltár előtt áldoz. (Coh. IV. 246.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CAES. ANTONINVS AVG. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. VICTOR. ANTONINI AVG. Victoria jobbra fut, koszorút és palmaágat tart. (Coh. IV. 294.)

Julia Soaemias. 1 db. ezüst. AV. IVLIA SOAEMIAS AVG. Mellképe jobbra. Rev. VENVS CAELESTIS. Venus balra álló alakja. (Coh. IV. 8.)

Julia Maesa. 2 db. ezüst. AV. IVLIA MAESA AVG. Mellképe jobbra. Rev. PVDICITIA. A Szemérem balra ül, baljában lándzsa. (Coh. IV. 36.)

Alexander Severus. 1 db. ezüst. AV. IMP. C. M. AVR. SEV. ALEXAND. AVG. Bab. feje jobbra. Rev. AEQVITAS AVG. Aequitas balra áll s mérleget és bőségszarut tart. (Coh. IV. 9.)

1 db. ezüst. AV. IMP. C. M. AVR. SEV. ALEXAND. AVG. Bab. feje jobbra. Rev. IOVI CONSERVATORI. Juppiter balra álló alakja. (Coh. IV. 70.)

2 db. ezüst. AV. IMP. SEV. ALEXAND. AVG. Bab. feje jobbra. Rev. IOVI CONSERVATORI. Juppiter balra áll s villámot és lándzsát tart. (Coh. IV. 73.)

1 db. nagy br. AV. IMP. SEV. ALEXANDER AVG. Bab. feje jobbra. Rev. Ugyanaz, mint az előbbi ezüstérmén. (Coh. IV. 74.)

1 db. ezüst. AV. IMP. C. M. AVR. SEV. ALEXAND. AVG. Bab. feje jobbra. Rev. IOVI VLTORI. Juppiter balra ül, Victoriát tartja és egy lándzsát. (Coh. IV. 95.)

1 db. ezüst. AV. Kőrirata ugyanaz. Bab. mellkép jobbra. Rev. PAX AVG. A Béke balra fut, egyik kezében olajág, a másikban lándzsa. (Coh. IV. 187.)

1 db. ezüst. AV. Ugyanaz, mint az előbbié. Rev. P. M. TR. P. II. COS. P. P. Az Egészség balra ül s kigyót etet. (Coh. IV. 239.)

2 db. ezüst. AV. Ugyanaz. Rev. P. M. TR. P. V. COS. II. P. P. Mars jobbra megy, kezében lándzsa, vállán tropheum. (Coh. IV. 281.)

1 db. ezüst. AV. Ugyanaz. Rev. P. M. TR. P. VI. COS. II. P. P. Aequitas balra áll, mérleggel és a bőség szarvával. (Coh. IV. 312.)

1 db. ezüst. AV. Ugyanaz. Rev. P. M. TR. P. VI. COS. II. P. P. A béke balra fut, kezében olajág. (Coh. IV. 319.)

1 db. nagy br. AV. IMP. SEV. ALEXANDER AVG. Bab. feje jobbra. Rev. P. M. TR. P. VIII. COS. III. P. P. S. C. Alexander quadrigában balra hajt. (Coh. IV. 377.)

2 db. ezüst. Az egyik csonka. AV. IMP. ALEXANDER PIVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. PROVIDENTIA AVG. Providentia balra áll. (Coh. IV. 501.)

1 db. ezüst. Csonka. AV. IMP. ALEXANDER PIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. SPES PVBLICA. A Remény balra megy, egyik kezével a ruháját emelgeti, a másikban virágot tart. (Coh. IV. 542.)

1 db. ezüst. AV. Ugyanaz. Bab. mellkép jobbra. Rev. SPES PVBLICA. A Remény balra álló alakja, kezében virág. (Coh. IV. 543.)

1 db. ezüst. AV. Kőrirata lekopott. Bab. mellkép jobbra. Rev. VIRTVS AVG. Alexander katonai öltözetben jobbra megy s lándzsát és tropheumot visz. (V. ö. Coh. IV. 585.)

2 db. nagy br. AV. IMP. SEV. ALEXANDER AVG. Bab. feje jobbra. Rev. VIRTVS AVGVSTI S. C. Romulus jobbra megy s lándzsát és tropheumot visz. (Coh. IV. 591.)

1 db. ezüst. Közelebbről meg nem határozható.

4 db. nagy br. Többé-kevésbé kopottak. A hátlap körirata egyiknél sem olvasható el.

Orbiana. 1 db. köz. br. AV. SALL. BARBIA ORBIANA AVG. (Lekopott.) Diademás mellképe jobbra. Rev. CONCORDIA AVGVSTORVM. Concordia balra ül, kezében csésze és dupla bőségszaru. (Coh. IV. 5.)

Julia Mamaea. 1 db. ezüst. AV. IVLIA MAMAEA AVG. Diademás mellképe jobbra. Rev. FECVND. AVGVSTAE. A Termékenység balra áll s jobbát egy gyermek fölé nyújtja. (Coh. IV. 5.)

1 db. köz. br. AV. IVLIA MAMAEA AVGVSTA. Ugyanazon mellképe. AV. FECVNDITAS AVGVSTAE S. C. Az előállítás ugyanaz, mint az előbbi érmen. (Coh. IV. 9.)

1 db. ezüst. AV. IVLIA MAMAEA AVG. Mellképe diademával jobbra. Rev. FELICITAS PVBLICA. Felicitas álló alakja, oszlopra támaszkodik. (Coh. IV. 17.)

1 db. ezüst. AV. ugyanaz. Rev. IVNO AVGVSTAE. Juno balra ül, virágot és gyermeket tartva. (Coh. IV. 32.)

1 db. ezüst. AV. ugyanaz. Rev. VESTA. Vesta balra áll s a palladiumot és egy lándzsát tart. (Coh. IV. 81.)

1 db. ezüst. AV. ugyanaz. Rev. Körirata lekopott. Balra álló nő, baljában lándzsa.

Maximinus I. 1 db. ezüst. AV. IMP. MAXIMINVS PIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. P. M. TR. P. II. COS. P. P. Maximinus katonai öltönyben két hadi jelvény közl áll. (Coh. IV. 55.)

1 db. nagy br. AV. ugyanaz. Rev. P. M. TR. P. II. COS. P. P. S. C. Előállítása szintén ugyanaz. (Coh. IV. 58.)

1 db. nagy br. AV. MAXIMINVS PIVS AVG. GERM. Mellképe babékoszorúval jobbra. Rev. ... AVGVSTI S. C. Balra álló női alak.

1 db. ezüst. AV. IMP. MAXIMINVS PIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. VICTORIA AVG. Victória jobbra fut, kezében pálma és koszorú. (Coh. IV. 99.)

1 db. nagy br. AV. MAXIMINVS PIVS AVG. GERM. Bab. mellképe jobbra. Rev. VICTORIA GERMANICA S. C. Victoria balra áll, lábainál megkötözött fogoly ül. (Coh. IV. 109.)

Gordianus pius. 1 db. bélelt ezüst. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. AETERNITATI AVG. Sol álló alakja, jobbát fölemeli, baljában gömb. (Coh. V. 42.)

1 db. ezüst. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. CONCORDIA MILIT. Concordia balra ülő alakja. (Coh. V. 62.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CÆS. M. ANT. GORDIANVS AVG. Különbön megegyezik az előbbivel.

1 db. ezüst. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. VENVS VICTRIX. Venus balra áll, jobbában sisakot tart s paizsra támaszkodik. (Coh. v. 347.)

1 db. ezüst. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. VICTORIA ÆTERNA. Victoria balra áll s paizsra támaszkodik. (Coh. v. 353.)

1 db. ezüst. AV. IMP. CÆS. M. ANT. GORDIANVS AVG. Fején sugárkorona. Rev. VICTORIA AVG. Victoria balra menő alakja. (Coh. v. 357.)

1 db. ezüst. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. VIRTVTI AVGVSTI. Hercules buzogányára támaszkodik. (Coh. v. 404.)

1 db. köz. br. AV. A körirat ugyanaz. A császár fején babérkoszorú. Rev. A felirathoz hozzájárul s. c. Az előállítás ugyanaz. (Coh. v. 406.)

1 db. nagy br. AV. ugyanaz. Rev. A körirat elolvashatatlan. Jobbra menő női alak.

1 db. köz. br. Kopott.

Viminacium. 2 db. köz. br. AV. IMP. CÆS. M. ANT. GORDIANVS AVG. Fején sugárkorona. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. I. Bika és oroslán között álló nő. (Coh. v. 414.)

3 db. nagy br. AV. Körirata ugyanaz. A mellképen babérkoszorú. Rev. ugyanaz, de AN. II. (Coh. v. 415.)

3 db. nagy br. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. A császár képe ugyanaz. Rev. AN. III. (Coh. v. 418.)

2 db. köz. br. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. ugyanaz, de AN. III. (Coh. v. 421.)

1 db. nagy br. AV. A körirat ugyanaz. A császár fején babérkoszorú. Rev. megegyezik, csak AN. V. (Coh. v. 430.)

5 nagy s 4 köz. rézéremnél az évszám meg nem állapítható.

Végül 3 nagy és 2 köz. bronzdarab annyira kopott, hogy csak a császár feje ismerhető fel. A hátlaon a szokásos előállítás nyomai.

Philippus pater. 2 db. ezüst. AV. IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. ÆQVITAS AVG. Aequitas balra álló alakja. (Coh. v. 9.)

2 db. ezüst. Az előbbivel teljesen megegyezők, csak a rev. körirata: ÆQVITAS AVGG. (Coh. nem ismeri.)

2 db. ezüst. AV. ugyanaz. Rev. FELICITAS TEMP. Felicitas balra áll s caduceut és bőségszarút tart. (Coh. v. 43.)

1 db. ezüst. Av. ugyanaz. Rev. FIDES MILITVM. A Hűség balra álló alakja, lándzsát s egy katonai jelvényt tart. (Coh. v. 38.)

1 db. ezüst. Av. ugyanaz. Rev. LÆTIT FUNDAT. Az Öröm balra áll, egyik kezében koszorú, a másikban kormánylapát. (Coh. v. 80.)

Viminacium. 1 db. nagy br. Av. IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. V. A Provincia egy bika és egy oroszlán között áll. (Coh. v. 267.)

2 db. nagy br. Ugyanazok, csak AN. VI. (Coh. v. 268.)

3 db. nagy br. Ugyanazok, csak AN. VII. (Coh. v. 269.)

3 db. nagy br. Ugyanazok, csak AN. VIII. (Coh. v. 270.)

2 kis s 3 nagy br. közelebből meg nem határozható.

Otacilia. Viminacium. 1 db. nagy br. Av. Körirata Ickopott. Mellképe jobbra. Rev. P. M. S. COL. VIM. Az évszám ki nem vehető.

Philippus filius. 1 db. ezüst. Av. IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. P. M. TR. P. III. COS. P. P. Felicitas balra áll s caduceust és bőségszarút tart. (V. ö. Coh. v. 34.)

Dacia. 1 db. nagy br. Av. M. IVL. PHILIPPVS CÆS. Mellképe jobbra. Rev. PROVINCIA DACIA AN. I. Egy sas és egy oroszlán között nő áll s kezében zászlót tart. (Coh. v. 92.)

1 db. nagy br. Kopott.

Traianus Decius. 1 db. ezüst. Av. IMP. C. M. Q. TRAIANVS DECIVS AVG. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. GENIVS EXERC. ILLYRICIANI. Balra álló Genius, mögötte katonai jelvény. (Coh. v. 49.)

Viminacium. 3 db. nagy br. Av. IMP. TRAIANVS DECIVS AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. XI. Stolába öltözött nő áll egy bika és egy oroszlán között. (Coh. v. 139.)

1 db. nagy br. Av. IMP. CÆS. MES. Q. DECIVS. P. F. AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. Ugyanaz. (Coh. v. 140.)

2 db. nagy br. Kopottak.

Herennia Etruscilla. 1 db. ezüst. Av. HER. ETRVSCILLA AVG. Diademás mellképe félholddal jobbra. Rev. IVNO REGINA. Juno balra áll; előtte páva. (Coh. v. 14.)

1 db. ezüst. Av. ugyanaz. Rev. PVDICITIA AVG. A Szemérem álló helyzetben lándzsát tart rézsut. (Coh. v. 17.)

Viminacium. 1 db. köz. br. Av. Q. H. ETR. MES. DEC. C. AVG. Mellképe jobbra. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. XII. A Provincia egy bika és egy oroszlán között áll. (V. ö. Coh. v. 47.)

Hostilianus. Viminacium. Av. C. VAL. HOST. M. QUINTVS CÆ. Mellképe

jobbra. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. XII. A szokásos előállítás. (Welzl I. 1294.)

Trebonianus Gallus. 1 db. ezüst. AV. IMP. CÆ. C. VIB. TREB. GALLVS AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. FELICITAS PVBLICA. Felicitas balra áll s oszlopra támaszkodik, (Coh. v. 41.)

1 db. ezüst. Csonka és kopott.

Viminacium. 3 db. köz. br. AV. IMP. C. GALLVS P. FELIX AVG. Bab. feje jobbra. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. XIII. Nő áll egy bika és egy oroszlán között. (Coh. v. 142.)

Volusianus. 1 db. ezüst. AV. IMP. C. C. VIB. VOLVSIANVS AVG. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. VIRTVS AVGG. Az Erő sisakosan jobbra áll, jobbában lándzsa, baljával paizsra támaszkodik. (Coh. v. 133.)

Viminacium. 1 db. köz. br. AV. IMP. C. C. VIB. VOLVSIANVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. XII. Bika és oroszlán közt álló nő. (Coh. v. 144.)

Aemilianus. 1 db. ezüst. AV. IMP. CÆS. ÆMILIANVS P. F. AVG. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. VIRTVS AVG. Az Erő balra álló alakja, lándzsát és galyat tart. (Coh. v. 59.)

Viminacium. 1 db. köz. br. AV. IMP. C. M. ÆMIL. ÆMILIANVS A. Bab. feje jobbra. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. XIV. A rendes előállítás. (V. ö. Coh. v. 72.)

Id. Valerianus. 1 db. ezüst. AV. IMP. C. P. LIC. VALERIANVS P. F. AVG. Sugárkoronás mellképe jobbra. Rev. FELICITAS AVGG. Felicitas balra áll, caduceust és bőségszarút tart. (Coh. v. 53.)

Gallienus. 1 db. billon. AV. GALLIENVS AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. DIANÆ CONS. AVG. Jobbra menő szarvas. A szelvényben, X. (Coh. v. 157.)

1 db. bil. AV. IMP. GALLIENVS AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. DIANÆ CONS. AVG. Balra menő szarvas. A szelvényben, XII. (Coh. v. 158.)

1 db. bil. AV. ugyanaz. Rev. DIANÆ CONS. AVG. Balra menő antilope. A szelvényben, I. (Coh. v. 165.)

1 db. bil. AV. GALLIENVS AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. IOVI CONS. AVG. Jobbra menő szarvas. A szelvényben, Ç. (Coh. v. 344.)

1 db. bil. AV. ugyanaz. Rev. LIBERO P. CONS. AVG. Balra menő párduc. A szelvényben, B. (Coh. v. 586.)

1 db. bil. AV. IMP. GALLIENVS AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. SALVS AVG. Esculapius balra álló alakja, botja körül kígyó tekerődik. A szelvényben, MP. (Coh. v. 928.)

Claudius Gothicus. 1 db. kis br. AV. IMP. C. M. AVR. CLAVDIVS AVG. Sugár-

koronás feje jobbra. Rev. PAX ÆTERNA. A Béke balra áll s olajágot és lándzsát tart. A szelvényben, S. P. Q. R. (Coh. VI. 193.)

1 db. kis br. Csonka. Av. IMP. . . . IVS AVG. Fején sugárkorona. Rev. kopott.

Aurelianus. 1 db. kis br. Av. IMP. AVRELIANVS AVG. Sugárkoronás és vértezett mellképe jobbra. Rev. IOVI CONSER. Juppiter gömböt nyújt oda Aurelianusnak. A szelvényben, B. (Coh. VI. 105.)

1 db. kis br. Av. ugyanaz. Rev. RESTITVT. ORIENTIS. Aurelianus egy térdére roskadt nőt fölemel. (Coh. I. kiad. V. 173.)

Probus. 1 db. kis br. Av. IMP. C. PROBVS P. F. AVG. Mellképe sugárkoronával és pánczéllal jobbra. Rev. VIRTVS AVG. Az Erő balra áll, jobbában kis Victoriát tart, balja paizsra támaszkodik. (Coh. VI. 813.)

Diocletianus. 1 db. kis br. Av. IMP. DIOCLETIANVS AVG. Sugárkoronás és pánczélezott mellképe jobbra. Rev. IOVI CONSERVAT. Juppiter meztelen alakja, előtte sas, szájában koszorúval. (Coh. VI. 242.)

Maximianus Hercules. 1 db. köz. br. Av. IMP. C. M. AVR. VAL. MAXIMIANVS P. F. AVG. Bab. feje jobbra. Rev. GENIO . . . A Genius balra áll s csészét és bőségszarút tart.

Galerius Maximianus. 1 db. köz. br. Av. IMP. C. GAL. VAL. MAXIMIANVS P. F. AVG. Bab. feje jobbra. Rev. GENIO IMPERATORIS. A Genius balra áll, csészeből folyadékot önt ki, baljában bőségszarú. A szelvényben, .HTT. (Coh. VII. 47.)

1 db. köz. br. Av. MAXIMIANVS NOB. CÆS. Bab. feje jobbra. Rev. hibás veret.

Nagy Constantinus. 1 db. kis br. (Quinár?) Av. D. N. CONSTANTINVS P. F. AVG. Bab. feje jobbra. Rev. GLORIA EXERCITVS. Két katona áll, köztük egy hadijelvény. (Coh. VII. 249.)

1 db. kis br. (Quinár?) Av. CONSTANTINVS MAX. AVG. Bab. mellképe jobbra. Rev. ugyanaz. A szelvényben, ASIS ☉. (Coh. VII. 250.)

1 db. kis br. Av. CONSTANTINVS AVG. Bab. feje jobbra. Rev. PROVIDENTIAE AVGG. Tábori kapú két toronnyal. A szelvényben SMNA. (Coh. VII. 454.)

1 db. kis br. Csonka. Av. CONSTANTINVS . . . Bab. feje balra. Rev. PROVIDENTIAE CÆSS. Ugyanazon előállítás. (V. ö. Coh. VII. 462.)

Constantinopolis. 1 db. kis br. Av. CONSTANTINOPOLIS. Női mellkép sisakosan balra. Rev. Victoria balra megy, lándzsát tart s paizsra támaszkodik. (V. ö. Coh. VII. 21.)

Roma. 1 db. kis br. Av. VRBS ROMA. Roma mellképe balra sisakosan. Rev. A farkas balra, Romulust és Romust szoptatja; fölötté két csillag. (Coh. VII. 17.)

Constantinus II. 3 db. kis br. AV. CONSTANTINVS IVN. NOB. C. Mellképe babérkoszorúval jobbra. Rev. GLORIA EXERCITVS. Két katona áll, lándzsát tartanak és paizsaikra támaszkodnak. Köztük katonai jelvény. A szelvényekben ESIS. és SMTSA, a harmadiké olvashatatlan. (Coh. VII. 114.)

1 db. kis br. AV. CONSTANTINVS IVN. NOB. C. Mellképe balra, vállán lándzsa. Rev. VOT. V. MVLT. X. CESS. TSB. babérkoszorúban. (Coh. VII. 274.)

Constans I. 2 db. kis br. AV. D. N. GONSTANS P. F. AVG. Diademás mellképe jobbra. Rev. FEL. TEMP. REPARATIO. Constans hajón áll, gömböt és a labarumot tartva. Jobbra ül Victoria a kormánylapáttal kezében. Az egyiknek szelvényében ASIS. (Coh. VII. 10.)

Constantius II. 1 db. köz. br. AV. D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG. Diademás mellképe jobbra, mögötte A. Rev. Constantius katonai öltönyben, mindegyik kezében egy-egy labarumot tart. A szelvényben ASIS. (Coh. VII. 3.)

1 db. köz. br. AV. ugyanaz. Rev. FEL. TEMP. REPARATIO. Római katona egy lováról lebukott ellenséget szúr le. (Coh. VII. 44.)

1 db. kis br. Ugyanazon érem.

1 db. kis br. quinar. AV. CONSTANTIVS P. F. AVG. Diademás mellképe jobbra. Rev. VICTORIÆ DO. AVGG. Q. NN. Két Victoria szemközt áll egymással; koszorút és pálmaágat tartanak. A szelvényben ESIS. (Coh. VII. 293.)

Constantius (Gallus) III. 1 db. kis br. AV. D. N. CONSTANTIVS IVN. NOB. C. Mellképe jobbra. Rev. kopott.

Julianus II. 1 db. kis br. AV. D. N. FL. CL. IVLIANVS P. F. AVG. Mellképe sisakosan balra, lándzsát és paizsot tartva. Rev. VOT. X. MVLT. XX. babérkoszorúban. (Coh. I. kiadás, VI. 132.)

2 db. kis br. Kopottak.

Jovianus. 1 db. kis br. AV. D. N. IOVIANVS P. F. AVG. Diademás mellképe jobbra. Rev. Babérkoszorú, a benne foglalt felirat elolvashatatlan.

Valens. 2 db. kis br. AV. D. N. VALENS P. F. AVG. Mellképe diademával ékesítve, jobbra. Rev. SECVRITAS REIPVBLICÆ. Victoria balra megy, koszorút és pálmaágat tart. Az egyiknek szelvényében $\frac{F}{M}$ $\frac{S}{SIS}$ (Coh. I. kiad. VI. 72.)

A Fehéregyház és a régészeti ásatások területe.

A magyar királyi államnyomdából.

